

QÜVVƏT ELMDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZIMUT

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ ELMİ-NƏZƏRİ BÜLLETENİ №3, 2016

HƏRBİ TƏHSİLİMİZ DAIM İNKİŞAF EDİR, TƏKMİLLƏŞİR VƏ YENİ UĞURLARA İMZA ATIR

QÜVVƏT ELMƏDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZIMUT

№ 3 (14) MAY-İYUN 2016-CI İL

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ BÜLLETENİ

M Ü N D Ə R İ C A T

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant

Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ,
MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant

İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGIYASI

**H. PİRİYEV
Z. HÜSEYNOV
B. QULİYEV
R. İSMAYİLOV
Q. MƏNSİYEV
A. HƏSƏNOV
A. BAYRAMOV
F. QULAMOV
B. GÖZƏLOV
S. BABAYEV
C. AĞAYEV
M. ABİYEV**

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Bülletəndə verilmiş materiallar redaksiya kollegiyası tərəfindən müzakirə olunur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

QOŞUNLARIN VƏ OBYEKTŁƏRİN HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAPİƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN, ZENİT-RAKET SİLAHLARININ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ E. RÜSTƏMOV	2
ƏMƏLİYYATLARDA DÜŞMƏNƏ ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMANIN PLANLAŞDIRILMASI EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İ. BABAYEV.....	8
MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BRİQADANIN ARTİLLERİYA BÖLMƏLƏRİNİN DÖYÜŞ İMKANLARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODİKASI F. BƏDƏLOV	16
MOTOATICI BRİQADANIN TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİNİN DÖYÜŞ İMKANLARININ HESABLANMASI QAYDASI E. BAĞIROV	22
MÜASİR ƏMƏLİYYATLARDA TANK ƏLEYHİNƏ EHTİYATIN TƏTBİQİNƏ AİD YENİ BAXIŞLAR E. BAĞIROV	28
KOMANDA QƏRARGAH TƏLİMİNİN HAZIRLANMASINDA RƏHBƏRLİYİN İŞİ V. OSMANOV	33

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

POTENSİAL DÜŞMƏNİN HAVA HÜCUM VASİTƏLƏRİNİN MÜMKÜN FƏALİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ E. ƏLİYEV	39
RAKET VƏ ARTİLLERİYA QOŞUNLARININ YÜKSƏK SƏRRAST SİLAHLARININ (YSS) İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ONUN HƏRBİ FƏALİYYƏTLƏRDƏ TƏTBİQİ ÜZRƏ PRİNŞİPLƏR E. ABDULLAYEV	45
XX ƏSRİN SONU XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÜNYADA BAŞ VERƏN MÜNAQİŞƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ A. ƏZİZOV	50

QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK A. ƏZİZOV.....	57
--	----

77-ci AZƏRBAYCAN ATICI DİVİZİYASININ YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ II DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARINDA İŞTİRAKININ TƏHLİLİ Ə. ŞƏRİFOV.....	65
--	----

YENİ PİLOTSUZ UÇAN APARATLAR V. MUSTAFAYEV	78
---	----

QOŞUNLARIN VƏ OBYEKTŁƏRİN HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN, ZENİT-RAKET SİLAHLARININ EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Polkovnik-leytenant Elnur RÜSTƏMOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: idarəolunan zenit-raketləri, effektivlik, hava hücum vasitələri, vertikal start, özünəyönəlmə, çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyası, zenit-raket kompleksləri.

Ключевые слова: зенитно-ракетные управляемые ракеты, эффективность, средство воздушного нападения, вертикальный старт, самонаведение, многофункциональная радиолокационная станция, зенитно-ракетные комплексы.

Keywords: anti-aircraft missile, efficiency, means of air attack, vertical start, self homing, multifunctional radar station, anti-aircraft rocket complexes.

Hava hücum vasitələrinin inkişaf dinamikası üzrə aparılan təhlillər hava hücumundan müdafiə sisteminin sonrakı təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hər şeydən əvvəl belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, kəşfiyyat, atəş və radioelektron dəfətmə vasitələr kompleksinə malik olan güclü, yaxşı təchiz olunmuş və hazırlıqlı hava düşməninə qarşı ancaq qabaqcadan hazırlanmış, qoşunların və obyektlərin müdafiəsi üzrə tapşırıqların dəqiq bölünməsi və ayrılması ilə müasir mübarizə vasitələri ilə təchiz olunmuş hava hücumundan müdafiə dəyana bilər.

Qoşunların və obyektlərin hava hücumundan müdafiəsinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri göstərilənlərdir:

1. Hava hücumundan müdafiə qüvvə və vasitələrinin döyüş tətbiqi üsullarının inkişaf etdirilməsi.

Düşmənin raket artilleriya qruplaşmalarının qorunan tərəfin hava hücumundan müdafiə qüvvə və vasitələrindən kifayət qədər üstünlüyə malik olduğu şəraitlərdə, silahlı münaqişənin başlanğıcında (düşmənin quru qoşunlarının fəaliyyəti olmadıqda) zenit hissə və bölmələrinin fəaliyyət taktikasının müəyyən olunmasına daha çevik yanaşmaq, havadakı düşmən ilə mübarizə üzrə geniş

manevrli döyüş fəaliyyətləri tətbiq etməklə onu öz döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən imtinaya məcbur etmək, öz səylərini qoşunların və dövlətin əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin himayəsinə cəmləşdirməsi zəruridir.

Bütün lokal müharibələrin və münaqişələrin təcrübələri göstərir ki, zenit birləşmə, hissə və bölmələrinin yüksək manevrli (reyd) fəaliyyətləri havadakı düşməninə qəfil, sarsıdıcı zərbələrin endirilməsində əsas rol oynayır. Bu zərbələr daha çox düşmənin hava hücumunu gözləmədiyi rayonlarda aparılmalıdır.

2. Düşmənin hava hücum vasitələrinin kompleks kəşfiyyatının təşkili.

Kəşfiyyat sistemi müxtəlif dalğa diapazonlarında və fərqli fiziki prinsiplərlə işləyən vasitələrin kompleks istifadə olunmasına əsaslanmalıdır. Bu vasitələrdən gələn məlumatlar passiv rejimdə işləyən, məlumatların işlənmə məntəqələrində ümumiləşdirilməlidir.

3. Hava hücumundan müdafiə qüvvə və vasitələrinin sıradan çıxarılmamasının təmin olunması.

“S-300” zenit-raket sistemi, “Buk” zenit-raket kompleksləri, radiolokasiya stansiyaları ilk olaraq düşmənin hava hücum vasitələrinin zərbələrinə məruz qalacaqdır və bununla da, düşmənin hava

hücum vasitələrinin orta və böyük hündürlüklərdə sərbəst fəaliyyətləri təmin olunacaqdır. Buna görə də qarşı tərəfin yüksək sərrast silahların tətbiqi zamanı onların sıradan çıxarılmaması əsas problem kimi qalır.

Hava hücumundan müdafiənin bu və ya digər vasitələrinin sıradan çıxarılmamasının təmin olunmasına aşağıdakı tədbirlər kompleksi daxil ola bilər:

– zenit-raket sistemlərinin, orta məsafəli zenit-raket komplekslərinin himayə olunması üçün bilavasitə mühafizənin effektiv vasitələrindən istifadəsi (avtomatik raket-top sistemləri).

– zenit-raket komplekslərinin və radiolokasiya stansiyalarının yüksək sərrast silahlardan qrup şəklində və fərdi mühafizə kompleksləri ilə təchiz olunması;

– hava hücumundan müdafiə hissə və bölmələrinin ştatlı radiotexniki, infraqırmızı və başqa silahlanma nümunələrini yamsılayan təqlid vasitələri ilə, maketlərlə, həmçinin yüksək sərrast silahların özüyönələn başlıqlarına əks-təsir edən xüsusi vasitələrlə təchiz olunması, yüksək sərrast silahlardan müdafiə və yamsılama vasitələrinin avtonom və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminin yaradılması;

– əməliyyat və taktiki səviyyələrdə hava hücumundan müdafiə qüvvələrinin ehtiyatının yaradılması və istifadə olunması. Ehtiyatların yaradılması hər b sənətinin əsas prinsiplərindəndir. Bu prinsipdən bütün qoşun növlərində həmişə istifadə olunub və hal-hazırda da istifadə olunmaqdadır (hava hücumundan müdafiə qoşunlarından başqa);

– hava hücumundan müdafiə döyüş düzülüşlərinin qorunma üsullarının kompleksləşdirilməsi;

– qarşılıqlı və bilavasitə atəşlə himayə sisteminin, döyüş düzülüşlərinin mümkün maksimal aralığının, mühəndis avadanlığı və maskalanma, saxta, ehtiyat mövqelər və elementlər (o cümlədən saxta şüalandırıcı vasitələr) sisteminin yaradılması.

4. İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi.

Döyüş əməliyyatlarının effektiv idarə olunmasında başlıca şərt komanda məntəqələrində doğru və real vaxt miqyasına uyğun dolğun və ya minimal gecikmə ilə daxil olan məlumatın olmasıdır. Əməliyyat səviyyəsində idarəetməni ancaq döyüş

əməliyyatlarına hazırlıq dövründə yaratmaq (və ya onların başlanmasından sonra) və ya təkmilləşdirmək olmaz. Belə hallar yaranmış vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsinə, səhv əməllərin və sərəncamların verilməsi nəticəsində öz qoşunlarımızın itkilər verməsinə və tələfata uğramasına səbəb olacaq.

5. Qarşılıqlı əlaqənin təkmilləşdirilməsi.

Zenit-raket qoşunları və qırıcı aviasiya arasında qarşılıqlı əlaqənin təşkili problemləri bütün lokal müharibələrin gedişində nəzəri, eləcə də praktiki planda həll olunmayıb və axıradək həll olunmayaraq qalır. Bunun çox səbəbləri var. Hava hücumundan müdafiə qoşunlarının bütün səviyyəli komanda məntəqələrinin texniki təchizatının aşağı səviyyədə olması zenit-raket qoşunlarının və zenit artilleriyasının atəş zonalarında fəaliyyət göstərən qırıcı aviasiyanın idarə olunmasını təmin etmir. Belə hallar çox vaxt zenit-raket qoşunlarının və zenit artilleriyasının öz təyyarə və helikopterlərini məhv etməsinə gətirib çıxarır.

6. Hava hücumundan müdafiə qoşunlarının şəxsi heyətinin müasir şərtlərdə fəaliyyət göstərmək üçün hazırlığının təkmilləşdirilməsi.

Bütün lokal müharibələrin və münaqişələrin təcrübələri göstərir ki, heyətlərin döyüş təlimi səviyyəsi döyüş tapşırıqlarının uğurla yerinə yetirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Döyüş təliminin təkmilləşdirilməsinin əsas forması, məlum olduğu kimi taktiki təlimlərdir. Təlimlərdə yaradılan vəziyyətlərin reallığa yaxınlıq dərəcəsi, hansı ki, döyüş fəaliyyətlərinin gedişində yaranır, təlimin keçirilmə keyfiyyətini, bunun da nəticəsində, qoşunların hazırlıqlarında keyfiyyəti müəyyən edir.

Zenit-raket silahlarının effektivliyinin artırılma istiqamətləri.

Məqalənin əvvəlində müasir mübarizə vasitələri ilə təchiz olunmuş hava hücumundan müdafiə vasitələrinin vacibliyi barədə söhbət açmışdıq. Hal-hazırda onun effektivliyinin artırılması istiqamətində işlər aparılır və buna nail olmaq üçün, raket texnikasının təkmilləşdirilməsi davam edir. Bu istiqamətdə tələblərin reallaşdırılması üçün aparılan işlər özündə birləşdirir:

– idarəolunan zenit-raketlərinin sürətinin və

manevrinin artırılmasını (Bu hava hücum vasitələrinin məhvetmə zonasını genişləndirir, təkrar buraxılışlara imkan verir, zenit-raket komplekslərinin atəş məhsuldarlığını artırır);

– idarəolunan zenit-raketlərinin yönəltmə dəqiqliyinin artırılması, raketlərin dinamik xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, informasiya-idarəetmə komplekslərinin təkmilləşdirilməsi, radioelektron vasitələrin maneəyə davamlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını;

– hava hücum vasitələrinin məhvetməsinin effektivliyinin artırılması, idarə olunan zenit-raketlərin döyüş ləvazimatının təkmilləşdirilməsi, məhvetmə zonasında uçuşuna düzəlişlərin edilməsi üçün xüsusi energetik vasitələrin tətbiq olunmasını;

– idarəolunan zenit-raketlərinin uzaqlıq və hündürlük diapazonlarının genişləndirilməsi, aeroballistik trayektoriyaların tətbiqi, qaz-dinamik idarəetmə, hava hücum vasitələrinin kütləvi tətbiqi, effektiv əksətmə sahəsinin kiçik olması, aktiv əks-təsiri olan hallarda məhvetmə zonasında olma vaxtının məhdudluğu, geniş uzaqlıq, hündürlük və sürət diapazonlarında məhv olunmasının təmin edilməsi məqsədilə idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsini.

İdarəolunan zenit-raketlərinin parametrik sırası.

İdarə olunan zenit-raketlərinin hədəf tapşırıqlarının zona müdafiəsindən qoşun tətbiqinə qədər geniş diapazonlu olması onu göstərir ki, zenit müdafiəsinin çox funksiyalı vasitələri, göründüyü kimi, sonralar da öz-özlüyündə raketlər ailəsinin parametrik sırasını təşkil edəcək. Hava hücum vasitələrinin keçirə biləcəyi əməliyyatların mümkün variantlarının analizi əsasında, idarəolunan zenit-raketlərinin üç növü üzə çıxır:

1) strateji aviasiya vasitələrinin (ilk növbədə radiolokasiya təminatı təyyarələri) müdafiənin uzaq hədlərində məhv edilməsini təmin edən böyük məsafəli zenit-raketləri;

2) müxtəlif növ hədəflərin (o cümlədən əməliyyat taktiki ballistik raketləri) geniş uzaqlıq və hündürlük diapazonlarında məhv edilməsini təmin edən orta məsafəli çoxməqsədli idarəolunan zenit-raketləri;

3) müdafiəyə soxulmuş yüksək sərrast silahların ən aşağı hündürlüklərdə məhv edilməsini təmin edən, yüksək sərrast, kiçik məsafəli idarə olunan zenit-raketləri.

İdarəolunan zenit-raketlərin perspektiv idarəetmə sistemlərinə olan tələblər.

Hər şeydən əvvəl perspektivdə olan idarəolunan zenit-raketlərin və zenit-raket komplekslərinin idarəetmə sistemlərinə olan əsas tələblərdən biri, yəni müxtəlif tipli hədəflərin fərqli istiqamətlərdən kütləvi hücumlarının dəf olunmasını təmin etmə qabiliyyətinin artırılmasıdır. Bu tapşırıqın həll olunması bir sıra funksiyaların reallaşmasına imkan verən, şüanın elektron aranıb-darlanması və fazalaşdırılmış anten qəfəsli, çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyalarının yaradılması və döyüş vəziyyətinə gətirilməsi ilə mümkün oldu, hansı ki, bu tapşırıqlar idarəetmə sistemlərinin çoxlu sayda blokları ilə bu həcmdə yerinə yetirilirdi. Çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyalarının funksiyalarına daxildir: çoxlu sayda müxtəlif tipli hədəflərin aşkar olunması və avtomatik izlənməsi; onların koordinat və hərəkət parametrlərinin müəyyən olunması; atış (hədəfgöstərmə) üçün ilkin məlumatların hazırlanması; bir neçə raketin startının və uçuşunun eyni vaxtda idarə olunması; idarəetmə komandalarının formalaşdırılması və borta ötürülməsi; düşmən tərəfinin maneələrinə effektiv əks-təsir; obyektlərin “özümüzündür”, “düşməndir” prinsipilə tanınması və s. Bundan başqa çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyalarının zenit-raket komplekslərinin elementlərinin texniki vəziyyətinin avtomatlaşdırılmış nəzarətini keçirmək, əsas blokların sıradan çıxması ilə ehtiyat blokların işə salınmasına komanda vermək, həmçinin döyüş heyətlərinin öz tərkibində məşq etdirilməsi üçün hava vəziyyəti təqlid edicisinə malik olma imkanları ola bilər.

İdarəolunan zenit-raketlərin şaquli startı – perspektiv zenit-raket komplekslərində şaquli startın tətbiq olunması, sonra isə onun istənilən istiqamətdən yaxınlaşan hədəfə yönəldilməsi, bununla da, dairəvi hücumu dəf etməyin təmin olunması barədə fikri düzgün saymaq olar. Şaquli start, buraxıcı qurğunun konstruksiyasının sadə

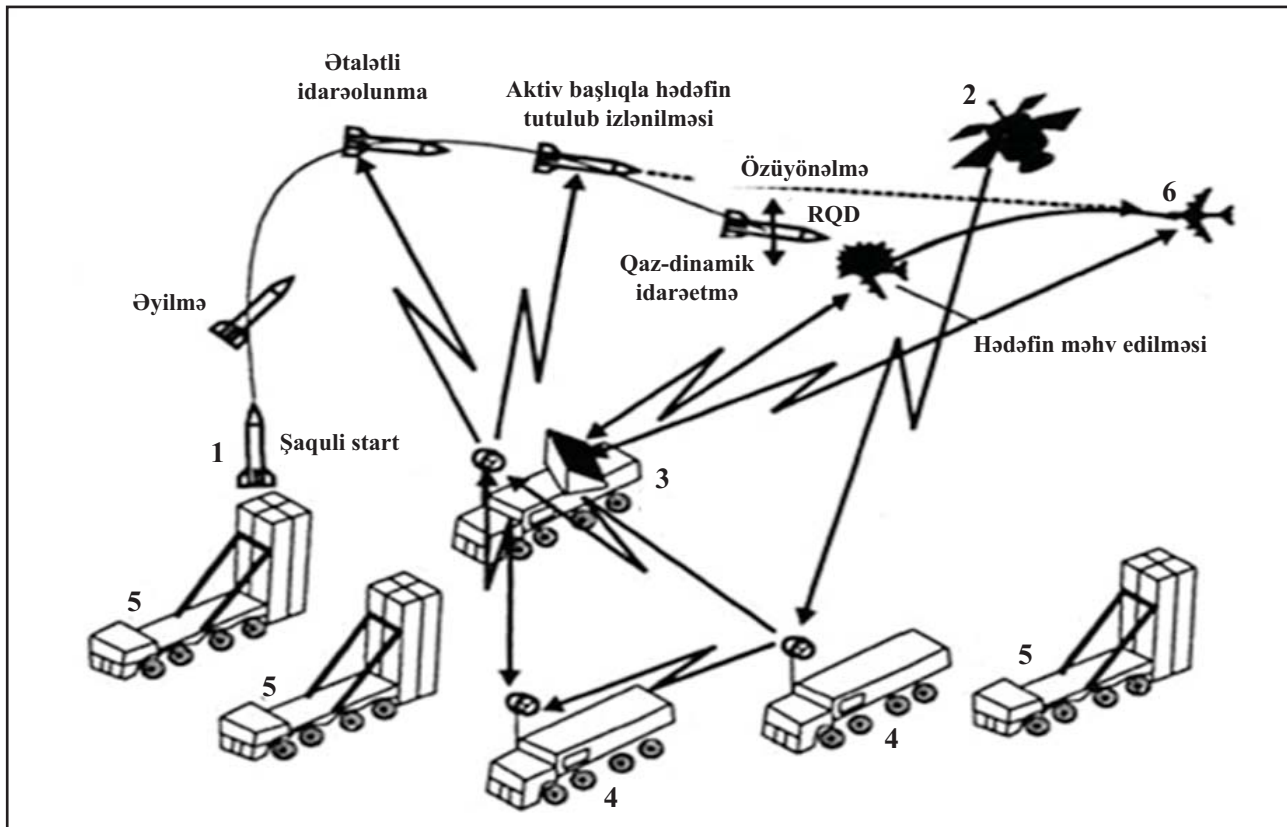
ləşdirilməsinə, böyük ətalətliyə malik mexaniki dönən hissələrin istisna olunmasına, bununla da, zenit-raket komplekslərinin buraxılışa hazırlanma vaxtının azaldılmasına imkan verir.

Kombinə olunmuş idarəetmə sistemi – perspektiv zenit-raket komplekslərinin və idarəolunan zenit-raketlərinin kombinə olunmuş idarəetmə sistemlərinin, yəni trayektoriyasının böyük hissəsində ətalətli idarəetmə sisteminin, hədəflə yaxınlaşma sahəsində isə aktiv radiolokasiyalı özüyönəlmənin (infraqırmızı özüyönəlmə başlığı ilə mümkün əvəz olunma) tətbiq olunmasıdır. Bu üsul, ətalətli idarəetmə sahəsində radiolokatorun kanallarının azad olunması, idarəolunan zenit-raketlərinin idarəetmə funksiyasından azad olunması və eyni vaxtda izlənən və atəşə tutulan hədəflərin sayının artırılmasına imkan verir. Aktiv özüyönəlmənin tətbiq olunması, radiolokatoru özüyönəlmə sahəsində hədəfi işıqlandırmasından və izləmə funksiyasından azad edir, həmçinin izlənən hədəflərin sayına görə radiolokatorun imkanlarını genişləndirir.

Aktiv özüyönəlmə – bundan başqa, aktiv radiolokasiyalı özüyönəlməyə keçid 3-5 sm-lik dalğalardan yarımaktiv özüyönəlmədə istifadə olunan 1-2 sm-lik dalğalara keçməyə imkan verir. Kiçik dalğalara keçid, hədəfin bucaq koordinatlarını ölçmə dəqiqliyinin artırılmasını təmin edir, həmçinin antenin qabaritlərini, özüyönələn başlığın və bütövlükdə raketin qabaritlərini və çəkisini azaldır. Bu da öz növbəsində verilmiş məhdudiyətlər daxilində döyüş dəstində idarə olunan zenit-raketlərinin sayının artırılmasına imkan verir.

İdarəolunan zenit-raketlərinin manevr xüsusiyyətləri – perspektiv idarəolunan zenit-raketləri üçün özüyönəlmənin son mərhələsində raketə yüksək manevrlilik xüsusiyyətlərini verməyə imkan verən qaz-dinamik üsullarla idarəedici qüvvə və məqamların yaradılmasına, hədəfə yönəlmənin yüksək sərrastlığı (hədəfə dəyməyə qədər) və onun döyüş hissəsi ilə yüksək effektivli məhv etməni təmin etməsi üzrə qəbul olunmuş göstəricilərdir.

Mobililik perspektiv zenit-raket kompleksləri və idarəolunan zenit-raketləri üçün dəyişilməz

ŞƏKİL 1. PERSPEKTİVDƏ OLAN İDARƏOLUNAN ZENİT-RAKETLƏRİNİN İDARƏOLUNMA SXEMİ.

şərtlər, onların yüksək mobilliyi, istənilən ərazidə yerdəyişmə, marş vaxtı və bir neçə dəqiqə ərzində yığılma qabiliyyətidir.

Müasir və perspektiv idarəolunan zenit-raketləri üçün vacib tələbləri onların işlənmədiyi vaxtı (on ilə qədər və çox), istənilən iqlim və istismar şəraitlərində, daimi döyüş hazırlığında saxlanma imkanını hesablamaq lazımdır.

Ehtimal olunur ki, bu ideyaların reallaşması idarəolunan orta məsafəli zenit-raketlərin start kütləsinin 300-400 kq azaldılmasına, bir neçə metrədən 25-30 km-ə qədər hündürlüklərdə, 100 km-ə qədər və daha uzaq uçuş uzaqlığında hədəfləri məhv etməyə imkan verəcəkdir.

Perspektiv orta məsafəli hipotetik zenit-raket komplekslərinin yuxarıda sayılan prinsiplərə əsaslanan döyüş işinin ardıcılığını nəzərdən keçirək (şəkil 1.).

Kompleksin bütün tərkib elementləri özüyəriyə şassiyə bərkidilib, bu da zenit-raket komplekslərinə yüksək döyüşə hazır olma və mobillik qabiliyyətini verir. Kompleksin raketləri (1) uzun müddətli, yoxlanılmadan saxlanma vəziyyətində daimi buraxılışa hazır olmaqla hermetik nəqliyyat-buraxma konteynerlərində yerləşib. Hava hədəflərinin peyda olunması haqqında ilkin məlumat başqa hava hücumundan müdafiə sistemlərindən, məsələn kosmik xəbərdar etmə və hədəfgöstərmə sistemindən (2) daxil olur. Bu məlumat çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyasına (3) və zenit-raket komplekslərinin idarəetmə məntəqəsinə (4) verilir. Xaricdən hədəfgöstərmə məlumatları əsasında çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyası koordinatlarını və sürətini müəyyən etməklə hədəfi aşkar edir, tutur və izləyir. İnformasiya zenit-raket komplekslərinin idarəetmə məntəqəsində cəmləşir ki, orada da onun vahid məkan və zaman koordinatlarının alt sistemə daxil olunmasını, çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyasından hədəfin və raketin vəziyyəti haqqında daxil olan məlumatın işlənməsini, raket kompleksinin konkret hədəflərə səmtlənməsi üçün ilkin məlumatların (hədəfgöstərmə) formalaşdırılmasını, buraxılış məqamının və vaxtının müəyyən olunmasını və həmçinin vacib idarəetmə komandalarının formalaş-

dırılmasını təmin edən rəqəmli hesablama kompleksini yerləşir.

İdarəolunan zenit-raketlərin uçuş mərhələləri – onların buraxılışı idarəetmə məntəqəsindən kompleksin mobil buraxma qurğularından (5) birinə daxil olan komanda ilə keçirilir. Raketin startı hər şeydən əvvəl nəqliyyat-buraxma konteynerlərindən, raketin mühərrikinin sonradan işə düşməsi ilə özündənətmə qurğusu ilə atılmaqla baş verir. İdarəolunan zenit-raketlərin uçuşu bir neçə mərhələyə bölünür.

Birinci mərhələ – şaquli start və idarəolunan zenit-raketlərinin buraxılışına qədər idarəetmə məntəqəsində hesablanmış görüş nöqtəsinə meyllənməsidir. Hesablanmış görüş nöqtəsi barədə məlumat buraxılışdan əvvəlki dövrdə daxil olur, eləcə də idarəolunan zenit-raketlərinin bütün uçuşu dövründə izlənən hədəflərin hərəkət parametrlərindən asılı olaraq dəqiqləşdirilir.

İkinci mərhələ – ətalətli idarəetmə sahəsində görüş nöqtəsi, hədəfin koordinatları və sürəti barədə dəqiqləşdirilmiş məlumat çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyasının radioxət ilə idarəolunan zenit-raketlərin bortuna daxil olur. Bu sahədə idarəetmə komandaları idarəolunan zenit-raketlərinin borthesablama məşinində formalaşır. Bunun üçün radioxətlə hədəfin koordinatları və sürəti barədə alınmış məlumat, həmçinin bortətalətli idarəetmə sistemində müəyyən edilən idarəolunan zenit-raketlərinin koordinatları və sürəti istifadə olunur. Hədəflə bir qədər məsafəyə yaxınlaşdıqdan sonra, hansı ki, aktiv radiolokasiyalı özüyönələn başlıq hədəfi aşkar edib izləyə bilər, ona çoxfunksiyalı radiolokasiya stansiyasından bucaqlar və yaxınlaşma sürəti üzrə hədəfgöstərmə daxil olur. Aktiv radiolokasiyalı özüyönələn başlıq (6) hədəfin axtarışını və onun avtomatik izlənməyə götürülməsini həyata keçirir.

Üçüncü mərhələ – özüyönəlmə sahəsindədir, özüyönəlmənin son fazasında, raketlə hədəfin bilavasitə yaxınlaşması zamanı idarəolunan zenit-raketlərin uçuşunun idarəetmə sisteminin qazdynamik sistemi işə düşür və hədəfdən yayınmanı aradan qaldırmaq üçün enerjili manevr həyata keçirir. Hədəfin məhv edilməsi birbaşa toqquşma

(kinetik məhvetmə) ilə və ya kontaktsiz partladıcının komandası ilə döyüş hissəsinin partladılması və hədəfə idarəolunan zenit-raketin döyüş hissəsinin məhvedici elementlərinə təsir etməklə baş verir.

Birinci idarəolunan zenit-raketin buraxılışı və işə düşməsilə atəşin nəticələrinin qiymətləndirilməsi keçirilir. Əgər hədəf birinci raketlə məhv edilməyib və lazımı vaxt ehtiyatı varsa, o halda, ikinci raketin buraxılışına qərar qəbul edilir. Vaxt ehtiyatı atışları “atəş-qiymətləndirmə-atəş” rejimində keçirməyə imkan vermirə, atışı iki və ya bir neçə raketin yaylım atəşi ilə keçirmək olar. Hədəfin məhv edilməsindən və ya ona buraxılışların mümkün olan zonasından çıxmasından sonra zenit-raket komplekslərinin döyüş işi bitir.

NƏTİCƏ

Elmi-texniki tərəqqi silahlı mübarizə vasitələrinin inkişafına, qoşunların döyüş imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxardı ki, bu da müasir müharibələrin və hərbi konfliktlərin xarakterini əsaslı şəkildə dəyişdirdi.

İndi bizim zabitlərin ancaq klassik metodlarla deyil, həm də lokal müharibələrin və silahlı münaqişələrin təcrübələrinə əhəmiyyətli dərəcədə əsaslanmış metodlarla öyrədilməsinin vaxtı çatmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. С.К. Бурмистров /2006/. Справочник офицера воздушно-космической обороны.
2. М. Гареев. Угрозы и войны XXI века. “Красная звезда” - 2003
3. В. Третьяков. Характер вооруженной борьбы, войн и вооруженных конфликтов в XXI веке.
4. В. Слипченко. Войны будущего.

РЕЗЮМЕ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОТИВОВОЗДУШНОЙ ОБОРОНЫ ОБЪЕКТОВ И ВОЙСК Э. РУСТАМОВ

В современных условиях главным направлением совершенствования ракетной техники является повышение ее эффективности. К ряду этих требований относятся – повышение скорости и маневренности зенитно-управляемых ракет, повышением точности наведения зенитных управляемых ракет, повышение эффективности поражения средств воздушного нападения, расширение дальности диапазона и высот зенитных управляемых ракет.

В этой статье описаны некоторые показатели зенитно-ракетных комплексов и приобретенные (новые) качества при их изменениях.

SUMMARY THE MAIN DIRECTIONS OF IMPROVING TROOPS AND OBJECTS DEFENCE E. RUSTAMOV

In modern conditions the main direction is perfection of the rocket technology (improvement) increasing of its efficiency. A number of these requirements increase the speed and maneuverability of antiaircraft, increasing accuracy of prompting guided missiles antiaircraft, increasing of its efficiency of defeat means an air attack and increasing of the range and heights of antiaircraft guided missiles.

In this article describes some of the indicators of antiaircraft rocket complexes and new qualities at their changes.

ƏMƏLİYYATLARDA (DÖYÜŞLƏRDƏ) DÜŞMƏNƏ ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMANIN PLANLAŞDIRILMASI EFFEKTİVLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Polkovnik-leytenant İmran BABAYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: əməliyyat-taktiki hesablamalar, atəslə zərərvurma, düşməne atəslə zərərvurmanın planlaşdırılması, atəş zərbəsi, əməliyyat-taktiki norma, atəş hazırlığı, atəş dəstəyi, ümumi və bilavasitə atəslə zərərvurma.

Ключевые слова: оперативно-тактические расчеты, огневое поражение, планирования огневого поражения противника, огневые удары, оперативно-тактические нормы, огневая подготовка, огневая поддержка, общее и непосредственное огневое поражение.

Keywords: operational tactical results, fire damage, fire strikes, the planning of enemy fire damage, operational and tactical rates, fire preparation, fire support, total and immediate fire damage.

Lokal müharibələrdə əldə olunan təcrübə, həmçinin son illərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qoşunların bir sıra əməliyyat-taktiki və hətta strateji tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində **düşməne atəslə zərərvurma** (DAZ) əsas amilə çevrilmişdir. Atəşin müxtəlif miqyaslı döyüş fəaliyyətlərində rolunun kəskin şəkildə artması zərərvurma vasitələrinin hədəfi vurma uzaqlığının artması, kəşfiyyat, zərərvurma, idarəetmə və radioelektron mübarizə vasitələrinin birləşərək düşməne atəslə zərərvurmanın kompleks qüvvə və vasitələrinin vahid sistemə çevrilərək atəş zərbələrinin dəqiqliyinin və intensivliyinin yüksəlməsi ilə şərtlənir.

Müasir dövrdə əməliyyatın (döyüşün) aparılması zamanı bu sistemin işinin effektivliyi daha çox düşməne atəslə zərərvurmanı planlaşdırarkən qərargahların işi, idarəetməni avtomatlaşdırma vasitələrinin olmasına, zərərvurma vasitələrindən atəşin yerinə yetirməsinin yüksəlməsinə baxmayaraq, **əməliyyat-taktiki hesablamalar** (ƏTH) əl üsulu ilə yerinə yetirilir.

Əməliyyat-taktiki hesablamaların tətbiq olunan metodları çox böyük quruluşda olması və istifadəsinin çətinliyi, zərərvurma vasitələrində və sursatlarında tələb olunan əməliyyat və taktiki komandalardan uzaqlaşmaması, düşmənin əks-təsiri (müqaviməti) nəzərə alınmaqla atəslə zərərvurma

planlarının reallaşdırma işinin yoxlanılması mexanizminin olmaması, **Silahlı Qüvvələrin** müxtəlif qoşun növləri və xüsusi qoşunların atəşlərinin döyüş tətbiqinin zəif uyğunlaşması ilə fərqlənir. Buna görə də düşməne atəslə zərərvurmanın planlaşdırılması, idarəetmənin səviyyəsindən asılı olaraq, bir neçə saatdan sutka yarım-iki sutkayadək vaxt aparır ki, bu da əməliyyatın (döyüşün) hazırlanmasına ayrılan vaxtla uyğun gəlmir. Çox zaman planlaşdırmanın nəticələri birinci təxmində (yaxınlaşmada) əldə olunan düşməne atəslə zərərvurmanın həyata keçirilmə variantını (mümkündür, lakin o qədər də yaxşı deyildir) özündə əks etdirir. Həm də onlar qeyri-qənaətbəxş hesablama xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması, atəslə zərərvurma qüvvə və vasitələrinin döyüş tətbiqi üsullarının optimallaşdırılması (yaxşılaşdırılması) ilə xarakterizə olunur. Bütün bu sadalananlar göstərir ki, düşməne atəslə zərərvurmanın mövcud planlaşdırılması onun operativliyinə və əsaslılığına tələb olunan səviyyədə nail olmağı təmin etmir. Beləliklə, bütün bu diskussiyaların keçirilmə qaydasına baxışların dəyişilməsini, həmçinin idarəetmənin avtomatlaşdırılmasını və zərərvurma vasitələrinin imkanlarının yüksəldilməsini nəzərdə tutan düşməne atəslə zərərvurmanın planlaşdırılmasının effektivliyinin yüksəldilməsi yollarının axtarışı kimi başa düşmək olar.

Onun mahiyyəti indi qüvvədə olan atəş planlaşdırılmasına uyğunsuzluqdan, düşməne atəşlə zərərvermanın həyata keçirilməsi şəraitində idarəetmə orqanlarının praktik işinin və **qoşunların avtomatik idarəetmə sistemlərinin** tətbiq olunmasına olan ehtiyacla birləşmə və hərbi hissə qərargahları tərəfindən həyata keçirilən qarşılıqlı planlaşdırmadan ibarətdir.

Rəhbər sənədlərə görə, qoşunları idarə edən əməliyyat hissəsi ümumi atəş planlaşdırması ilə taktiki işlə hərtərəfli, müfəssəl planlaşdırma ilə məşğul olmalıdır. Bununla yanaşı birlik və birləşmələrin qərargahlarının fəaliyyəti göstərir ki, ümumi atəş planlaşdırmasının elementləri çox zaman taktiki hissələrə də xas olur. Beləliklə, ümumqoşun birləşməsində düşməne atəşlə zərərvermanın planlaşdırılması zamanı komandir və qərargah düşməni birləşməsinə atəşlə zərərvermanın tələb olunan səviyyəsini, atəş tapşırıqlarının həcmi, qüvvə və vasitələrinə olan ehtiyacı, zərərvermə vasitələrinin atəş imkanlarını, düşməni qruplaşmasının atəşlə zərərverməsinin çatma səviyyəsini və s. müəyyən etməlidir. Bundan başqa, qoşun və xidmət növlərinin birlik, birləşmə ümumqoşun hissələrinin qərargahları bilavasitə tabelikdə olan birləşmə, hissə və bölmələrlə ümumi və hərtərəfli düşməne atəşlə zərərvermə planlaşdırmasının hesablamasını aparırlar. Beləliklə, əməliyyatda (döyüşdə) düşməne atəşlə zərərvermə planlaşdırılarkən ümumqoşun qərargahlarının iş qaydasını aşağıda göstərilən mərhələlərə bölmək məqsədəuyğundur.

Birinci mərhələdə (tapşırıqın alınmasından, əməliyyatın döyüş niyyətinin elan olunmasınadək) birliyin, (birləşmənin) atəşlə zərərvermanın koordinasiyası və ştat planlama qrupu ilə planlaşdırılması (**AZP və KQ**), həm bütünlükdə əməliyyatın (döyüşün) aparılması, həm də vacib operativ (taktiki) tapşırıqların yerinə yetirilməsi çərçivəsində həyata keçirilir. Bu mərhələnin əsas məzmununu düşməne atəşlə zərərvermanın bütünlükdə əməliyyat və qoşunların fəaliyyət istiqamətləri üçün tələb olunan səviyyənin müəyyən olunması, atəş tapşırıqlarının ümumi həcmnin hesablanması, onun cəlb olunan qüvvələr (vasitələr) arasında bölüşdürülməsi və birliyin komandanına

(birləşmənin komandirinə) əməliyyatın (döyüşün) niyyətində əksini tapmalı olan düşməne atəşlə zərərvermə üzrə suallara dair təkliflərin hazırlanması təşkil edir.

Silahlı Qüvvələrin qoşun növlərinin və xidmətlərinin, ümumqoşun birləşmələrinin və hərbi hissələrin qərargahları **ikinci mərhələdə** (əməliyyatın, döyüşün məqsədini elan etdikdən sonra, lakin qərar qəbul etməzdən əvvəl) ümumi planlaşdırmanın nəticələrini nəzərə almaqla cavabdehlik zonasında atəşlə zərərvermə üzrə tədbirlər həyata keçirirlər. Bu tədbirlərin gedişində qarşı tərəfin düşməne atəşlə zərərvermənin üsulunu, iştirak qaydalarını, ardıcılığını və müstəqil atəş zərbələrini, kəşfiyyat zonalarını müəyyən edirlər, eləcə də tabelikdə olan bölmələrin düşməne atəşlə zərərvermə tapşırıqlarının formalaşdırılmasında, döyüş tətbiqinin təşkil olunması və idarə olunmasında qarşılıqlı əlaqə və hərtərəfli təminatında iştirak edirlər.

Düşməne atəşlə zərərvermənin **üçüncü – sonuncu mərhələsi** müfəssəl planlaşdırma (qabaqcadan, yaxud döyüş sərəncamının alınmasından sonra və əməliyyatın, döyüşün başlanması nadək). Bu mərhələ qoşun növlərinin qərargahları və birlik (birləşmə) xidmətləri ilə yanaşı atəş tapşırıqının yerinə yetirilməsinə cəlb olunan silahlı qüvvələrin növləri, qoşun və xidmət növlərinin birləşmə hissə və bölmələrinin qərargahları ilə keçirilir. Bu mərhələdə atəş tapşırıqlarının təyin olunmuş həcmnin yerinə yetirilməsi qaydaları (onların bölüşdürülməsi, zərbələrin endirilmə üsulları, ardıcılığını və düşməni obyektinə atəşin aparılması, onlara vurulan zərərin tələb olunan səviyyəsinin əldə olunması üçün qüvvə və vasitələrin naryadı) işlənilir.

Beləliklə də, düşməne atəşlə zərərvermənin nəzərdən keçirilən planlaşdırma mərhələsi üçün ümumi və bilavasitə planlaşdırma prosesində lazım olan səviyyədə mərkəzləşdirmənin saxlanması, həmçinin göstərilən tədbirlərin keçirilməsində təyin olunmuş ierarxiyanın saxlanması xarakterikdir. Bundan imtina etmək lazım deyil, aydındır ki, yuxarı instansiya tərəfindən ümumi suallar (məsələlər) həll olunmadığı təqdirdə, aşağı instansiya bilavasitə atəş planlaşdırmasının ilkin məlumatlarını almayacaqdır.

Düşməyə atəşlə zərərvurmanın bilavasitə və müfəssəl planlaşdırılmasının (əməliyyatın və döyüşün hazırlanma vaxtının qısaltılması tendensiyasının artması, qoşun birləşmələrinin müstəqilliyinin artması və buradan irəli gələn atəş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində daha çox təşəbbüs imkanlarının verilməsinin vacibliyi), mərkəzləşmiş və mərkəzləşdirilməmiş planlaşdırılmanın çevik uyğunlaşdırılması əsasında həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu cür uyğunlaşdırma düşməyə atəşlə zərərvurmanın təşkil olunması və həyata keçirilməsi üçün zonal cavabdehliyin təyin olunması, həmçinin qəragahların işində qarşı planlaşdırma metodundan istifadə ilə əldə oluna bilər.

Zonal cavabdehliyin istifadə olunması hər bir instansiya müstəqil surətdə, yəni faktiki olaraq tabeliklərində olan qüvvə və vasitələrlə düşməyə atəşlə zərərvurmanı mərkəzləşdirilməmiş şəkildə, ona aid olan zonada planlaşdırmağa imkan verir. Bununla yanaşı bütövlükdə əməliyyat (döyüşün) çərçivəsində həll olunan atəş suallarının məzmunundan çıxış edərək, qeyd etmək olar ki, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma, qarşı duran düşmə qruplaşmasına və onun vacib obyektlərinə öz qoşunlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərində adi və yüksək sərrast silahlarla toplanılmış və kütləvi atəşlə qəti atəş zərbələrinin endirilməsini təmin etmək lazım ikən yenə də əvvəlki kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaqdır. Həm də aşağı instansiyaların cavabdehlik zonalarında yuxarı qəragah yalnız bütövlükdə əməliyyatın (döyüşün) gedişinə əsaslı surətdə təsir göstərə biləcək obyektlərə onların qüvvə və vasitələri ilə zərərin vurulmasını təyin etməlidir. İkinci dərəcəli istiqamətlərdə, həmçinin əsas istiqamətlərdə (ayrı-ayrı əməliyyat-taktiki tapşırıqların həlli çərçivəsində) düşməyə atəşlə zərərvurmanın planlaşdırılması, bir qayda olaraq, kəşfiyyat-zərbə və atəş komplekslərinin sistemli fəaliyyətinin effektivliyinin, atəşlə zərərvurma dövrü (tapşırıqları) üzrə digər uzaqvuran atəş vasitələrinin uğurla döyüş tətbiqinin, yaxın döyüşdə ümumqoşun hissə və bölmələrinin atəş tapşırıqlarının etibarlı yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə mərkəzləşdirilməmiş şəkildə həyata keçiriləcəkdir.

Yuxarıda göstərilənlərlə bağlı onu da qeyd etmək lazımdır ki, düşməyə atəşlə zərərvurmanın təklif olunan planlaşdırma qaydası zonal xarakter daşıyır, belə ki, birləşmənin, birləşmənin və hissənin müvafiq idarəetmə orqanları komandanın (komandirin) tabeliyində olan qüvvə və vasitələrlə özlərinin cavabdehlik zonalarında düşməyə atəşlə zərərvurmanın bilavasitə planlaşdırılmasını həyata keçirirlər. Bu zaman bütövlükdə əməliyyatın (döyüşün) hədəfində atəşlə zərərvurma tək-cə birləşməyə (birləşməyə) təyin olunmuş cavabdehlik zonalarını deyil, həm də öz qoşunlarının əsas fəaliyyət istiqamətində, yaxud xüsusilə vacib rayonlarda gücünü toplamış aşağı instansiyaların cavabdehlik zonalarını da əhatə etməlidir. Bu halda, bütövlükdə əməliyyatın (döyüşün) hədəfində həyata keçirilən düşməyə atəşlə zərərvurma bir növ qalxan rolunu oynayacaqdır, yalnız onun himayəsi altında hücum keçən (müdafiə olunan) hissə və bölmələrin döyüş təmas xəttində atəş tapşırıqlarının effektiv həlli mümkündür. Öz növbəsində hücum edən, yaxud müdafiə olunan qoşunların marağında yerinə yetirilən tapşırıqlar, bir qayda olaraq, müəyyən (növbə) dövrü ilə və kifayət qədər dəqiq sahə-vaxt parametrləri ilə xarakterizə olunur ki, bu da onların hissə və bölmələrinin cavabdehlik zonalarında müfəssəl planlaşdırılmasına imkan verir. Düşməyə atəşlə zərərvurmanın qarşı planlaşdırma metodunun qəragahlar tərəfindən tətbiqinə gəldikdə isə onu deyə bilərik ki, onun istifadəsi yalnız ardıcıl və paralel iş metodları ilə təcrübədə yaxşı tanınmış və sınaqdan keçirilmiş təbii uyğunlaşma şərti ilə atəş planlaşdırılmasının operativliyini hiss olunacaq dərəcədə yüksəltmiş olar. Bu metodların istifadəsi planlaşdırmanı və cavabdehlik zonalarını təyin edərkən bir qədər zaman güzəşti ilə idarəetmə sisteminin yuxarıdan-aşağıya planlaşdırılmasını həyata keçirməyə imkan verəcəkdir ki, bu vaxt ərzində əməliyyatın (döyüşün) niyyətini ardıcıl olaraq bütün səviyyədə (birlik birləşmə hissə) yuxarı rəisdən alınan ilkin, yaxud döyüş sərəncamları əsasında müəyyən etmək mümkün olacaqdır. Bu zaman hər bir növbəti aşağı instansiya müstəqil olaraq düşməyə atəşlə zərərvurmanın ümumi, yaxud bilavasitə planlaşdırılmasını həyata keçirir və

nəticələr barədə yuxarı instansiyaya verilən atəş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini xarakterizə edən qayda ilə məlumat verir. Qarşı planlaşdırma metodunun əsas mahiyyəti hər bir instansiyanın idarəetmə sistemini təşkil edən, üfüqi üzrə həyata keçirilən, hər şeydən əvvəl, bütün müfəssəl, bilavasitə planlaşdırma tədbirlərinin uzlaşdırılması ilə yerinə yetirilməsindədir. Həm də qərargahların düşməyə atəşlə zərərvermənin ümumi və bilavasitə planlaşdırılması işində əməliyyatın (döyüşün) bütövlükdə aparılması çərçivəsində “yuxarıdan-aşağıya”, əməliyyat-taktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsi maraq dairəsində olmaqla “aşağıdan-yuxarıya” prinsiplərindən istifadə edilməlidir. Bununla da, müxtəlif qoşun hissələrinin idarəetmə orqanları arasında onların şaquli və üfüqi tabelik üzrə planlaşdırma funksiyalarının optimal bölüşdürülməsinin, həmçinin aşağı instansiyalara düşməyə atəşlə zərərvermənin təşkil olunmasında daha çox müstəqilliyin vacib şərtləri yaradılacaqdır ki, bu da, sözsüz ki **qoşunların avtomatik idarəetmə sistemlərinin** üstünlüklərindən daha çox rəssional istifadə etməyə, əməliyyat və taktiki idarəetmə orqanları arasında informasiya axını azaltmağa, planlaşdırma tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxtın azaldılmasına, onun operativliyinin 5-10% artırılmasına imkan verəcəkdir.

Nəticədə bütün bunlar düşməyə atəşlə zərərvermənin planlaşdırılmasının effektivliyinin artırılma problemlərinin qismən həll olunmasına kömək edəcəkdir. Lakin kəşfiyyat və düşməyə obyektlərinə atəşlə zərərvermənin təyin olunması ideyasının həyata keçirilməsi və düşməyə atəşlə zərərvermənin qarşı planlaşdırma metodunun təşkil olunması prosesinin tətbiqi, bütövlükdə onun tələb olunan operativlik və əsaslılıq səviyyəsinin əldə olunmasına təsir göstərə biləcəkdir.

Bu məsələnin həlli yalnız düşməyə atəşlə zərərvermənin planlaşdırılması proseslərinin əməliyyatın (döyüşün) hazırlanması və döyüş fəaliyyətlərinin gedişində onların idarə edilməsinin modernləşdirilmiş və yaradılmış **qoşunların avtomatik idarəetmə sistemlərinin, xüsusi riyazi və proqramlarla təmin etməklə** işlənilməsi və təciz edilməsi yolu ilə mümkündür. Bununla yanaşı,

bu gün xüsusi, riyazi və proqram təminatının yaradılması təcrübəsi onu göstərir ki, çox zaman onun işlənilməsi əllə hesablamaların xüsusi metodlarının mexaniki olaraq avtomatik işləmə rejiminə keçirilməsinə əsaslanır. Bu vəziyyət bütöv və kompleks xüsusi, riyazi və proqram təminatının işlənilməsinə əngəl yaradır. Belə ki, bu cür empirik yanaşma düşməyə atəşlə zərərvermənin planlaşdırılmasının əməliyyat-taktiki hesablamalarının əvvəllər fəaliyyət göstərən metodlarına xas olan çatışmazlıqları nəinki aradan qaldırır, əksinə, zəif əlaqəli və çox böyük alqoritmlərin yaranmasına səbəb olur ki, bu da çox sayda informasiya və hesablama tapşırıqlarının dəfələrlə yerinə yetirilməsini tələb edir.

Bu problemin köklü şəkildə həll olunması vəsiti düşməyə atəşlə zərərvermənin planlaşdırılmasının nəzərdən keçirilən dövrünü tam əhatə edən, əlaqədə olan model və tapşırıqların vahid kompleksini formalaşdırmaqla xüsusi riyazi və proqram təminatının yaradılmasıdır. Buna görə bütün qoşun hissələrinin idarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri ayrılmış vaxt ərzində bir neçə atəşlə zərərvermə variantının analizini aparır və ən ehtimal olunanı seçirlər.

Düşməyə atəşlə zərərvermənin planlaşdırılmasının xüsusi riyazi və proqram təminatının işlənilməsinə bu cür yanaşmanın təcrübədə reallaşdırılması **modellər və tapşırıqlar kompleksinin** strukturunun və tərkibinin müəyyən edilməsi zamanı atəşlə zərərverməni planlaşdırma vəzifəli şəxslərin və orqanların məntiqi-analitik və informasiya-hesablama fəaliyyətlərindən, həmçinin əməliyyatda və döyüşdə onun yerinə yetirilməsinə birbaşa təsir edən amillərdən asılıdır. Bu fəaliyyətin məlumatları modellər və tapşırıqlar kompleksinin idarəetmə səviyyəsi (model və tapşırıqların şaquli inteqrasiyası) və planlaşdırma funksiyaları (model və tapşırıqların üfüqi inteqrasiyası) üzrə bölüşdürülməsinin məqsədəuyğun olduğunu təsdiq edir. Bu zaman idarəetmənin hər bir səviyyəsi üçün (əməliyyat, yaxud taktiki) ümumqoşun komandanının maraqlarına cavab verən (komandiri) elə bir hesablama tapşırıqları kompleksi lazımdır ki, onun tətbiqi **AZP** və **KQ**-yə əməliyyatda (döyüşdə) atəşlə zərərvermə qaydası üzrə təklifləri

işləyib hazırlamağa, zərərvermanın (R və AQ, HHQ, KZK, KAK və s.) alt sistemlərinin atəş tapşırıqlarının həcmi müəyyən etməyə, onların lazım olan tərkibini və zərərvermə vasitələrinə komandalara verilməsini həyata keçirməyə, şəraitə uyğun olaraq onların fəaliyyətinə düzəlişlər etməyə imkan versin.

Öz növbəsində bu alt sistemlərin idarəetmə orqanlarının maraqlarına cavab verən riyazi modellər kompleksinin işlənilib hazırlanması tələb olunur. Bu kompleks həmin orqanlara təyin olunmuş cavabdehlik zonalarında atəş və zərbələrin bilavasitə planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini və atəşlə müqavimət imkanlarını nəzərə alaraq **DAZ**-in gözlənilən nəticələrini müəyyən etməyə imkan yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, modellər və tapşırıqlar kompleksinin bu cür strukturu atəşlə zərərvermanın planlaşdırılması qaydasına aid olan tövsiyələrə və qərargahların işində zonal cavabdehlik metodunun təşkil olunması və həyata keçirilməsi üçün istifadəsinə tamamilə uyğun olacaq. Bu isə ümumi planlaşdırmanın **AZP** və **KQ**-dən alınan nəticələrinə görə, birbaşa planlaşdırmaya keçməyə və onun keçirilməsini təmin edən hesablama tapşırıqlarının tərkibini asanlıqla təyin etməyə imkan verəcəkdir.

Onların tərkibinə aid etmək olar: əməliyyat (döyüş) üçün bütövlükdə atəş tapşırıqlarının həcmi; birliyin (birləşmənin) zolağında zərərvermanın yerinə yetirilməsi üçün döyüş sursatı və vasitələrinə tələbatın müəyyən edilməsini; kütləvi atəş zərbələrinin vurulması və əməliyyat (taktiki) tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı həll olunan atəş tapşırıqlarının həcmi, həmçinin zərərvermə vasitələri və döyüş sursatına olan tələbatın müəyyən edilməsini; bütövlükdə əməliyyat çərçivəsində düşməne atəşlə zərərverməyə cəlb olunan atəş vasitələrinin potensial imkanlarının qiymətləndirilməsini və əsas əməliyyat (taktiki) tapşırıqlarının həllini; əməliyyatın (döyüşün) aparılması çərçivəsində düşməne atəşlə zərərverməyə cəlb olunan qoşun növləri və silahlı qüvvələrin növləri arasında atəş tapşırıqları həcmi bölüşdürülməsini və əsas əməliyyat (taktiki) tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini; ayrılmış döyüş sursatı ehtiyatlarının (uçuş ehtiyatlarının) əməliyyat (dö-

yüş) tapşırıqları və ehtiyatları üzrə bölüşdürülməsini.

Yuxarıda sadalanan məsələlər aralarındakı informasiya əlaqələri ilə birlikdə struktur şəkildə göstərilmişdir.

Modellər və tapşırıqlar kompleksinin iş mərhələlərinin ardıcılığında bütövlükdə əməliyyat üçün düşməne atəşlə zərərvermanın planlaşdırmasının birliyin qərargahının **AZP** və **KQ** fəaliyyətinə uyğun, əvvəlcə, **1 №-li iş blokundan istifadə etməklə** düşməne birləşməsinə atəşlə zərərvermanın tələb olunan səviyyəsi hesablanır və əldə olunmuş nəticələrə əsasən əməliyyatın aparılması gedişində həll olunan atəş tapşırıqlarının həcmi müəyyən olunur. Sonra isə **2 №-li blokun köməyi**lə təyin olunmuş tapşırıqlar həcmi yerinə yetirilməsi üçün lazım olan, vahid atəş vasitələri (VAV) və vahid sursat hesabı (VSH) ilə ifadə olunan döyüş sursatı və zərərvermə vasitələrinin ehtiyac olan miqdarı hesablanır. Bundan sonra isə **3 №-li blokdan istifadə etməklə**, HHQ, R və AQ və s. qoşun növlərinin birləşmələrinin cəlb olunan zərərvermə vasitələrinin atəş imkanlarının cəmi təyin olunur. Bu zaman əməliyyata ayrılan döyüş sursatı (uçuş sursatı) ehtiyatı nəzərə alınır. Əgər hesablanan ehtiyacları zərərvermə vasitələrinin imkanları uyğun gəlməzsə, o zaman düşməne atəşlə zərərverməni planlaşdırma vəzifəli şəxs tapşırıqların ilkin həcmi azaltmalıdır, yəni **4 №-li blokdan istifadə etməklə** ya düşməne qruplaşmasının, yaxud onun zərər vurulan tərkibinin zərərvermə səviyyəsini azaltmalı, ya da döyüş tərkibini artırmaq hesabına əməliyyat üçün əlavə döyüş sursatı ehtiyatlarının (uçuş ehtiyatlarının) ayrılması ilə öz atəş vasitələrinin imkanlarını yüksəltməlidir. Bununla da, cəbhənin (ordunun) imkanlarına uyğun atəş həcmi və onun yerinə yetirilməsi üçün qüvvə və düşməne atəşlə zərərvermə vasitələrinin qrupu müəyyənləşir.

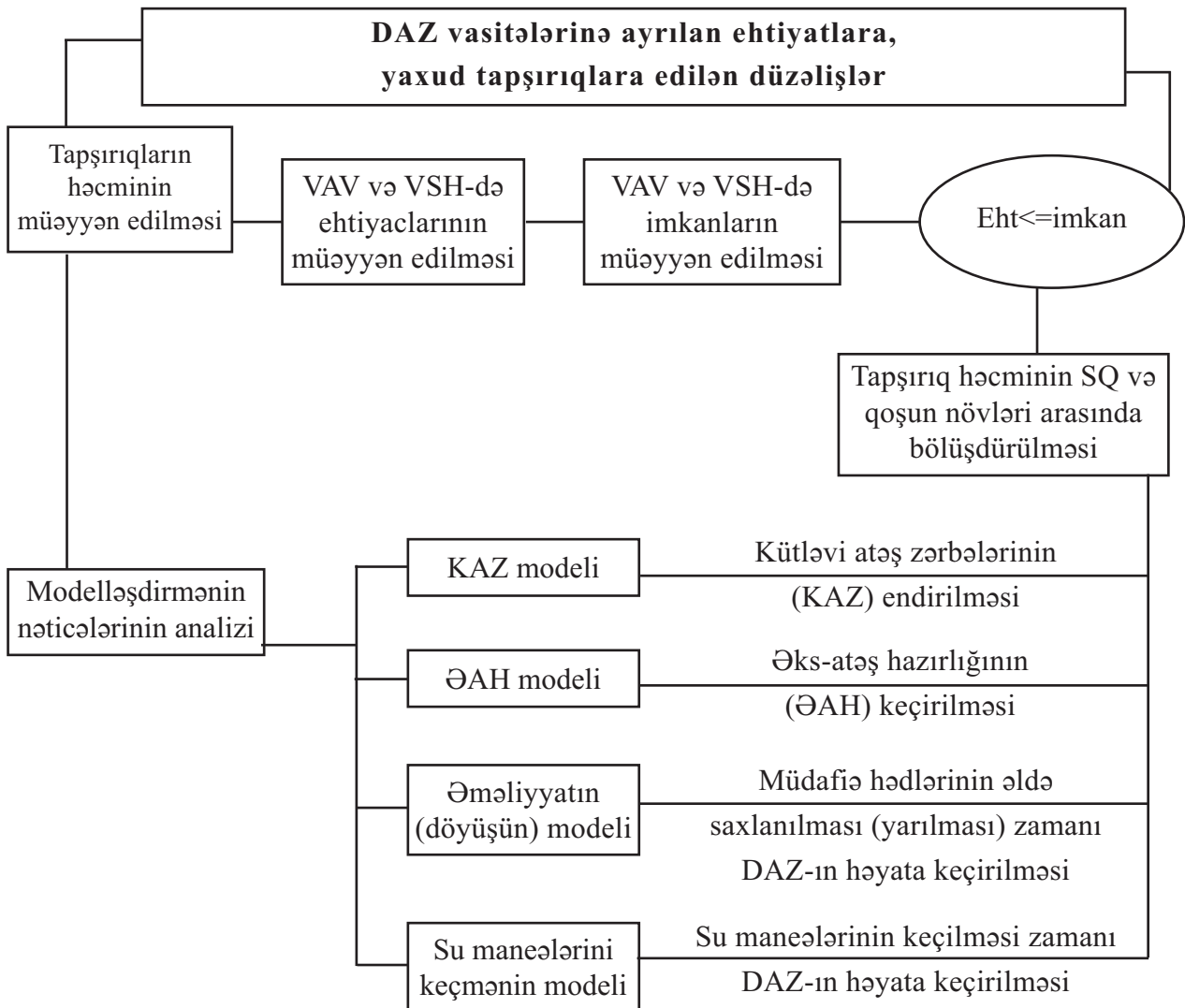
5 №-li funksional blok atəş tapşırıqlarının gözlənilən (real) həcmi (düşməne qruplaşmasının obyektlərinin, yaxud diviziya qruplarının) Silahlı Qüvvələrin və qoşun növlərinin arasında səmərəli bölüşdürülməsini təmin edir. Belə ki, blokun yerinə yetirdiyi bölüşdürmə tapşırığı əvvəlkindən daha çətinidir. Onun işinin təsviri daha ge-

niş verilmişdir, həm də ki, bölüşdürmənin nəticələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, onlar təkcə cəlb olunan zərərvermə vasitələri üçün atəş tapşırıqlarının həcmnin təhkim olunan variantını özündə əks etdirmir, həm də Silahlı Qüvvələr və qoşun növləri qərarqahlarında bilavasitə atəş planlaşdırmasının növbəti düşməyə atəşlə zərərvermə planının işlənilib hazırlanması üçün ilkin məlumatlar rolunu oynayır. Bununla əlaqədar olaraq blokun işinin əsasını təşkil edən bölüşdürmə tapşırığı bu cür formalaşır: atəş tapşırıqlarının ehtimal olunan (verilmiş) həcminə uyğun olaraq və zərərvermə vasitələrinin (Silahlı Qüvvələr və qoşun növləri üzrə) imkanları ilə sonuncuları, zərərverən obyektlərə elə təhkim etmək lazımdır ki, ay-

rılan döyüş sursatı vəsaiti (uçuş vəsaiti) ilə onlara tələb olunan maksimum təsir təmin olunsun. Bu zaman bölüşdürmə nəticələrinin yaxşı qiymətləndirilməsi təhkim olunma siyahısına daxil olmamış obyektlərin sayı və vacibliy səviyyəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Obyektlər atəş vasitələrinə təhkim olunarkən hər şeydən əvvəl, aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən (onların vacibliyi qaydasında) **“obyektin əhəmiyyəti”** inteqral göstəricisi yüksək olanlar nəzərə alınır: **“obyektlərə zərərvermənin növbəliyi”**; **“obyektlərə zərərvermənin prioritetliyi”**; **“obyektlərin döyüş təmas xəttindən uzaqlığı”** (TXU).

Bu zaman, ilk növbədə, **“zərərvermə növbə-**

MODEL VƏ TAPŞIRIQLAR KOMPLEKSİNİN QURULUŞU

liyi” aşağı olan obyektlər bölüşdürülür. Sonra isə onlar üçün təyin olunmuş “zərərvermanın prioritetliyi” nəzərə alınmaqla (R və AQ, HHQ və s.) I obyektlərin J növlü atəş vasitələrinə qəti təhkim olunması yerinə yetirilir. Bu atəş vasitələri ayrılmış kifayət qədər döyüş sursatı ehtiyatı (uçuş ehtiyatı) ilə “təmas xəttindən uzaqlıq” xüsusiyyətinə görə Silahlı Qüvvələrin növünə (qoşun növünə) uyğun olmalıdır. Əgər I növlü obyekt üçün onun seçilmiş səviyyədə zərər vurulmasını təmin edən Silahlı Qüvvələrin növünün (qoşun növünün) qüvvə və vasitələrinin tələb olunan naryadı olmazsa, onda o, şərti olaraq başqa növ BC (qoşun növü) atəş vasitələrinə təhkim olunur, onlar da döyüş sursatının cari ehtiyatları çatışmadıqda təhkim olunmayan obyektlər siyahısına düşür.

Hədəf təxminən eyni təsirli müxtəlif atəş vasitələri ilə məhv edilərsə, bu şəraitdə qoşun növünün seçimində üstünlüyü cəlb olunması ilə döyüş sursatının müəyyən edilmiş resurslarının mü-tənəsibliyini ən az pozan qoşun növlərinə verirlər.

Min (F1, F2)

Burada, F1, F2 düşməne atəşlə zərərvermə tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün aviasiya, artilneriya və raket qoşunlarına uyğun olaraq ayrılan döyüş sursatlarının ilkin və cari resurslarının uyğunsuzluq funksionallarıdır. Asılılığın analizi göstərir: Əgər F1 və F2 funksionallarının birindən F1 az məna kəsb edərsə, onda hədəfi məhv etmək üçün RQ və A-dan vasitə seçilir və yaxud əksinə, F2 funksionalı az məna kəsb edərsə, hədəf HHQ-dən seçilən vasitə ilə vurulur.

Atəş tapşırıqları həcmnin bölüşdürülmə mexanizminin təsvirini aydınlaşdırdıqda nəzərə almaq lazımdır ki, 5№-li blokun fəaliyyəti zamanı onun aktivləşdirilməsi döyüş sursatının ayrılmış ehtiyatına hər hansı məhdudiyət qoyulmasa da mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, modellər və tapşırıqlar kompleksi əməli tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə düşməne atəşlə zərbə endirməyi planlaşdırarkən, nəzərdən keçirdiyimiz modellər və tapşırıqlar kompleksinin fəaliyyəti yuxarıda göstərilən analogi rejimdə həyata keçirilir. Lakin şəra-

itdən asılı olaraq öz qoşun qruplaşmalarımıza düşmənin atəş təsirinin nəticələri nəzərə alınan ümumi planlaşmanın həyata keçirilməsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi mümkündür.

Bunun üçün kütləvi atəş zərbələri modeli kimi, atəş əks-hazırlığının, döyüş əməliyyatının, su maneələrini keçmənin riyazi modelləri istifadə edilə bilər. Modelləşmənin əldə edilən nəticələri (döyüşən tərəflərin (məhv edilmiş) döyüş sursatlarının sayı və qoşun qruplaşmalarının döyüş qabiliyyətinin dərəcəsi) kütləvi atəş zərbələri modelində iştirak üçün istifadə edilən vasitə və qüvvələrin tələb olunan tərkibinin daha dəqiq müəyyən edilməsinə və ya operativ tapşırıqları yerinə yetirərkən düşməne atəşlə zərbəni həyata keçirməyə imkan yaradır.

Beləliklə, düşməne atəşlə zərərvermanın üsul və vasitələrində, kəşfiyyatda, idarəetmə və məhv etmədə, qərargahın iş təcrübəsinə qarşılıqlı üsul və zona cavabdehliyini tətbiq etdikdə dəyişikliklər qoşunların idarəetməsində bütün əməliyyat və taktiki səviyyələrdə ümumi, ətraflı (müfəssəl) və bilavasitə effektivliyin yüksəldilməsi yollarının aktiv şəkildə axtarışının vacibliyinə gətirib çıxarır. Ümumi planlaşdırmanın təmin edilməsi üçün modellər və tapşırıqlar kompleksinin hazırlanması üzrə irəli sürülən təkliflərin realizə olunması döyüş fəaliyyətlərinin modelləşdirilməsi və əməliyyat taktiki hesablamaların aparılmasının avtomatlaşdırılması üçün lazım olan ilkin məlumatların məzmunu və sturukturunu vahid şəkllə salmağa (unifikasiya etməyə), proqram modullarının sayını və onların realizə olunması üçün EHM-in yaddaşını əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa, ümumi düşməne atəşlə zərərvermanın planlaşdırılmasının operativliyini və onun əsaslılığını bütövlükdə 15-20% artırmağa, əldə olunmuş nəticələrin onların planlarının hazırlanması və ümum-qoşun komandanının (komandirinin) əməliyyata (döyüşə) dair qərarın qəbul olunması mərhələlərində əlaqələndirməyə imkan verəcəkdir.

Taktiki fəaliyyətlərin aparılması, düşməne atəşlə zərərvermə nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı onların planlaşdırılmasının nəzəri əsaslarının təkmilləşdirilməsinin vacibliyini tələb edir.

NƏTİCƏ

Əməliyyatlarda (döyüşlərdə) raket və artilleriya qoşunları ilə düşməyə atəşlə zərərvermanın planlaşdırılması metodikasının işlənilməsi səbəbləri və problemlərinin analizi göstərir ki, bu məsələnin həlli o qədər də asan deyil, əksinə, yeni araşdırmaların aparılmasını və müasir döyüş təcrübəsinin nəticələrindən istifadə edilməsini tələb edir. Bu məsələnin yüksək dərəcədə həlli, ilk növbədə, taktiki və əməliyyat səviyyəsində planlaşdırma və koordinasiya qrupunun (AZP və KQ) səmtləşdirilmiş işinin təşkili üçün düşməyə atəşlə zərərvermanın vahid ümumqoşun planlaşdırma metodikasının tərtib edilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Зарицкий В.Н. О разработке новой методики планирования огневого поражения противника в операции и бою // Военная мысль. – М: - 2006. -№12
2. Зарицкий В.Н. Направления совершенствования форм и способов боевого применения РВ иА в общевойсковой операции (бою) // Военная мысль. –М: - 2008. -№3
3. В.И. Евдаков. Взгляды на применение вооруженных сил США в войнах начала XXI века. -М: -2011
4. В.И. Евдаков. Развитие теоретических положений планирования огневого поражения противника объединением военно-воздушных сил в современной операции / Вестник Академии военных наук, -М: -№4, -2005
5. Боевое применение ракетных войск и артиллерии в операциях // Изд. ВАГШ РФ. -М: -2009
6. Методика оперативно-тактических (тактических) расчетов при планировании огневого поражения противника ракетными войсками и артиллерией в операциях (бою). // Часть 3. Оперативно-тактические (тактические) нормативы и справочные данные. Изд. ВАГШ РФ. -М: -2009

РЕЗЮМЕ

**ПЛАНИРОВАНИЕ ПОВЫШЕНИЯ
ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОРАЖЕНИЯ
ОГНЕВОГО УЩЕРБА ВРАГУ
ВО ВРЕМЯ ОПЕРАЦИЙ
И. БАБАЕВ**

Анализ основных причин и проблем разработки методики планирования огневого поражения противника ракетными войсками и артиллерией в операции и бою показывает, что эта задача весьма непростая, требующая использования результатов новейших исследований и современного боевого опыта. Ее решению в значительной степени могла бы способствовать разработка единой общевойсковой методики планирования огневого поражения противника, ориентированной в первую очередь на организацию работы в центрах (группах) планирования и координации огневого поражения в оперативном и тактическом звеньях.

SUMMARY

**PLANING OF INCREASING TO EFFICIENCY
OF THE CAUSING THE FIRE DAMAGE
ENEMY DURING OPERATION
I. BABAYEV**

The analysis of the views and major trends on fire damage considering these changes and recommendations for fire effect in the future, taking into account the «non-contact» combat operations in a single information space.

MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BRİQADANIN ARTİLLERİYA BÖLMƏLƏRİNİN DÖYÜŞ İMKANLARININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODİKASI

Polkovnik-leytenant Firuz BƏDƏLOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: döyüş imkanı, döyüş gücünün hesabat vahidi, atəşlə zərərvurmada önəmliliyin nəzərə alınması əmsalı.

Ключевые слова: боевые возможности, расчетная единица огневой мощи, коэффициент приоритета в огневом поражении.

Keywords: fight capability, accounting unit of firepower, coefficient of priority in fire damage.

və ayrılmış döyüş dəsti ilə zərər vura biləcəyi düşmən obyekt və hədəflərinin miqdarı ilə ifadə olunur.

DAZ üzrə imkanların hesablanması metodikası.

Ümumi olaraq düşməne atəşlə zərərvurma (DAZ) imkanlarını hesablama qaydasını göstərilən

Son illərin silahlı münaqişələrini təhlil etdikdə o qənaətə gəlmək olur ki, müasir şəraitdə müxtəlif səviyyələrdə atəşlə zərərvurmanın nəticəsindən döyüş fəaliyyətinin uğuru müəyyənləşir.

Raket və artilleriya qoşunları düşməne atəşlə zərərvurmanın əsas vasitəsi hesab olunur və onlar əhəmiyyətli döyüş imkanlarına malikdir. Deməli o, istənilən hava şəraitində, sutkanın istənilən vaxtında döyüş fəaliyyətlərinin gedişində düşməne uzaq məsafədən güclü atəş zərbələri endirmək və əməliyyatın (döyüşün) gedişini və nəticəsini dəyişmək gücündədir.

Son zamanlar müxtəlif ölkələrin silahlanması qəbul olunan raket və artilleriya silahlarının yeni nümunələri atəşlə zərərvurmanın strukturunu tamamilə dəyişib. Belə ki, yeni silah nümunələrinin xüsusiyyətlərində olan dəyişikliklər əsasən onların uzağa atış məsafəsində zərərvurma imkanlarının artırılması ilə xarakterizə olunur.

Artilleriya hissə və bölmələrinin döyüş imkanları.

Raket və artilleriya qoşunlarının döyüş imkanları düşməne atəşlə zərərvurma dərinliyi, manevr qabiliyyəti və verilmiş atəşlə zərərvurma tapşırığını yerinə yetirməyə hazırlıq səviyyəsi ilə ifadə olunur. Raket və artilleriya qoşunlarının atəşlə zərərvurma imkanları – döyüş şəraitinin müxtəlif dövrlərində mövcud raket və artilleriya vasitələri

ardıcılıqla ifadə etmək olar:

– döyüş (əməliyyat) tapşırığının öyrənilməsindən və aydınlaşdırılmasından sonra üst komandanlığın planına əsasən birliyin (birləşmənin) maraq dairəsində zərər vurulacaq eyni tipli hədəflərin miqdarını aşkar etmək;

– düşmən qruplaşması tərkibinin qiymətləndirilməsi nəticəsində zərər vurulması ehtimal olunan eyni tipli obyekt və hədəflərin miqdarını, eləcə də onlardan neçəsinin kəşflə təsbit edildiyini və neçəsinə planla zərər vurulması nəzərdə tutulduğunu müəyyən etmək;

– bütün obyekt və hədəflərə zərər vurulması üçün tələb olunan VSS və VHM (vahid silah sistemi və vahid hesabat mərmisi) miqdarını müəyyən etmək;

– öz qoşunlarımızın qiymətləndirilməsi zamanı DAZ-da iştirak edən raket və artilleriya qoşunlarının tərkibini, ştatda olan, təhkim edilən və dəstəkçi artilleriya bölmələrini, eləcə də digər xüsusi təyinatlı hissə və bölmələr tərkibində olan atəşlə zərərvurma vasitələrini müəyyən etmək. Mühəndis sursatları və aviazərbələrlə zərər vurulacaq obyekt və hədəflərin tipi və miqdarını, eləcə də onların real atəşlə zərərvurma vasitələrinin VSS ilə miqdarını müəyyən etmək, vahid hesabat mərmisinə (VHM) çevirmə əmsallarından istifadə edərək tələb olunan mərmə miqdarını müəyyən etmək;

– birliyin (birləşmənin) mövcud VSS və VHM ilə atəşlə zərərurma imkanlarını düşməyə tələb olunan zərərurma səviyyəsi nəzərə alınmaqla müqayisə edərək nəticə çıxarmaq;

– birliyin (birləşmənin) bütün hücum (müdafiə) zolağı boyunca tələb olunan səviyyədə mövcud VSS və VHM, DAZ alınmadıqda mövcud aviasiyanın zərbələri və artilleriyanın atəşləri əsas zərbə (əsas səylərin cəmləşdirilməsi) istiqaməti üzərinə cəlb etməklə DAZ-ın tələb olunan səviyyəsini əldə etmək;

– DAZ-ın tələb olunan səviyyəsini əldə etmək mümkün olmadıqda yeni tədbirlər düşünərək mütləq onun əldə edilməsini təmin etmək.

Aparılan hesablamalar və nəticələrə görə:

– döyüş gücünün (zərbə gücünün) hesablanması zamanı əgər verilmiş döyüş (əməliyyat) tapşırığının yerinə yetirilməsində zərbə gücü yetərli deyilsə və görülən tədbirlər müsbət nəticə verməzsə, üst komandanlıqdan tank və yaxud motoatıcı (birləşməsi) bölmə istənilir;

– düşməyə atəşlə zərərurmanın ümumi imkanlarının hesablanması nəticəsinə görə verilmiş döyüş (əməliyyat) tapşırığının yerinə yetirilməsində mərmii miqdarı və zərərurma vasitəsi yetərli deyilsə, üst komandanlıqdan artilleriya (birləşməsi) bölməsi istənilir.

Düşməyə atəşlə zərərurmanın qaydası – ümumqoşun komandiri tərəfindən müəyyən edilmiş taktiki (əməliyyat) tapşırıq çərçivəsində düşmənin obyektləri və qruplaşmasına ardıcıl atəş təsirinin göstərilməsidir. Bu məqsədlə aşağıdakı üsullardan istifadə oluna bilər:

– **eyni zamanda**, yəni yetərli miqdarda atəşlə zərərurma vasitələri (xüsusilə, raket və reaktiv vasitələr olduqda bir neçə yaylım atəşi və raket zərbəsi ilə əməliyyatın qısa müddətdə bitməsini təmin edir) olduqda düşməyə atəşlə zərərurmanın həcminə uyğun obyekt və hədəflərin eyni zamanda atəş altına alınmasıdır;

– **ardıcıl**, yəni mövcud atəşlə zərərurma vasitələrinin miqdar və imkanlarına görə, düşməyə təyin olunmuş atəşlə zərərurma həcminə uyğun obyekt və hədəflərə ardıcıl olaraq zərər vurulmasıdır. Ardıcıl atəşlə zərərurmanın əsas atəş həc-

mini yenidən (təkrar) aşkarlanmış ümumqoşun bölmələrinin fəaliyyətinə bilavasitə təhlükə yaranan obyekt və hədəflər təşkil edəcəkdir.

Hücum döyüşündə briqadanın döyüş imkanları kimi onun öz qoşunlarının döyüş qabiliyyətini hücumun sonrakı inkişafını təmin edən səviyyədə saxlanması şərti ilə, təyin edilmiş vaxtda düşmənin müdafiə olunan müəyyən qruplaşmasının darmadağın edilməsi və ərazinin mühüm rayonunu (həddini) ələ keçirməsi bacarığını xarakterizə edilən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri qəbul olunur.

Briqadanın döyüş imkanlarının həcmi:

– atəşlə zərərurma imkanlarından (RQ və A, Aviasiya, HHM vasitələrinin imkanları);

– zərbə gücündən;

– bölmələrin manevr qabiliyyətindən;

– təlim səviyyəsindən və şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətindən asılıdır.

Atəşlə zərərurma imkanları – müəyyən səviyyəyə qədər eyni vaxtda və ardıcıl zərər vurulan düşmən obyektlərinin sayının, həmçinin onun qoşun qruplaşmalarına tam şəkildə zərərurma səviyyəsinin cəmi kimi ifadə olunur.

Briqadanın döyüş imkanlarını müəyyən etmək üçün bu məlumatlar lazımdır:

– düşmən qruplaşmasının tərkibi və vəziyyəti, düşmən obyektlərinin xüsusiyyətləri və tələb olunan zərərurma səviyyəsi;

– öz bölmələrimizin tərkibi və komplektləşdirilməsi, silahlanmanın və döyüş texnikasının əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri;

– artilleriya və aviasiyanın düşmənin xüsusi obyektlərinin zərər vurulmasına ayrılan norması;

– tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün ayrılan adi silahların ümumi sayı;

– tanklarla və canlı qüvvə ilə mübarizə vasitələrinin effektiv əmsalı;

– bölmələrin müxtəlif döyüş növlərində döyüş potensialı;

– bölmələrin manevr göstəriciləri.

Briqadanın hücum döyüşündə düşməyə örtülü atəş mövqeyindən zərərurmaq üçün istifadə oluna bilər:

- ştatda olan artilleriya – 18 top;
- 120 mm minaatan – 6 ədəd;
- 82 mm minaatan – 30 ədəd;
- 1,5 döyüş dəsti.

Briqadanın artilleriyasının atəşlə zərərvurma imkanlarını müəyyən etmək üçün onların döyüş tərkibini vahid orta hesab atəş vasitəsinə (VOAV), onlara verilən döyüş sursatını isə vahid orta hesab döyüş sursatına uyğunlaşdırmaq (VHS) lazımdır.

BRİQADANIN ARTİLLERİYASININ SİLAH VƏ SURSATININ VAHİD SİSTEMƏ GƏTİRİLMƏSİ. BRİQADANIN ARTİLLERİYASININ TƏRKİBİ

Toplar Bölmələr	12 mm D-30	120 mm minaatan	82 mm minaatan	Qeyd
ADN	18			
120 mm minaatan batareya		6		
82 mm minaatan batareya			30	
CƏMİ	18	6	30	

**MƏRMİ VƏ TOPLARIN VAHİD SİSTEMƏ GƏTİRİLMƏSİ ÜÇÜN
ƏMSALLAR CƏDVƏLİ (152 MM (D-20) ÜÇÜN)**

<i>Artilleriya sistemi</i>	<i>152 mm çap üçün</i>			
	<i>Adi OF mərmii ilə</i>		<i>Daha gücləndirilmiş OF mərmii ilə</i>	
	<i>AVVS</i>	<i>VSH</i>	<i>AVVS</i>	<i>VSH</i>
122 mm D-30 haubitsa	0,65	0,55	0,85	0,7
120 mm minaatan	0,5	0,6	0,65	0,75
82 mm minaatan	03	0,4	-	-

AVVS (atəş vasitələrinin vahid sistemi) HESABI

Cəlb olunan vasitələr	Miqdarı	Hesabat	152 mm-ə hesablanmış lülə sayı
122 mm D-30 haubitsa	18	$18 \times 0,65 = 11,7$	12
120 mm minaatan	6	$6 \times 0,5 = 3$	3
82 mm minaatan	30	$20 \times 0,3 = 6$	6
CƏMİ	54		21

VSH (vahid sursat hesabatı) HESABI

Cəlb olunan vasitələr	Miqdarı	Bir döyüş dəstinin miqdarı	Briqadada olan döyüş dəsti	Briqadada olan mərmirin sayı		152 mm-ə hesablanmış mərmii sayı
				Bir topa	Ümumi	
122 mm D-30	18	80	1,5	$80 \times 1,5 = 120$	$18 \times 120 = 2160$	$2160 \times 0,55 = 1188$
120 mm minaatan	6	80	1,5	$80 \times 1,5 = 120$	$6 \times 120 = 720$	$720 \times 0,6 = 432$
82 mm minaatan	30	100	1,5	$100 \times 1,5 = 150$	$30 \times 100 = 3000$	$3000 \times 0,4 = 1200$
CƏMİ	54	-	-	-	5880	2820

**BRIQADANIN ARTİLLERİYASININ DÖYÜŞ İMKANLARININ HESABLANMASI.
HƏDƏFLƏRƏ ZƏRƏRVURMA ÜCÜN ARTİLLERİYANIN ORTA CƏLB OLUNMA NORMASI**

Hədəfin xarakteri və tələb olunan nəticə	Cəlb olunan toplar
Atəş vasitələri ilə birlikdə piyadaların dayaq məntəqələrində və cəmləşmə rayonlarında susdurulması	Hədəfin sahəsinin hər 0,5 ha-ya 1 top = 1 ADN
Batareyaların susdurulması (artilleriya, zenit, minaatan)	Hər batareyaya 9 top = 2 batareyaya
Minaatan taqımların susdurulması	Hər taqıma 4-6 top = 1 batareyaya
RLS və tək «dəqiq» hədəflərin susdurulması	Hər hədəfə 3-6 top = 1 batareyaya
KM-in susdurulması	Məntəqə sahəsinin hər 0,5 h-na 1 top = 1 batareyaya
Cəmləşmə rayonunda tankların susdurulması	Hədəfin sahəsinin hər 0,25 h-na 1 top = 2-3 batareyaya
Həmlənin atəş valı ilə dəstəyi	Atəş valının hər 25 m-nə 1 top
Atəş valı sistemində cəmləşdirilmiş atəş	1 km cəbhə eninə 6 top
Həmlənin ardıcıl cəmləşdirilən atəşlə dəstəyi	Həmlə cəbhəsinin hər kilometrinə 12 top
Tək səngərin məhv edilməsi və düzünə atışla zirehli hədəflərin məhv edilməsi	Hər bir hədəfə 1-2 top

**BRIQADANIN ARTİLLERİYASININ DÖYÜŞ İMKANLARI
(EYNI VAXTDA)**

Artilleriya hazırlığı vaxtı zərərvurulan hədəflər (obyektlər)			Hədəflərin miqdarı (hədəf sahəsi ha ilə)	Bir hədəfə və ya 1 ha sahəyə cəlb olunan topların sayı	Hədəfə lazım olan topların ümumi sayı 40
Adı	Miqdarı	Sahəsi			
Artilleriya batareyası	1			9	9
Zenit artilleriya batareyası	1			9	9
Toplama rayonlarında ehtiyatlar:					
- açıqda piyadalar	1	200×150	3	2	6
C Ə M İ					24

QEYD: 2700m DAA atəşi, 450m HAA tətbiq edə bilər.

HƏRƏKƏTSİZ HƏDƏFLƏRİN VURULMASI ÜÇÜN MƏRMI SƏRFİ NORMALARI

Çapı, mm	Örtülü yedəklənən top ilə (minaatın) batareyaya (taqım)	Açıqda yerləşən RLS, RLS qrupu və ya avtomobil üzərində radiostansiya, vahid yönəltmə sistemləri, zenit idarəolunan qurğulu batareyaya (taqım)	Toplanma rayonunda ZTR, PDM, tanklar, komanda idarəetmə məntəqələri, canlı qüvvə və atəş vasitələri	Açıqda yerləşən canlı qüvvə	Açıqda yerləşən avtomobil üzərində idarəetmə məntəqələri və ya komanda məntəqələri	Açıqda yerləşən tək zirehsiz hədəf (TƏİR, tank əleyhinə top və s.)
Yivli artilleriyada						
152	180 (60)	150 (50)	120 (-)	25 (8)	40 (15)	120 (40)

QEYD: Cədvəldə qəlpəli-fuqas mərmilərinin, mötərizədə qəlpəli təsirli kaset mərmilərin sərfi qeyd olunub. Atış məsafəsi 10 km-dən çox olduqda, növbəti hər kilometr məsafəyə görə 1/10 mərmii sərfi artırılır.

**BRIQADANIN ARTİLLERİYASININ DÖYÜŞ İMKANLARI
(ARDICIL)**

Artilleriya hazırlığı vaxtı zərər vurulan hədəflər (obyektlər)			Hədəflərin miqdarı (hədəf sahəsi ha ilə)	Hədəfə və ya 1 ha sahəyə 152 mm mərmii sərfi norması	Lazımı 152 mm mərmii (ədəd)
Adı	Miqdarı	Sahəsi			
Açıqda canlı qüvvə	9	300×200	9×6ha=54	25	54×25=1350
Artilleriya batareyası	3			150	3×150=450
Minaatan batareyası	5			150	5×150=750
Zenit artilleriya batareyası	1			150	1×150=150
Toplama rayonlarında ehtiyatlar	1	100×100	1×1ha=1	120	1×120=120
C Ə M İ					2820

NƏTİCƏ

Dağlıq Qarabagda aparılmış döyüş əməliyyatları bir daha onu göstərdi ki, artilleriyanı yaxşı bilmək və onun rolunu müasir əməliyyatlarda qiymətləndirmək lazımdır. Müasir döyüşlər zamanı tətbiq edilən adi atəşlə zərər vurma vasitələrinin döyüş keyfiyyətinin davamlı yüksəldilməsi onların dəqiqlik məsafəsinin və zərər vurma effektivliyinin artmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Quru qoşunlarının taktiki fəaliyyəti üzrə döyüş təlimatı.
2. Методика оперативно-тактических расчетов при планировании огневого поражения противника ракетными войсками и артиллерией в операциях.
3. Военная мысль: №11, 2010

РЕЗЮМЕ

**МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЯ БОЕВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ АРТИЛЛЕРИЙСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ МЕХАНИЗИРОВАННОЙ БРИГАДЫ
Ф. БАДАЛОВ**

Проведенные в Нагорном Карабахе боевые

операции доказали что необходимо хорошо знать применение и высоко оценивать роль артиллерии в современных операциях. Применяющая в обычном бою огневое поражение противника устойчивому улучшению качества их расстояния и точности ущерба вызвано увеличением эффективности.

SUMMARY

**THE DEFINING METHODS OF COMBAT POSSIBILITIES OF ARTILLERY UNITS OF MECHANIZED BRIGADE
F. BADALOV**

The combat operationos which held in Naqorno Garabag showed that it was important to know the artillery wel and to assess it role higly in modern operations. Raising quality cause of the fire damage at modern fights is appleid durable increase of the distance of the their exactness and efficiency of to cause damage

MOTOATICI BRİQADANIN TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİNİN DÖYÜŞ İMKANLARININ HESABLANMASI QAYDASI

Mayor Etibar BAĞIROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: müasir tankların döyüş imkanları, korpusun TƏE-nin tərkibi, müasir şəraitdə düşmən tankları ilə mübarizənin aparılması, döyüş imkanları.

Ключевые слова: боевые возможности современных танков, состав (ПТРЗ) противотанкового резерва корпуса, борьба с танками противника в современных условиях, боевых возможности.

Keywords: fight possibilities of modern tanks, anti-tank reserve of corps staff, struggling with enemy tank in modern condition, the combat possibilities.

dər və hansı qüvvələr lazımdır;

– mövcud olan qüvvə və vasitələrlə hansı tapşırığı yerinə yetirmək olar;

– qarşı duran tərəflərin müəyyən hissəsi ilə döyüşdən hansı nəticəni gözləmək olar;

– mövcud olan qüvvə və vasitələrdən necə istifadə

Döyüş ərafəsində, yəqin ki, hər bir sərkərdə özünə sual verir: “Mövcud olan qüvvə və vasitələrlə döyüşdə necə qələbə qazanmaq olar?”. Keçmişdə də belə idi. O vaxtlar döyüşün müvəffəqiyyəti praktiki olaraq süvarilərin, piyadaların sayından, daha sonra isə pulemyotların, topların və s. varlığından asılı olurdu.

Öz qüvvələrimizin düşmənlə müqayisəsi əsasən kəmiyyət göstəriciləri üzrə həyata keçirilirdi. Texniki tərəqqi hərbi işi inqilablaşdırdı, döyüş fəaliyyətlərinin üsul və formalarını kökündən dəyişdirdi.

Müasir şəraitdə hərbi nəzəriyyənin, praktikanın vəziyyəti və perspektivi bölmələrin döyüş imkanlarının hesablanması dəqiq metodikalarını daha da dərindən istifadə etməyi tələb edir. Bu, döyüş gücünün, məhvetmə qabiliyyətinin artması və silahlı mübarizə vasitələrinin mürəkkəbləşdirilməsindən, qərarın qəbul edilməsi üçün verilən vaxtın azaldılmasından, təbəçilikdə olanlara tapşırıqların müəyyən edilməsində yol verilən səhvlərə görə cavabdehliyin artırılmasından irəli gəlir. Buna görə bölmələrə verilən döyüş tapşırıqlarının əsaslandırılması riyaziyyatsız mümkün deyil.

Döyüş qərarını işləyib hazırlayanda komandir aşağıda qeyd olunan suallara cavab tapmalı olur:

– döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün nə qə-

də etmək lazımdır ki, döyüşdə az itki verməklə məqsədə nail olunsun.

Bölmələrin döyüş imkanlarının müəyyən edilməsini bilmək və bacarmaqla bu suallara cavab vermək olar. Son nəticədə, müəyyən etməyi bacarmaq təbəçilikdə olanlara döyüş tapşırıqlarının obyektiv qoyulmasına əsaslanır. Görkəmli sərkərdə *H.Aslanov* qeyd etmişdi: *“Mümkün olmayan tapşırıqların verilməsi itkilərdən, qüvvələrin tükənməsindən və hərbi ruhun sarsıtılmasından başqa heç nə vermir”*. Eyni zamanda təbəçilikdə olanlara asan döyüş tapşırıqlarının verilməsi onları intizamsızlığa və zəifliyə alışıdır.

Bölmələrin (hissələrin) döyüş imkanlarını müəyyən etmək üçün hal-hazırda mövcud silahların döyüş imkanlarını, həmçinin öz qoşunları ilə düşmən qoşunlarının müqayisəli keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarını nəzərə alan formulların, cədvəllərin, qrafiklərin, monoqramaların və s. köməyi ilə müxtəlif hesablama üsulları tətbiq olunur.

MEXANİKLƏŞDİRİLMİŞ BÖLMƏLƏRİN DÖYÜŞ İMKANLARI

Döyüş imkanları – bu, konkret şəraitdə müəyyən edilmiş vaxt ərzində döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üzrə bölmələrin, hissələrin və

birləşmələrin imkanlarını xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləridir.

Döyüş imkanları asılıdır:

- şəxsi heyətin sayından, onun döyüşə hazır olma səviyyəsindən;
- silahların, döyüş və digər texnikaların varlığından, vəziyyətindən və keyfiyyətindən;
- komandir heyətinin bölmələri idarəetmə bacarığından;
- qoşunların təşkilatı strukturundan və onların maddi-texniki vasitələrlə təmin olunmasından;
- düşmənin tərkibindən və xarakterindən, ərazi şəraitindən;
- döyüş təşkil olunan və aparılan zaman meteoroloji şəraitdən, havanın vəziyyətindən, ilin və sutkanın vaxtından.

Müxtəlif qoşun qisimləri bölmələrinin döyüş imkanları aşağıda müəyyən edilən göstəricilərlə ifadə olunur:

- dayaq məntəqələrinin ölçüləri ilə;
- bölmələrin döyüş tapşırıqlarının dərinliyi ilə;
- bölmələrin irəliləmə tempi ilə;
- məhvetmə vasitələrinin fəaliyyət radiusu ilə;
- bölmələrin (atəş vasitələrinin) atəş açmağa hazır olma vaxtı ilə.

Döyüş imkanları ibarətdir:

- atəş imkanlarından;
- zərbə qüvvəsindən (zərbə imkanlarından);
- manevr imkanlarından.

Atəş imkanları – bölmələrin (hissələrin) atəş vasitələriylə müəyyən edilmiş məhvetmə dərəcəsi ilə yerinə yetirilə bilən atəş tapşırıqlarının ümumi həcmi xarakterizə edən kəmiyyət-keyfiyyət kateqoriyasıdır. Motoatıcı (tank) bölüyün və taborun atəş imkanları, bir qayda olaraq, ştat və əlavə verilmiş artilleriyanın, tankların, BMP, TƏV, HHM vasitələrinin və bütün atıcı silah növlərinin atəş imkanlarının cəmi ilə ifadə olunur (müdafiə döyüşü aparıldıqda atəş imkanlarına mina partlayıcı maneələr də daxil olur). Motoatıcı (tank) taqımın atəş imkanları tankların, BMP, TƏV və bütün atıcı silah növlərinin, həmçinin əlavə verilmiş atəş vasitələrinə görə hesablanır.

Atəş vasitələrinin həyata keçirilməsinin nəticəsi düşməne verilən məhvetmə dərəcəsi ilə ifadə olunur.

Atəş imkanlarının göstəricilərinə: adətən məhv ediləcək obyektlərin miqdarı və onların məhv edilmə dərəcəsi, düşmənin məhv ediləcək silahlandırma vasitələrinin və döyüş texnikalarının miqdarı, düşməne vurulan zərərin riyazi göstəriciləri aiddir.

Zərbə gücü – motoatıcı və tank bölmələrinin atəş və hərəkətin əlaqələnməsi hesabına düşməni məhvetmə bacarığıdır. Ümumqoşun bölmələrinin zərbələrində ştatda olan, əlavə verilən və himayə edən artilleriya, tanklar, BMP, TƏV, avtomatik qumbaraatanlar və bütün atıcı silah növləri iştirak edə bilər.

Müdafiədə zərbə gücü müdafiəyə soxulan düşmənin darmadağın edilməsi zamanı və əks-həmlənin keçirilməsi zamanı istifadə olunur.

Zərbə gücü hücum edən düşmənin qüvvə və vasitələrinin sıxlığından və qarşıduran tərəflərin qüvvə və vasitələrinə nisbətdən asılıdır. Ümumqoşun bölmələrinin döyüşdə yaratdığı qüvvə və vasitələrinin sıxlığı nə qədər yüksək, düşməndə isə nə qədər aşağı olarsa, zərbə gücü bir o qədər yüksək olar, beləliklə də, qoyulmuş tapşırıq tez yerinə yetirilir.

Zərbə gücünün əsasını adətən müstəqil döyüş aparan motoatıcı və tank bölmələrinin zirehli texnikaları (tank, BMP, PDM) və canlı qüvvəsi təşkil edir.

Onlar düşmənin atəş vasitələrini yalnız atəşlə deyil, hətta tırtıllarla da məhv etməyə qadirdilər. Bu zaman zərbə gücü və atəş gücü ayrılmaz, birlikdə özünü göstərir, buna da döyüşdə iştirak edən bütün qüvvə və vasitələrin dəqiq və fasiləsiz qarşılıqlı əlaqələrinin təşkili və saxlanması ilə nail olunur.

Manevr – müxtəlif silahlı qüvvə növlərinin, qoşun qisimlərinin və xüsusi qoşunların bölmələrinin, hissələrinin hərəkət dərəcəsini və irəliləməni tez həyata keçirmək, döyüş fəaliyyətlərinin hazırlığı və gedişi zamanı açılmaq qabiliyyətini, hərbi texnikanın sürətini və hərəkət istiqamətini dəyişmək imkanlarını xarakterizə edən xüsusiyyətdir.

Manevr (manevr imkanları) – qüvvə və vasitələrin qarşılıqlı yerləşməsinə mütəşəkkil və tez dəyişmək, bu və ya digər düzülüş yaratmaq, müəyyən vaxtda bu və ya digər fəaliyyətlərə hazır ol-

maq, ilkin zərbənin gücünü artırmaq, qüvvələri bir istiqamətdən digərinə köçürmək, radioaktiv və kimyəvi zəhərlənmə zonalarını, dağıntı və yanğın rayonlarını dəf etmək, öz atəş vasitələrini düşmənin ən vacib obyektlərini eyni zamanda məhv etməyə yenidən bölüşdürmək qabiliyyətidir. Müdafiədə manevr bundan əlavə, bölmələrin müdafiəni mütəşkill və tez tutmaq, müdafiə tutmaq üçün döyüş düzülüşünün elementlərini təhdid olunan hər hansı bir istiqamətə qısa vaxtda köçürmək, əks-həmlələri keçirmək, düşmənin çıxarılan desantını məhv etmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Manevrin reallaşması nəticəsi düşməni atəş açmaqda və zərbə endirməkdə qabaqlamaqdır, bu da atəş vasitələrinin, zərbəçi qüvvələrin və əlverişli şəraitin tam istifadəsinə imkan yaradır. Müdafiədə bölmələrin manevr imkanlarının reallaşması müdafiə üçün əlverişli olan hüduqların tutulmasından, təhdid istiqamətlərində qüvvələrin artırılmasında düşməni qabaqlamaqdır. Hücumda manevrlik adətən bölmələrin manevrli həyata keçirdikləri vaxt göstəriciləri ilə xarakterizə olunur.

Manevr niyyətinə görə sadə olmalı, cəld, gizli və düşmən üçün qəfil həyata keçirilməlidir. Qüvvə və vasitələrin manevrliliyinin əsasına atəşlə zərərvermə nəticələrinin vaxtında və tam istifadəsi qoyulmalıdır.

Bütün hallarda döyüş imkanlarının həcmi

müəyyən etmək üçün vacib şərt bölmələrin döyüş qabiliyyətini saxlamaqla döyüş tapşırığı yerinə yetirməkdir.

DÜŞMƏNİN ZİREHLİ OBYEKTƏLƏRİ İLƏ MÜBARİZƏDƏ ATƏŞ İMKANLARININ HESABLANMASI ÜÇÜN İLKİN MƏLUMATLAR

Bir çox dövlətlərin ordularının silahlanmasında müxtəlif keyfiyyətlərə malik olan tanklar, piyadanın döyüş maşınları, zirehli transportyorlar, tank əleyhinə vasitələr var. Bundan əlavə, bu və ya digər texnika növlərinin təkmilləşdirilmiş nümunələri atəş gücünə, zirehinə, hərəkətliliyinə, raketlərin (mərmilərin) dəqiq dəyməsinə görə baza modellərinə iki dəfə və daha çox üstün gəlir.

Eyni zamanda xarici dövlətlərin ordularının silahlanmasında, lokal müharibələrdə və toqquşmalarda döyüş tətbiqinin təcrübəsini nəzərə alaraq daimi təkmilləşdirilən döyüş texnikaları var. Əsasən məhvetmə məsafəsinin (radiusunun), zirehdəlmə qabiliyyətinin, həmçinin ekipajın qorunmasının artırılmasına xüsusi fikir verilir.

Onlar göstərir ki, bizim tank əleyhinə vasitələrimiz zədələnmədən müxtəlif döyüş şəraitində düşmənin neçə BMP və tankını məhv edəcək.

Hərbi birləşmənin döyüş potensial imkanları onda mövcud olan silah və hərbi texnikanın ştat

ZİREHLİ TEXNİKALARIN DƏF EDİLMƏSİ ÜZRƏ EFFEKTİVLİK ƏMSALI

s/s	Tank əleyhinə vasitənin tipi və adları	Hazırlıqlı mövqedə (həddə)	Hazırlıqsız mövqedə (həddə)
1.	RPQ-7	0,3	0,2
2.	SPQ-9	1,0	0,8
3.	TƏİR "FAQOT"	2,0	1,5
4.	PDM-2	2,0	1,5
5.	TANK	2,5	2,0

sayından irəli gələrək, onun keyfiyyətini, taktiki-texniki xarakteristikalarını, maddi vasitə ehtiyatlarının normalarını nəzərə alaraq əvvəlcədən hesablanıla bilər. Bu ideal şərait üçün hesablanan maksimal imkanlar olacaq.

Döyüş imkanları bütün şəraitləri nəzərə alaraq hesablanır. Döyüşə hazırlaşdıqda, hərbi birləşmələrə (hissələrə) konkret döyüş tapşırığı verildikdə və bu tapşırığın yerinə yetiriləcəyi real şərait məlum olduqda real döyüş imkanları hesablanır.

Müdafiə döyüşündə bölmələrin (hissənin) real döyüş imkanları dedikdə, düşmənin müəyyən qruplaşmasının zərbəsini dəf etmək, ona xeyli itki vermək və bununla öz qoşunlarımızın döyüş qabiliyyətini saxlamaq şərti ilə müəyyən ölçüdə müdafiə rayonunu əldə saxlamaq qabiliyyətini xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri başa düşülür.

Verilən itkilərdən asılı olaraq döyüş qabiliyyəti saxlanıla, tam və ya qismən itirilə bilər. Birləşmə (hissə) şəxsi heyət və döyüş texnikasını 20% itirdikdə döyüş qabiliyyətli olur, 50-60% itirdikdə və idarəetməni saxladıqda qismən (məhdud) döyüş qabiliyyətli olur, qüvvə və vasitələrin 50-60%-dən çoxu sıradan çıxdıqda və idarəetmə pozulduqda döyüş qabiliyyətini tam itirmiş olur.

Hərbi birləşmələrin döyüş imkanlarının əsası qəbul olunmuş təchizat normalarına uyğun olaraq,

maddi vasitələrlə təmin olunma şəraitində bu birləşmənin şəxsi heyətinin, silah və hərbi texnikalarının miqdarından irəli gələrək müəyyən olunan döyüş potensialıdır.

BRIQADANIN TANK, PDM, TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİLƏ DÜŞMƏNİN ZƏRBƏSİNİ DƏFETMƏ İMKANLARI

Briqadanın (alayın) hansı düşmən qruplaşmasının zərbəsini dəf etmə imkanında olduğunun müəyyən edilməsi öz qoşunlarımızda olan tankların, PDM-lərin, TƏV-in mövcud sayından, onların döyüş effektivliyindən, düşmənin hücumunu pozmaq üçün zəruri olan zərərvermə dərəcəsiindən, müdafiə olunan bölmələrin itkivermə dərəcəsiindən asılıdır. Hesablama üçün eyni növ atəş vasitəsinin sayı orta effektiv əmsala və öz qoşunlarımızın yol verilən itki səviyyəsinə vurulur, sonra nəticələr toplanılaraq alınan cəm düşmənin tələb olunan itki səviyyəsinə bölünür.

Əvvəlcədən hazırlanmış və mühəndis-texniki cəhətdən hazırlıqlı hədlərdə müdafiə zamanı göstərilən atəş vasitələrinin döyüş effektivlik əmsalı:

- tankların və tankəleyhinə vasitələrin tankları məhv etməsi üzrə 2;
- atıcı silahların canlı qüvvəsini məhv etməsinə görə 2,1.

Əks-həmlə zamanı bunlar 1-ə bərabərdir.

Nəzərə alınsa ki, düşmənin hücumunu dəf edən zaman öz qoşunlarımızın itkisi 50%-i keçməməlidir və düşmənin hücumunun pozulması üçün itkisi 50% olmalıdır, tank (PDM) və **TƏV** 70% tankları və 30 % **ZTR**-i (PDM) məhv etmək üçün istifadə olunur, bu zaman diviziyanın məhv edəcəyi zərbə yuxarıda göstərilən cədvəldə göstəriləyi kimi olacaq.

Motoatıcı briqadada düşmənin zirehli texnikasını düzünə tuşlama ilə məhv edə bilən 160 atəş vasitəsi mövcuddur. Bunlardan:

- **tank**, 10 ədəd;
 - **TƏİR**, 18 ədəd;
 - **SPQ-9**, 16 ədəd.
 - **RPQ-7**, 116 ədəd. (16 hesab atəş vasitəsi)
- Cəmi: 160 ədəd **TƏV**.

Əvvəlcədən hazırlanmış və mühəndis-texniki cəhətdən hazırlıqlı mövqedən **RPQ-7**-nin effektivlik əmsalı 0,3; hesab atəş vasitəsi 2-dir. Deməli, 7, **RPQ-7** bir hesab atəş vasitəsinə bərabərdir. (2:0,3 =7)

ZTR-lə silahlandırılmış motoatıcı alayda 115 ədəd belə hesab atəş vasitəsi mövcuddur:

- **tank**, 40 ədəd;
- **TƏİR**, 54 ədəd;

– **SPQ-9**, 9 ədəd.

– **RPQ-7**, 81 ədəd (12 hesab atəş vasitəsi).

Briqadanın bu vasitələrinin çox hissəsi (115) əvvəlcədən hazırlanıb və mühəndis cəhətdən hazırlıqlı mövqedən düşmənin zirehli obyektlərinin zərbəsini dəf edəcək, az hissəsi isə (45) əks-həmlə zamanı istifadə olunacaqdır.

Mühəndis cəhətdən hazırlanmış mövqedən düşmənin zərbəsini dəf etmək üçün 115 tank, PDM və digər atəş vasitələri, müdafiyyə soxulmuş düşməni məhv etmək üçün 45 atəş vasitəsi cəlb oluna bilər.

Əgər bu vasitələr 70% tanklarla mübarizəyə və 30% **PDM** və **ZTR**-in məhv edilməsinə istifadə olunarsa,

$$115 \times 0,7 \times 2 \times 0,5 : 0,5 = 161 \text{ tank}$$

$115 \times 0,3 \times 2 \times 1,5 \times 0,5 : 0,5 = 104$ **PDM** (**ZTR**) məhv edilə bilər.

Müdafiyyə soxulmuş düşməni məhv etmək üçün 45 atəş vasitəsi isə,

$$45 \times 0,7 \times 1,0 \times 0,5 : 0,5 = 32 \text{ tank}$$

$45 \times 0,3 \times 1,0 \times 1,5 \times 0,5 : 0,5 = 20$ **PDM** (**ZTR**) məhv edə bilər.

Bütövlükdə briqada aktiv müdafiə apararaq düşmənin, tərkibində 193 tank (161+32) və 124 **PDM** (**ZTR**) (104+20) olan qruplaşmasının, yəni 6 tank və 4 motoatıcı taborunun zərbəsini dəf edə bilər.

Nəticə etibarlı ilə tam komplektləşdirilmiş motoatıcı briqada müdafiədə öz tank, PDM, tank əleyhinə vasitələri ilə düşmənin üç alaya qədər qüvvəsinin zərbəsini dəf edə bilər. ZTR üzərində motoatıcı alay düşmənin 1.5-2 briqadasının zərbəsini dəf edə bilər.

NƏTİCƏ

Bu məqalədə əməliyyat məharətinin bütün inkişaf dövrü ərzində Silahlı Qüvvələrin bu və ya digər şəraitə uyğun müxtəlif növ birlikləri ilə əməliyyatların hazırlanması və aparılması üzrə nəzəriyyə və effektiv praktik tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından məlumat verilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Artilleriyanın hazırlıq kursu (AHK-99). Hərbi Nəşriyyat
2. Atış və atəşin idarə olunması qaydaları, 2003 il. Hərbi Nəşriyyat
3. Artilleriyanın Döyüş nizamnaməsi, I hissə (diviziya, briqada, alay). Hərbi Nəşriyyat
4. Artilleriyanın Döyüş nizamnaməsi, II hissə (divizion, batareya, təqım, top). Hərbi Nəşriyyat
5. Səyyar maneəqurma dəstələrinin fəaliyyətləri üzrə metodiki vəsait, I fəsil, 2005
6. Гареев М.А. Методика подготовки и проведения учений в НАТО Зарубежное военное обозрение. 1976, №6
7. Журнал «Военная мысль» №2 - 1997, №4 - 1999
8. Зайцев А.С., Булатов О.Г. О совершенствовании противотанковой обороны

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ ВЫЧИСЛЕНИЯ СРЕДСТВ ПРОТИВОТАНКОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ МОТОСТРЕЛКОВОЙ БРИГАДЫ

Э. БАГИРОВ

В статье говорится, что на всем периоде развития оперативного искусства успешно разрабатывались теоретические и эффективные практические рекомендации по подготовке и ведению операций (боевых действий) различных видов объединений вооруженных сил в

соответствии с теми или иными условиями обстановки. В настоящее время перед ним стоит сложная задача по разработке и подготовке рекомендаций командования и штабов, как вооруженные силы, так и других войсковых объединениях Азербайджанской Республики.

SUMMARY

THE PROCEDURE FOR CALCULATING ANTI-TANK COMBAT CAPABILITIES OF THE INFANTRY BRIGADE

E. BAGIROV

In article is spoken that for all period of the development operative art were successfully developed theoretical and efficient practical recommendations on preparation and conduct operation (the combat action) different type associations of armed power in accordance with that or other condition of the situation. At present before he cost(stand) the difficult problem on development and preparation recommendation command and staff, as armed power, so and other troop associations of the Azerbaijani Republic.

MÜASİR ƏMƏLİYYATLARDA TANK ƏLEYHİNƏ EHTİYATIN TƏTBİQİNƏ AİD YENİ BAXIŞLAR

Mayor Etibar BAĞIROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: müasir tankların döyüş imkanları, korpusun TƏE-nin tərkibi, müasir şəraitdə düşmən tankları ilə mübarizənin aparılması, TƏE-nin döyüş helikopterləri ilə birgə tətbiqi.

Ключевые слова: боевые возможности современных танков, состав (ПТРЗ) противотанкового резерва корпуса, борьба с танками противника в современных условиях, совместное применение вертолетов с ПТРЗ.

Keywords: fight abilities of modern tanks, anti-tank reserve of corps staff, struggling with enemy tank in modern condition, combined application of anti-tank reserve together with fighting helicopters.

Müasir şəraitdə düşmənin zirehli tank birlikləri ilə mübarizə aparılması əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşib. Bu, ilk növbədə zirehli texnikanın təkmilləşdirilməsi ilə meydana gəlib. ABŞ və Rusiyanın tank parkı son illər ərzində iki dəfə yenilənib. Artıq 1992-ci ildən NATO qoşunlarına M1A2 dördüncü nəsil Amerika tankları daxil olmağa başlayıb.

Üçüncü nəsil tanklar əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilmiş taktiki-texniki xüsusiyyətlərə malikdir, buna görə də onların döyüş imkanları da artıb. Əhəmiyyətli dərəcədə müasir tankların atəş tezliyi, dəqiqliyi və atəşinin uzaqlığı da yüksəlib. Onlar yeni nişangahlarla, naviqasiya və kosmik avadanlıqlarla, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri ilə təchiz edilməyə başlanıb və bu onlara həm gündüz, həm də gecə vaxtı effektiv fəaliyyət göstərməyə imkan vermişdir. Bütövlükdə, son 15 il ərzində tankların, həmçinin PDM, ZTR və digər zirehli texnikanın sonrakı təkmilləşdirməsi NATO-ya əsas ümumqoşun birliklərinin döyüş potensialını iki dəfə artırmağa imkan verir.

Müasir tankların döyüş imkanları artdıqca tank əleyhinə artilleriya bölmələrinin silahlarının və taktikasının sonrakı təkmilləşdirilməsi də vacib məsələlərdən birinə çevrilir.

Tank əleyhinə ehtiyatın döyüş düzülüşünə açılmaqda düşməni qabaqlaması, açılma həddini əv-

vələcdən tutması, idarəetmə orqanlarının və bölmələrinin döyüşə hazırlıq zamanı bütün tədbirləri, o cümlədən döyüşün hərtərəfli təminatını yerinə yetirməsi şəraitində belə tank əleyhinə ehtiyat tapşırıqlarını “bir addım da geriye olmaz” prinsipi əsasında yerinə yetirəcəyi məlumdur. Motoatıcılardan və tankçılardan fərqli olaraq, düşmən atəşi altında döyüş meydanında bütün manevr etmə növləri TƏE üçün praktiki olaraq imkan xaricindədir. Bu halda tank əleyhinə ehtiyatın yalnız bir üstünlüyü - birinci atəş açma üstünlüyü vardır. Ancaq məlumdur ki, sonra atəş açan tank əleyhinə hər bir vasitə düşmən üçün birinci növbəli hədəfə çevrilir.

Hətta ikinci ešelonda (ehtiyatda) olan birliyin tank əleyhinə ehtiyatında divizion varsa, onun manevr etməsi, ya irəliyə – cəbhəyə, ya da düşmən hücumunun mümkün (ehtimal) istiqaməti müəyyən olunan həddin cinahına doğru mümkündür. Bu halda, belə divizion əvvəlcə göstərilən həddə döyüş düzülüşünə açılmalı, döyüşə hazırlıq vəziyyətinə gətirilməli və yalnız bundan sonra atəşlərinə başlamalı olur. Yəni öz konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə nə özüyəriyən tank əleyhinə raket kompleksləri, nə də yedəklənən tank əleyhinə toplar hərəkətdə olarkən atəşəçma imkanlarına malik deyil. Deməli, düşmən TƏE-nin döyüşə açılma həddini aşkar etdikdə lazım olan anda

ona qarşı artilleriya atəşlərindən istifadə edə bilər, ona taktiki aviasiya qüvvələri tərəfindən zərbələr endirilə bilər, tanklarının (PDM, ZTR) atəşləri ilə açılma həddində aşkar edilmiş tank əleyhinə atəş vasitələrini məhv edə, həddi keçməklə cinahlardan və arxadan hücum əməliyyatı həyata keçirə bilər. Ona görə də ümumqoşun bölmələri və aviasiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqə yaratmadan, örtülü atəş mövqelərindən artilleriya himayəsi, **HHM** vasitələri tərəfindən hava mühafizəsi, yerdə isə mühəndis maneələri olmadan **TƏE** nəinki qarşısına qoyulan tapşırığı yerinə yetirməyə, hətta müdafiənin dərinliyinə, yeni həddə çəkilməyə belə vaxt qazana bilməyəcək, döyüş meydanını tərketmə zamanı çətin bir vəziyyətlə qarşılaşacaq, döyüş qabiliyyətini itirmə təhlükəsi ilə üz-üzə olacaqdır.

Örtülü atəş mövqelərindən atəş tapşırıqlarını yerinə yetirən tank əleyhinə ehtiyat hər hansı bir böhranlı şəraitdə təsirli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün onu, bizim fikrimizcə, örtülü atəş mövqelərindən atəş üçün artilleriya ilə gücləndirmək lazımdır. Bunun üçün döyüş kompleksində idarə edilən artilleriya mərmiləri olan ikiyə qədər lüləli artilleriya divizionu, həmçinin məsafədən minala-

maq üçün döyüş sursatını tətbiq etməyə qadir olan reaktiv artilleriya divizionunu təyin etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Bu, bizim aviasiyanın (əgər o, TƏE irəliləməsi zamanı onu müşayiət edirsə) zərbəsindən sonra düşmənlə toqquşma zamanı düşmən tanklarının, PDM-in və digər atəş vasitələrinin göstərilən xətdə açılan bölmələrə və himayəedici minalı sahələr quran mühəndis bölmələrinə nişangah atəşi açmasına mane olmaq üçün artilleriyadan arakəsmə və ya topladılmış atəş açmağa imkan verir. Bundan başqa, hücum edən düşmənin döyüşə açılma həddinin məsafədən minalanmasını lüləli artilleriya atəşinin himayəsi altında həyata keçirmək məqsədəuyğundur.

Döyüş zamanı yaylım atəşli reaktiv artilleriya sistemi və ya ordu aviasiya vasitələri ilə tank əleyhinə ehtiyatın tutduğu həddin yanından keçməsinə (və ya onu dövrələməyə) mane olmaq üçün onun cinahlarındakı marşrutların minalanmasını həyata keçirmək məqsədəuyğundur.

Koalisiya qüvvələrinə qarşı İraq ordusunun döyüş əməliyyatının kədərli təcrübəsi göstərir ki, müasir əməliyyatlarda **hava hücumundan müda-**

fiə (HHM) vasitələri ilə qoşunların etibarlı mühafizəsi olmadan müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyil. **HHM** bölmələri yalnız ümumqoşun birlikləri tərkibində mövcuddur, tank əleyhinə bölmələrdə onlar praktiki olaraq yoxdur. Lakin məhz tank əleyhinə bölmələr qoşunlar tərəfindən tutulmamış sahələri (cinahları) örtəcək və ya müdafiə olunan birliklər (həmçinin onların HHM sistemi) böyük itkilərə məruz qaldığı yerlərdə döyüş aparacaqlar. Belə bir vəziyyətdə **HHM** ümumi sistemi çərçivəsində tank əleyhinə birliklərin mühafizəsinin etibarlılığına ümid etmək olmaz. Bundan başqa, hesablamalar göstərir ki, müdafiə əməliyyatında ordunun tank əleyhinə ehtiyatı hələ

açılma həddinə irəliləməsi zamanı, hər şeydən əvvəl, düşmən aviasiyasının zərbələrindən öz döyüş tərkibinin üçdə birindən yarısına qədərini itirə bilərlər. Əgər nəzərə alsaq ki, müdafiənin yarılmasında düşmənin tank və mexanikləşdirilmiş birlikləri ilə yanaşı çox sayda döyüş helikopteri istifadə olunacaq, onda tank əleyhinə ehtiyatlar hələ döyüşə girənə qədər məhv edilmiş ola bilərlər.

Burdan nəticə çıxararaq, tank əleyhinə artilleriya birlikləri öz ştatında **HHM** vasitələrinə malik olmalıdır. Bu problemi tank əleyhinə birliklərdə **DZRK** silahlandırılmış ştatdan kənar atıcı-zenitçiləri daxil etməklə həll etmək olar. Yalnız, bu hal-

da, döyüşün gedişatında mütəxəssislər hər şeydən əvvəl bilavasitə öz funksional vəzifələrini yerinə yetirəcəklər və atıcı-zenitçilər kimi yalnız cəmləşmə rayonlarında və marşda fəaliyyət göstərə biləcəklər. Buna görə hesab edirəm ki, hər bir ayrı tank əleyhinə divizion öz ştat **HHM** bölməsinə malik olmalıdır. Tank əleyhinə artilleriya briqadası helikopterlərlə, həmləedicilərlə və başqa hava hədəfləri ilə effektiv mübarizəni aparmaq bacarığında olan **HHM** bölməsinə malik olmalıdır. İmkan daxilində tank əleyhinə ehtiyatların döyüş tətbiqi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların **HHM** bölməsi, həmçinin *yerüstü zirehli obyektlərlə* (PDM, ZTR və s.) mübarizə aparmaq bacarığında olmalıdır.

Müasir şəraitdə tank əleyhinə artilleriya bölmələri hava (dəniz) taktiki və ya operativ-taktiki desantlarla, reydlər və dəstələri ilə mübarizə aparmağa məcbur ediləcəklər. Buna görə, fikrimcə, **TƏE**-nin faktiki olaraq, tərkibi qarışıq olmalıdır və korpusun **TƏE**-nin tərkibinə **PDM** (tank) bölüyü daxil etmək lazımdır. Bu halda, **TƏE**-nin motoatıcı bölmələrlə gücləndirilməsinə ehtiyac qalmayacaq. Lakin bu zaman onların yerinə yetirəcəyi döyüş tapşırıqlarına yer və vaxta görə

fəaliyyətlərinin dəqiq uyğunlaşdırılmasına ehtiyac yaranacaq.

Həyata keçirilən tədqiqatların və model eksperimentlərin nəticələri göstərir ki, birliyin tank əleyhinə ehtiyatı səyyar maneəqurma dəstəsi mühafizə bölməsi ilə, özüyəriyən artilleriya divizionu ilə **PDM**-də gedən motoatıcı taborla (tank taboru ilə) birgə fəaliyyət göstərdikdə, həmçinin reaktiv artilleriya divizionunun himayəsi və döyüş helikopterlərinin köməyi olduqda onun imkanları **2,5-3** dəfə arta bilər.

Döyüşün bütün növlərində tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi tank əleyhinə ehtiyat və səyyar maneəqurma dəstəsi ilə həmin istiqamətdə döyüş aparan birliklərlə qarşılıqlı əlaqənin bacarıqlı və dəqiq təşkil edilməsindən asılıdır. Tank əleyhinə ehtiyatı və səyyar maneəqurma dəstəsinin fəaliyyətlərinin uzlaşdırılması bütün hallarda onların döyüş imkanlarının maksimal istifadəsini təmin etməlidir. **Məsələn:** əks-həmlənin və ya müdafiəyə soxulmuş düşmən tanklarının hücumunu dəf etdikdə səyyar maneəqurma dəstəsinin qurduğu maneələr və hazırladığı dağıntılar tək-cə düşmən texnikalarını sıradan çıxarmalı de-

yil, həm də tank əleyhinə ehtiyatı ilə düşmən tanklarını məhv etmək üçün əlverişli şərait yaratmalı, düşmənin tank əleyhinə ehtiyatının cinahlara çıxışını əngəlləməlidir.

Döyüş helikopterləri ilə birgə tətbiqi zamanı **TƏE**-nin açılma həddinə irəliləməsini müşayiət edən helikopterlərin bir manqası qabaqcadan düşmənin olduğu yer və onun hərəkət istiqaməti haqqında xəbərdarlıq edə bilər.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, əməliyyatların gedişində tank əleyhinə artilleriya hissə və bölmələrinin düzgün idarəedilməsi, komandir və şəxsi heyətinin peşakarlıq səviyyəsinin yoxlanılması və yüksəldilməsində taktiki-ixtisas təlimləri xüsusi rol oynayır. Taktiki-ixtisas təlimlərinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onların gedişində komandirlər, qərargahlar və qoşunlar uzun müddət ərzində öz tapşırıqlarını ümumi, fasiləsiz, inkişaf edən taktiki şəraitdə, vahid niyyət üzrə, müxtəlif ərazilərdə, böyük dərinliyə, fasiləsiz, gündüz və gecə, ilin istənilən vaxtında praktiki yerinə yetirirlər.

NƏTİCƏ

Əməliyyat məharətinin bütün inkişaf dövrü ərzində Silahlı Qüvvələrin bu və ya digər şəraitə uyğun müxtəlif növ birlikləri ilə əməliyyatların (döyüş fəaliyyətlərinin) hazırlanması və aparılması üzrə nəzəriyyə və effektiv praktik tövsiyələri müvəffəqiyyətlə işləyib hazırlayırdılar. Hal-hazırda onun qarşısında nəinki Silahlı Qüvvələr, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının digər qoşun birliklərinin əməliyyat tətbiqinin bütün mümkün formalarının tədqiq edilməsi, lokal müharibə və silahlı münaqişə gedişində fəaliyyətlərin xarakteri və üsullarına görə daha əvvəl işlənən klassik əməliyyatlardan fərqlənən birləşmiş qoşun (qüvvə) qruplaşmaları tapşırıqlarının həlli üzrə komandan və qərargahlara tövsiyələrin işlənilməsi kimi mürəkkəb tapşırıqlar durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Artilneriyanın hazrlıq kursu (ANK-99), Bakı, Hərbi Nəşriyyat
2. Atış və atəşin idarə olunması qaydaları, Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 2003
3. Artilneriyanın Döyüş nizamnaməsi, I hissə (diviziya, briqada, alay), Hərbi Nəşriyyat
4. Artilneriyanın Döyüş nizamnaməsi, II hissə (divizion, batareya, taqım, top), Bakı, Hərbi Nəşriyyat
5. Səyyar maneəqurma dəstələrinin fəaliyyətləri üzrə metodiki vəsait, I fəsil, 2005
6. Гареев М.А. Методика подготовки и проведения учений в НАТО. "Зарубежное военное обозрение", 1976 г, №6
7. "Военная мысль", №2, - 1997 г; №4 - 1999 г.
8. Зайцев А.С., Булатов О.Г. О совершенствовании противотанковой обороны.

РЕЗЮМЕ

**НОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА ПРИМЕНЕНИЕ
ПРОТИВОТАНКОВЫХ РЕЗЕРВОВ
В СОВРЕМЕННЫХ ОПЕРАЦИЯХ**

Э. БАГИРОВ

На всем периоде развития оперативного искусства успешно разрабатывались теоретичес-

кие и эффективные практические рекомендации по подготовке и ведению операций (боевых действий) различных видов объединений вооруженных сил в соответствии с теми или иными условиями обстановки. В настоящее время перед ним стоит сложная задача по разработке и подготовке рекомендаций командования и штабов, как вооруженные силы, так и других войсковых объединениях Азербайджанской Республики. По исследованию всех возможных форм оперативного применения при ведении локальных войн в вооруженных конфликтах отличающихся по характеру и способам действий от разработанных ранее классических операций.

SUMMARY

**MODERN VIEWS THE RESERVE OF
ANTI-TANK IMPLEMENTARION OF
OPERATIONS
E. BAGIROV**

It has been analyzed successfully the theoretical and effective practical recommendation on preparing and executing the operations together with unites of the Armed Forces in all periods of operations mastership now they have tasks not only all possible investigation forms of joint troops operation applications, local war the activity characteristics during armed conflict, preparation of commander and headquarters recommendations which are different from classical operation in joint troops of the Armed Forces, but also in different units of the Azerbaijan Republic. On study of all possible forms of the operative using at conduct of the local wars in armed conflict differing on nature and way action from designed earlier classical operation.

KOMANDA-QƏRARGAH TƏLİMİNİN HAZIRLANMASINDA RƏHBƏRLİYİN İŞİ

Kapitan Vasif OSMANOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: təlim, qərargah, komanda-qərargah təlimləri.

Ключевые слова: учение, штаб, командно-штабные учения.

Keywords: training, headquarters, command-staff exercises.

Müasir şəraitdə ümumqoşun qərargahlarının döyüşdə həll etdikləri məsələlərin həcmi çoxalmış, döyüş sənədlərinin keyfiyyətinə, tamlığına və vaxtında hazırlanmasına verilən tələblər xeyli artmışdır. Vaxt amili birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bunların hamısı komandirlərin hazırlıq səviyyəsinin artırılması, zabitlərin və qərargahların işlərində operativlik və uyğunluğun olması tələblərini qarşıya qoyur.

Hərbi hissə komandirləri və qərargahlarının çöl vərdişlərinin əsas formalarından biri ərazidəki komanda-qərargah təlimləridir (KQT).

Bunlar hərbi hissə komandirlərinin işində uyğunluğu və mütəşəkkilliyi, ərazidə döyüş fəaliyyətlərinin təşkilindəki vərdişlərini və müxtəlif döyüş növlərində döyüşün fasiləsiz idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

KQT-lərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün öyrədilənlər çöl şəraitində və ştatda olan idarəetmə orqanları tərkibində fasiləsiz inkişaf edən konkret taktiki şəraitdə qoşunları idarə etməklə özlərinin vəzifə borclarının tam kompleksini yerinə yetirirlər.

KQT-lər birtərəfli və ikitərəfli ola bilər.

İkitərəfli KQT-lərdə hər iki tərəfin öyrədilənləri qarşılıqlı əlaqə mövzularını məşq edir, təşkilat və taktikaya uyğun fəaliyyət göstərilir.

Ərazidə ikitərəfli ikidərəcəli briqada KQT-ləri keçirilərkən hər bir tərəfə birdən artıq olmayan motoatıcı (tank) briqada idarəsini, tabor (divizion) qərargahlarını, qoşun növlərini və xüsusi qoşunların qarşıya qoyulmuş tapşırıqlardan asılı olaraq

döyüşdə alayı gücləndirən hissələrin (bölmələrinin) qərargahlarını cəlb etmək məsləhət görülür. Tərəflərdən hər birinə çoxlu hərbi hissə qərargahlarının cəlb olunması onları öyrətmək işində rəhbər üçün çətinlik törədir.

Briqadaların və taborların (divizionların) qərargahları, qoşun növləri və xüsusi qoşun hissələrinin gücləndirən bölmələri KQT-lərə tam heyətdə çıxarırlar. Qərargahların hazırladıqları taktiki hesablamaların reallığını yoxlamaq üçün təlimə (onun ayrı-ayrı mərhələlərində) motoatıcı, tank, artilleriya və başqa bölmələr cəlb oluna bilər. Bu bölmələrlə döyüş hazırlığı proqramında nəzərdə tutulmuş planlı taktiki təlimlər keçirilir. Həmin təlimlərdə bölmələr təşkilatı cəhətdən daxil olduqları briqadanın komandirlərinin qərarına əsasən, KQT-nin vahid planına uyğun fəaliyyət göstərməlidir.

Qərargahların ehtiyaclarını ödəmək üçün kəşfiyyət aparmaq, idarəetmə məntəqələri düzəltmək, onların fəaliyyətlərini təmin etmək və başqa tapşırıqları yerinə yetirməkdən ötrü təminat bölmələrindən lazımı qədər şəxsi heyət və texnika cəlb olunur. Bu bölmələrin şəxsi heyətləri ilə döyüş hazırlığı proqramına və keçirilən təlimlərin tematik niyyətlərinin tələblərinə uyğun məşğələlər keçirilir.

Hərbi hissə və bölmələrin idarəetmə məntəqələri bir-birindən və tərəflərin təmas xətlərindən maskalanma, qorunma və müdafiənin tələblərinə riayət etməklə döyüş nizamnamələrinin və təlimatlarının müəyyən etdiyi məsafədə təşkil olunur. Onların yerdəyişməsi baş vermir, real vəziyyətə və komandirin qərarına uyğun həyata keçirilir.

Təlimin gedişində döyüş fəaliyyətləri fasiləsiz, real döyüş şəraitində ola biləcək real vaxt ərzində həyata keçirilir. Əməliyyat vaxtı (şerti vaxt) astronomik vaxta uyğun gəlməlidir. Ayrı-ayrı hallarda təlimin əsas məsələlərini həll etmək üçün taktiki şəraitdə bir sutkadan bir neçə sutkaya qədər

davam edən əməliyyat sıçrayışları edilə bilər. İki-tərəfli təlimlərdə belə sıçrayışlar hər iki tərəf üçün eyni vaxtda edilir, sonra döyüş fəaliyyətləri fasiləsiz davam etdirilir.

Döyüş fəaliyyətləri öyrədilən tərəflər bir-biri ilə qarşılaşdıqdan sonra komandirlərin və qərargahların qərar və göstərişlərinə əsasən həyata keçirilir. KQT-lərdə əsas təlim üsulu (metodu) öyrədilənlərin öz vəzifə borclarını yerinə yetirməsi üçün təcrübə (praktiki) işidir. Təlimin səmərəliliyi rəhbərin müasir döyüş üçün səciyyəvi olan və qəfillik elementlərini ehtiva edən (özündə birləşdirən) mürəkkəb dinamik döyüş şəraiti yaratmaq, özünü doğruldan riskə getmək, cəsarətli, müstəqil, qeyri-şablon qərarlar qəbul etmək, eləcə də gözlənilmədən qarşıya çıxan tapşırıqları yerinə yetirmək bacarığından asılıdır. Təlimin təhlili onun keçirildiyi rayonda və ya öyrədilən qərargahların daimi yerləşdiyi (dislokasiya etdiyi) məntəqədə keçirilə bilər. Təlimdə iştirak edən zabidlərin cəlb olunduqları ümumi təhlildən əlavə xüsusi təhlillər də keçirilə bilər. Ümumi təhlili, təlim rəhbəri, xüsusi təhlilləri isə qoşun növləri və xidmət rəisləri keçirirlər.

Qərargahların daimi yerləşmə yerlərinə qayıtması rəhbərliyin zabidləri və döyüş vasitələrinin nəzarəti altında təlim - döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməklə və bütün təminat növləri təşkil olunmaqla həyata keçirilir.

İkitərəfli ikidərəcəli briqada KQT-nin keyfiyyətlə hazırlanması təlimin özünün müvəffəqiyyətlə və faydalı keçirilməsinə və qoyulmuş tədris məqsədlərinə çatmağa əsaslı şərait yaradır.

Təlimin hazırlanması.

KQT-yə onun başlanmasına bir aydan gec olmayaraq qabaqcadan hazırlıq görülür və bura təlim sənədləri və təlim rayonunun hazırlanması, komandir müavinlərinin, qoşun növlərinin və xidmət rəislərinin, qərargah zabidlərinin, öyrədilən qərargahlar və cəlb olunan hissələrin (bölmələrin) komandirləri və zabidlərinin hazırlanması da daxildir.

Təlimə hazırlığı məqsədyönlü və mütəşəkkil keçirmək məqsədilə qərargah rəisi aşağıdakı sülunları olan plan hazırlayır:

“Sıra nömrəsi”, “Keçirilən tədbir”, “Kim keçirir”,

“Tədbirin keçirilmə vaxtı”, “Yerinə yetirilməsi haqqında qeyd”, “Kim nəzarət edir”.

Plan qərargah rəisi tərəfindən imzalandıqdan sonra onu birləşmə komandiri təsdiq edir. Təsdiq olunduqdan sonra komandir müavinlərinin və təlimin keçirilməsinə cəlb olunan birləşmə zabidlərinin, onlara aid olan bölmə komandirlərinin diqqətinə çatdırılır.

Planın məzmununa, bir qayda olaraq, aşağıdakı tədbirlər daxil edilir:

- təlim sənədlərinin hazırlanması;
 - təlim keçiriləcək rayonların (rayonun) vizual ərazi kəşfiyyəti;
 - rəhbərlik zabidlərinin və vasitəçilərin hazırlanması (nizamnamələrin, təlimatların və başqa rəhbər sənədlərin öyrənilməsi, ərazi maketində təlimin keçirilməsi üzrə məşğələlərin aparılması);
 - öyrədilən qərargahların və bölmələrin hazırlanması;
 - təhlükəsizlik və başqa tədbirləri öyrətmək məqsədilə şəxsi heyətlə xüsusi məşğələlər keçirilməsi;
 - təlim rayonunda hazırlıq işlərinin görülməsi (idarəetmə məntəqələrinin hazırlanması, komendant xidməti və rəbitənin təşkili);
 - təlimə cəlb olunan qərargahların və bölmələrin hazırlığına baxış keçirilməsi.
- Təqvim planındakı tədbirlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək rəhbərlik qərargahına, təlim rəhbərinin müavinlərinə və köməkçilərinə tapşırılır. Bu məqsədlə təqvim planındakı “Kim keçirir” sülunundan sonra “Kim nəzarət edir” sülununu nəzərdə tutmaq məqsəduyğundur.

Komanda qərargah təliminin hazırlanmasında rəhbərliyin işi.

Təlim rəhbərinin işi, bir qayda olaraq, təlim üçün ilkin məlumatları dəqiqləşdirməkdən başlayır və aşağıdakı ardıcılıqla keçirilir:

- təlim mövzusunun aydınlaşdırılması və məqsədinin müəyyənləşdirilməsi;
- təlim üçün ayrılmış vaxtın müəyyənləşdirilməsi və bölüşdürülməsi;
- təlim keçiriləcək rayonun öyrənilməsi;
- təlim üçün çatışmayan məlumatların, təlimin başlanğıcında ilkin taktiki şəraitin, bölmələrin tapşırığının, vəziyyətlərinin və tədris suallarının həll

olunmasının təxmini rayon və sahələrinin, təlimə cəlb olunan tərəflərin, rəhbər və vasitəçi aparatının, yanacaq-sürtgü materiallarının və başqa material vasitələrinin sərfinin dəqiqləşdirilməsi;

– rəhbər sənədlərin, quru qoşunlarının taktiki fəaliyyəti üzrə döyüş təlimatının müvafiq fəsillərinin, ərazidə taktiki və komanda-qərargah təlimlərinin təşkili və keçirilməsi, təlimatının öyrənilməsi;

– təlim planının əsas məsələlərinin müəyyən-ləndirilməsi;

– təlimin mövzusu ilə əlaqədar öyrənilməsi lazım olan nəzəri məsələlərin müəyyən-ləşdirilməsi;

– təlimin hazırlığı ilə əlaqədar məsələlərin müavinlərə, qoşun növü və xidmət rəislərinə çatdırılması;

– təlim rayonunun vizual ərazi kəşfiyyatının aparılması;

– təsdiq olunmaq üçün təlim planı və aydınlaşdırma sənədinin bilavasitə rəisə təqdim olunması;

– rəhbərlik qərargahının, təlim rəhbərinin müavinlərinin, köməkçilərin və vasitəçilərin hazırlanması;

– müavinlərin, köməkçilərin və vasitəçilərin planlarının təsdiq edilməsi və başqa sənədlərin (taktiki tapşırıqların, döyüş əmrələrinin, sərəncamların və müdaxilə məlumatlarının) gözdən keçirilməsi;

– müavinlərin, rəhbər orqanın qərargah rəisinin, təminatmə bölmələrinin, təlim rayonunun, rəhbərliyə aid idarəetmə rabitə məntəqələrinin, radiomanə məntəqələrinin, komendant xidmətinin hazırlığının yoxlanılması;

– qərargahların və təlimə cəlb olunan bölmələrin hazırlığına baxış keçirilməsi.

Təlimə hazırlaşmaq üçün lazımı ilkin məlumatların böyük bir hissəsi müvafiq rəhbər sənədlərdə müəyyən edilir. Məsələn, qoşunların və qərargahların hazırlanması Azərbaycan Respublikasının Müdafiə nazirinin əmrində (direktivində), tədbirlərin məzmununu və dövriliyi isə quru qoşunlarının hazırlığı üzrə təşkilatı – metodiki göstərişlərdə verilir.

Təlimin keçirilmə vaxtı, mövzusu, öyrədilənlərin tərkibi, təlimin keçirildiyi rayon (rayonlar), motoehtiyatın sərfi və başqa məlumatları yuxarı pillənin (instansiyanın) planlaşdırılmış sənədlə-

rində müəyyən olunur və döyüş hazırlığı planına daxil edilir.

Təlimin mövzusunun izah edən rəhbər ardıcıl surətdə onun taktiki məzmununu, bu mövzunun tədris suallarını həll etmək üçün hərbi fəaliyyət meydanına və hissələrin təyinatına uyğun olaraq şəraitin şərtlərini, nüvə silahının və ya müasir adi mübarizə vasitələrinin tətbiqini, düşmənlə təmasda olmadan və ya onunla təmas vəziyyətindən müdafiəyə keçməni, döyüşdən çıxmanın və əlverişli möqeyə geriçəkilmənin təşkilini, dərindən irəliləməklə və ya düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində onun qabaqcadan hazırlığı və ya tələsik tutduğu müdafiə hücumunu, əsas və ya ara istiqamətlərdə qısa vaxtda və ya lazımınca vaxt olduqda üz-üzə gəlmə döyüşü aparılmasını və s. ətraflı götür-qoy edir.

Rəhbərin məharəti komandirləri və qərargahları öyrənmək üçün mürəkkəb və faydalı şərait (vəziyyət) yaratmaqdan ibarətdir. Ancaq mövzunu dərindən öyrənmək nəticəsində rəhbər təlimin faydalı məqsədini müəyyən edə bilər. Mövzu əsasında o, təlimi hansı əməliyyat-taktiki şəraitdə başlamağı və qurtarmağı, mərhələlərin sayını və məzmununu, hansı tədris suallarını gündüz, hansıları isə gecə həll etməyi, tərəflərin fəaliyyətlərinin tərkibini, qruplaşmasını və mümkün xarakterini təyin edir.

Təlim rəhbəri tərəflərin tərkibini, öyrədilən komandirlər və qərargahlar üçün lazım olan döyüş texnikasının, silahların və idarəetmə vasitələrinin miqdarını, qərargahların apardıqları taktiki hesablamaların reallığını yoxlamaq üçün cəlb olunan bölmələrin məqsədəuyğunluğunu dəqiqləşdirir. Bunların əsasında o, tərəflərdən hər biri üçün mümkün olan rəhbərlik və vasitəçilər aparatını müəyyən edir.

Tədris məqsədləri müəyyən-ləşdirilərkən mövzunun məzmununu, döyüşə hazırlıq məsələləri, komandirlərin və qərargahların səviyyələri, briqadanın döyüş təyinatı nəzərə alınır. Tədris məqsədləri rəhbərin təlimin gedişində əldə etmək istədiyi son nəticələrdən çıxarış edərək təyin olunur və hər bir öyrədilən kateqoriyaların (komandirlər, qərargah zabitləri, cəlb olunan qoşun növləri və xidmətlərin rəisləri) qarşısında ayrıca qoyulur.

Mövzunun məzmunu taktiki cəhətdən konkretləşdirmək, konkret tədris suallarının həyata keçirilməsini ardıcıl surətdə məşq etmək, KQT-nin gedişində komandirlər, qərargahlar və bölmələrin nə öyrənəcəklərinə diqqəti cəlb etmək və onları müəyyən etmək üçün təlim mərhələlərə bölünür.

Təlim mərhələlərinin sayı və məzmunu onun mövzusunun, tədris məqsədlərindən yaradılmışdır və əməliyyat-taktiki şəraitdən, onun keçirilməsi üçün ayrılmış vaxtdan asılıdır. Briqada komanda-qərargah təlimi üçün, bir qayda olaraq, üç qədər mərhələ müəyyən oluna bilər.

Bununla bərabər, bu mərhələlərdən hər birinin vaxta və yerə görə döyüş fəaliyyətlərinin təşkili və aparılmasının müəyyən və ya qurtarmış mərhələsinin özündə ehtiva olunmasına çalışmaq lazımdır. Məsələn, birinci mərhələ briqadanı yüksək dərəcəli döyüşə hazırlıq səviyyəsinə gətirmək, marşa hazırlaşmaq və onu həyata keçirmək məsələlərini ehtiva edə bilər. İkinci mərhələ hissələrin və bölmələrin döyüş fəaliyyətinə hazırlıq və onun planlaşdırılması məsələlərini ehtiva edə bilər. Üçüncü mərhələ tərəflərin döyüş fəaliyyətləri aparmalarını, bir döyüş növündən başqasına keçmələrini ehtiva edir.

Rəhbər qərargahları çıxış rayonuna çıxarmaq, nəzərdə tutulmuş tədris suallarını həll etmək və öyrədilənlərin daimi yerləşmə yerinə qayıtması üçün lazım olan ümumi vaxtın hesabını aparır. Vaxtın böyük bir hissəsi fəaliyyətin dinamikası üçün, həmin vaxtın 30%-dən az olmayan hissəsi isə fəal döyüş fəaliyyəti aparmaq üçün ayrılır.

Vaxtın mərhələlər üzrə hesablanması onların məzmunu və təlimin ümumi davamı baxımından aparılır. Döyüşün təşkili və döyüş fəaliyyətlərinin dinamikası üçün tədris sualları həll olunan zaman onlar üçün real döyüş vəziyyəti şəraitində lazım olan qədər vaxt ayrılır. Lakin döyüş fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsinə yalnız döyüşün təşkili tam həcmdə qurtardıqdan sonra keçmək olar.

Təlimin vüsəti motoehtiyatın, yamsılama və başqa material vasitələrin sərfinin hesablama normasına uyğun və limit həcmi hüdudlarında planlaşdırılır.

Təlimin keçiriləcəyi rayon mövzunun və tədris məqsədlərinin məzmunu, keçiriləcək təlimin miq-

yası, eləcə də qoşunları işarə etmək (göstərmək) üçün cəlb olunmuş bölmə və hissələrin tərkibi nəzərə alınmaqla seçilir. Rayon yuxarı rəis tərəfindən təyin oluna və ya təlim rəhbərinin bilavasitə özü tərəfindən müəyyən edilə bilər.

Mövzu və tədris məqsədlərinə uyğun olaraq rəhbər təlimin keçirilməsi qaydasını:

- ilkin əməliyyat-taktiki şəraiti;
- çıxış rayonlarını və onları tutma vaxtını;
- döyüş fəaliyyətləri keçiriləcək rayonlara (sahələrə) ümumi istiqaməti;
- tərəflərin rast gəldikləri hədləri;
- mərhələlər üzrə komandirlərin nəzərdə tutduqları qərarlarını bildirmədən tərəflərin tapşırıqlarını;
- hər mərhələnin başlanğıcında tərəflərin təxmini vəziyyətlərini müəyyən edir.

Bütün iş prosesində quru qoşunlarının taktiki fəaliyyəti üzrə döyüş təlimatının, əmrlərin, təlimatların, rəhbərliklərin, metodiki vəsaitlərin tələbləri, müharibə və təlim təcrübəsindən nümunələr öyrənilir və nəzərdə tutulur.

İlkin məlumatları öyrənmək və müəyyən etmək işini rəhbər, təlimin əsas və ayrılmaz hissəsi olan əməliyyat-taktiki şəraiti ümumi şəkildə işləyib hazırlamaqla başa çatdırır, təlimin hazırlanmasının ümumi tədbirlərini müəyyən edir və təlimin keçirilməsinin təqvimini işləyib hazırlayır.

Nəticədə rəhbər keçiriləcək təlimdə şəxsi heyət, müavinlər və köməkçilər, vasitəçilər, komandirlər və qərargah zabitləri üçün öyrənilməsi lazım olan nəzəri məsələləri, təlimə hazırlaşarkən hansı rəhbər sənədlərdən və metodiki ədəbiyyatlardan istifadə ediləcəyini müəyyən edir.

Beləliklə, nə öyrətməyi, öyrədilən qərargahların bir-birinə uyğun fəaliyyətlərinə hansı şəraitdə nail olmağı, bunun üçün ümumiyyətlə təlimdə və onun hər bir mərhələsində hansı əməliyyat-taktiki şərait yaratmaq lazım olduğunu müəyyən edir.

Təlimin mərhələlərinin bütün ilkin məlumatlarının və tədris suallarının dəqiq müəyyən olunması (dəqiqləşdirilməsi) rəhbərə KQT-yə hazırlaşmaqda planu uyğun və məqsəduyğun işləmək üçün imkan yaradır.

Bundan sonra rəhbər birləşmənin idarə zabitləri ilə keçiləcək təlimlə tanış olmaq, rəhbər qərargaha, müavinlərə və köməkçilərə lazımı sənədlər

yazıb-hazırlamaq, təlimə hazırlıq məsələlərini, bu işin konkret icraçılarını və vaxtını təyin etmək məqsədilə məşğələ keçirir.

Bir qayda olaraq, bu məşğələ üçün birləşmə qərargahı xəritədə təlimin məqsədinin məlumat-taktiki şəraitini, rəhbər və vasitəçi aparatının tərkibinin sxemini, təlimə hazırlığın əsas tədbirlərinin təqvim planını işləyib hazırlayır.

Bu sənədləri birləşmə qərargahının rəisinin rəhbərliyi altında əməliyyat şöbəsi hazırlayır. Bunun üçün birləşmə komandiri qabaqcadan qərargah rəisinə və əməliyyat şöbəsinin rəisinə aşağıdakıları bildirir:

- hər bir tərəf üçün təlimin keçirilmə vaxtını, mövzusunun və tədris məqsədlərini, öyrədilənlərin tərkibini;
- təlimin ümumi əməliyyat-taktiki şəraitini və keçirilmə rayonunu;
- tərəflərdən hər biri üçün təlimin mərhələlərini, onların məzmununu və müddətini;
- döyüş fəaliyyətlərinin keçirildiyi rayonları (sahələri), hər mərhələnin başlanğıcında tərəflərin təxmini vəziyyətini;
- rəhbərlik və vasitəçilik aparatının tərkibini;
- təlimə hazırlıq tədbirləri və onların keçirilmə vaxtını;
- məşğələnin keçirilmə vaxtını, yerini və ona kimlərin cəlb olunduğunu;
- vəzifəli şəxslərin nə öyrənəcəklərini, hansı məsələlər haqqında öz təkliflərini vermək üçün hazır olmalarını.

Məşğələnin keçirilmə vaxtı elə nəzərdə tutulur ki, icraçılar bütün lazımi sənədləri hazırlaya bilsinlər. Məşğələyə, bir qayda olaraq, birləşmə komandirinin müavinləri, qoşun növlərinin, şöbələrin və xidmətlərin rəisləri cəlb olunurlar. Onun keçirilməsi üçün aşağıdakı qaydada məsləhət görülür. Rəhbər əsas ilkin məlumatları və tədris suallarını, təlimin ümumi qaydasını və keçirilmə ardıcılığını bütün məsələlər müzakirə edildikdən və dəqiqləşdirildikdən sonra rəhbərliyə və vasitəçilərə elan edir. Təlimin hazırlanması və keçirilməsi üçün birləşmə qərargahının rəisi – təlim rəhbərinin birinci müavini başda olmaqla rəhbərlik qərargahı təyin olunur. Ondan başqa, rəhbərin tərbiyəvi işlər, əks-tərəf, arxa cəbhə, silahlar üzrə

müavinləri, qoşun növləri, xüsusi qoşunlar, yamsılama və s. üzrə köməkçiləri təyin olunur.

Təlimin hazırlanması və keçirilməsi tədbirləri haqqında, bir qayda olaraq, qərargah rəisi məruzə edir. Tədbirlərin siyahısı məzmunu və vaxta görə dəqiqləşdirilir, onlar haqqında son qərarı isə təlim rəhbəri qəbul edir. Təlim rəhbəri məşğələni aşağıdakı tapşırıqları verməklə qurtarır:

1. Təlimə hazırlığın dəqiqləşdirilmiş təqvim planını və təşkilati göstərişləri nə vaxt hazırlayıb qurtarmaq və təsdiq olunması üçün təqdim etmək; (birləşmə idarəsinin, təlimə cəlb olunan hissələrin, qərargahların zabidlərinə çatdırılması vaxtını təyin etmək)

Komandirlərin və qərargahların KQT hazırlığı üzrə təşkilati göstərişləri hər bir tərəf üçün ayrıca hazırlanır və qabaqcadan onlara çatdırılır. Bu göstərişlərdə aşağıdakılar müəyyən olunur:

- təlimin keçirilməsinin təxmini vaxtı və rəhbərliyin tərkibi;
- hər bir tərəfdə təlimə cəlb olunan qərargahların tərkibi və onların şərti adları;
- hissələrin şərti nömrələri və tərəflərdən birinin şəxsi heyəti və texnikasının fərqləndirici şərti işarəsi;
- hissələrin döyüşə hazırlığını qoruyub saxlamaq üçün görülən tədbirlər;
- öyrədilən zabidlərin, qərargahların, cəlb olunan bölmələrin əlavə hazırlığının əsas məzmunu (əgər buna ehtiyac varsa);
- təlimə çıxarılan komanda-qərargah maşınlarının, radiostansiyaların və başqa texnikanın sayı, motoehtiyatın, yanacağı, boş döyüş sursatının və yamsılama vasitələrinin norması;
- qoşunların (tərəflərin) fəaliyyətini göstərmək üçün qüvvə və vasitələr, komendant xidmətinin təşkili, yamsılama komandalarının və radiomaneə təşkil edən qrupların tərkibi;
- düşmənin xarici kəşfiyyatının texniki vasitələrinə əks-təsir, qoşunları gizli idarəetmə, dövlət və hərbi sirri qoruma, təlim rayonunda dövlət, bələdiyyə və əhalinin şəxsi əmlakının qorunması tədbirləri;
- mümkün olan maddi zərəri təyin etmək üçün komissiyanın tərkibi;
- arxa cəbhə təminatı, təlimə hazırlıqda və

təlimin gedişində texnikaya və silahlara xidmət göstərmə tədbirləri.

2. Təlim rayonunun vizual ərazi kəşfiyyatı aparılmasının, təlimin məqsədinin, döyüş fəaliyyətinin həyata keçirilməsi xəritəsinin hazırlanmasının və başqa məsələlərin vaxtını müəyyən edir.

Rəhbər KQT rayonunun vizual ərazi kəşfiyyatını müavinləri, köməkçiləri, qərargah zabitlərini və tədris mərkəzinin (poliqonun) rəisini cəlb etməklə aparır.

Vizual ərazi kəşfiyyatının gedişində aşağıdakılar dəqiqləşdirilir:

– qərargahların (bölmələrin) yerləşdikləri çıxış rayonları, onlara çıxma marşrutları və təlimin bütün mərhələlərində onların açılma yerləri;

– çıxış şəraitində tərəflərin vəziyyəti, onların döyüş tapşırıqları, məsələn, bir tərəf üçün hücumdan ötrü çıxış rayonu, irəliləmə marşrutları, tabor və bölük kolonlarına açılma hədləri, həmləyə keçmə həddi, artilleriyanın atəş mövqeləri:

– o biri tərəf üçün müdafiə sistemi, ön xəttin görünüşü, ehtiyatların (ikinci eşelonun) yerləşmə rayonları, qoşunların əks-həmlə istiqamətləri, onların tapşırıqları və onlarla sərhdələnmə xətti;

– təlim mərhələlərində döyüş fəaliyyətləri rayonları və döyüş fəaliyyətlərinin mümkün həyata keçirilmə qaydası, əsas tədris suallarının həll ediləcəyi sahələr (hədlər);

– yuxarı komandirlərin qərarı ilə yüksək sərrast silahın, raket qoşunlarının, avaisiyanın atəşini yamsılama rayonları, təlim mərhələləri üzrə yamsılama qaydası və radiomanəə qrupunun işi;

– rəhbərlik qərargahının yerləşdiyi əsas və ehtiyat rayonlar, onun yerdəyişmə marşrutu və komendant xidmətinin təşkili;

– təlim qurtardıqdan sonra tərəflərin qərargah və bölmələrinin toplanış rayonu və onların daimi yerləşmə yerlərinə qayıtmaları qaydası;

– təlim rayonunun hazırlanması tədbirlərinin və lazımı miqdarda qüvvə və vasitələrin həcmi.

KQT-nin məqsədinin dəqiqləşdirilməsi, döyüş fəaliyyətlərinin keçirilməsi xəritəsinin və başqa sənədlərin işlənilməsi hazırlanması haqqında göstərişləri rəhbər, vizual ərazi kəşfiyyatı aparılarkən verir. Bəzi məsələlər daimi yaşayış yerində dəqiqləşdirilə bilər.

Rəhbər bir qayda olaraq, aşağıdakıları dəqiqləşdirir:

– təlimin başlanması vaxtını və qaydasını;

– təlim mərhələlərinin müddətini və onların tədris suallarını;

– döyüş fəaliyyətinin təşkilindən ötrü öyrədilən komandirlər üçün ayrılan vaxtı;

– təlim gedişində rəhbərin həyata keçirdiyi əsas tədbirləri və onların həyata keçirilməsi üçün vaxtı;

– təlimin təhlili yerini;

– təlimin məqsədinin həyata keçirilməsi vaxtını və aydınlaşdırma sənədini;

– döyüş fəaliyyətinin həyata keçirilməsi xəritəsini, xüsusi planları və başqa sənədləri.

NƏTİCƏ

Məqalədə briqadada keçirilən komanda qərargah təlimlərinin hazırlanması və bu təlimlərin hazırlanması zamanı rəhbərliyin işi araşdırılmışdır.

РЕЗЮМЕ

РАБОТА НАЧАЛЬСТВА ПРИ ПОДГОТОВКЕ КОМАНДНО-ШТАБНОГО УЧЕНИЯ В. ОСМАНОВ

В статье было рассмотрено подготовка проведения командно-штабных учений и работа руководства при подготовке этих учений.

SUMMARY

WORK IN PREPARING SUPERIOUS COMMAND-POST EXERCISE V. OSMANOV

Preparing the undertaking was considered in article command-staff teachings and work management when preparation of these teachings.

POTENSİAL DÜŞMƏNİN HAVA HÜCUM VASİTƏLƏRİNİN MÜMKÜN FƏALİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Polkovnik-leytenant Eldar ƏLİYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: hava düşməni, hava düşməninə qiymətləndirilməsi, uçub çatma vaxtı, proqnozlaşdırma nəzəriyyəsi, hava hücumu vasitələrinin (HHV) fəaliyyətinin kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması.

Ключевые слова: воздушный противник, оценка воздушного противника, подлетное время, теория прогнозирования, расчет количественных показателей действий средств воздушного нападения.

Keywords: air enemy, assessment air enemy, flight time, forecasting theory, quantitative calculation of actions air attack means.

Əməliyyat səviyyəsində hava düşməninə qiymətləndirilməsi metodikası

1. Proqnozlaşdırmanın nəzəri əsasları.

Hava düşməni (HD) təmsil edən HHV-nin idarəetmə orqanları və vasitələri, təminatı və bəzələşməsi mürəkkəb bir sistemdir.

HD mürəkkəb sistem kimi, geniş imkanlar çoxluğuna malik ola və uyğun olaraq bizim nöqtəyi-nəzərimizdən müxtəlif formalı, təsadüfi fəaliyyətlər tətbiq edə bilər.

Müxtəlif obyektlərin və sistemlərin davranışını öncədən görmək tapşırıqlarını öyrənən elm sahəsi proqnostika adlanır.

Proqnostika – obyektlərin gələcəkdə, onların mümkün hücum üsullarında və vaxtlarında mümkün vəziyyətlərinin mühakiməsinin elmi əsaslandırılmasıdır.

Proqnozların hazırlanma prosesi **proqnozlaşdırma** adlanır.

Bu, dərkətmənin xüsusi forması olub, obyektinin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən öyrənir.

Göründüyü kimi, baxılan halda dərkətmə obyektinin hava düşmənidir. Öz növbəsində HHM təşkil edilərkən proqnoz obyektinin düşməninə hava hücum vasitələrinin mümkün fəaliyyətləri olacaqdır. İstənilən proqnozun vacib elementləri hadisələrin (proqnozlaşdırılan) baş verəcəyi vaxt intervalıdır. Proqnozlaşdırmadan hadisələrin başlan-

masına qədər olan zaman kəsimini proqnozu qabaqlama vaxtı (dövrü) adlandırılır.

Hava düşməninə mümkün fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılması üçün qabaqlama vaxtı, taktiki səviyyə üçün bir neçə saat-

dan, əməliyyat səviyyəsi üçün bir neçə sutkaya kimi, strateji səviyyədə bir neçə aya kimi dəyişir.

Bütün bunlar aviasiya zərbələrinin gedişində radioelektron şəraitin proqnozlaşdırılması üçün də keçərlidir, belə ki, aviasiya zərbələrinin gedişində radioelektron mübarizə hava düşməninə fəaliyyətlərinin ayrılmaz hissəsidir.

Hava düşməninə mümkün fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılmasının nəticələri qərarın qəbul edilməsində nəzərə alındığı üçün onları idarəedici proqnozlara aid edirlər.

Döyüşün və əməliyyatların gedişində hava hücumundan müdafiənin təşkili prosesinin vacib elementlərindən biri vəziyyət qiymətləndirilməsidir, hansı ki, öz növbəsində hava düşməninə qiymətləndirilməsinin vacib elementi sayılır.

Beləliklə, hava düşməninə fəaliyyətlərinin proqnozu vəziyyətin qiymətləndirilməsini, onlarla birlikdə qərarın elmi əsaslandırılmasını təmin edir.

Hava düşməni qiymətləndirildikdə onun tərkibi, vəziyyəti, fəaliyyətlərin mümkün niyyəti (hava düşməninə fəaliyyətinin mümkün miqyası və xarakteri), həmçinin onun zəif və güclü tərəfi dəqiqləşdirilir. Hava düşməninə imkanları və fəaliyyətlərinin mümkün niyyəti haqqında məlumatlar proqnozun köməyiylə alınır, yəni proqnoz hava düşməninə qiymətləndirilməsini ifadə edən kəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərinin alınmasını təmin edir.

1.1. Hava düşməninin fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılmasının işlənmə prinsipləri.

Hava düşməninin fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılmasının işlənməsi zamanı aşağıdakı prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır:

- qarşılıqlı əlaqəni və obyektin özünün, proqnozlaşdırma fonunun bərabər təbə etdirilməsini tələb edən proqnozlaşdırmanın sistemliliyi (proqnozlaşdırma fonu dedikdə, obyektə proqnozlaşdırılma tapşırıqlarının həll edilməsində əhəmiyyətli olan xarici şərtlərin məcmusu başa düşülür);

- fərqli mühitli, müxtəlif səviyyəli və qabaqlama vaxtlı (vaxtı) proqnozların razılaşdırılmasını tələb edən proqnozlaşdırılmanın razılaşdırılmış olması (alt səviyyənin üst səviyyəyə nəzərən proqnozlaşdırılması və s);

- proqnozlaşdırma fonunun variantlarından irəli gələn proqnoz variantlarının işlənməsini tələb edən proqnozlaşdırmanın variantlılığı;

- proqnozlaşdırma fonunu və ya proqnozlaşdırma obyektini barədə yeni məlumatların daxil olması ilə proqnozlara düzəlişlərin verilməsini tələb edən proqnozlaşdırılmanın fasiləsizliyi;

- sonrakı əməliyyat-taktiki hesabatların tələblərinin nəticələrinə müvafiq dəqiqliyinin və ehtimal olunmayan fəaliyyətlərin istisna olunmasını nəzərdə tutan proqnozun dəqiqliyinin və doğruluğunun yetərli olması;

- hərbi elminin inkişaf mərhələlərinə uyğun obyektiv asılılıqlar və qanunauyğunluqlar metodikalarının istifadə olunmasında obyektiv ilkin məlumatların seçilməsi (düşmənin imkanlarını şişirtmək və ya lazımı qiymətin verilməsinə yol verməməyi nəzərdə tutan hava düşməninin fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılmasının obyektivliyi).

1.2. Hava düşməninin fəaliyyətlərini proqnozlaşdırma üsulları.

Hazırkı dövrdə hava düşməninin fəaliyyətlərinin proqnozlaşdırılmasında üç üsul tətbiq olunur:

- qərargah zabitlərinin biliklərinə, təcrübələrinə və təfəkkür qabiliyyətlərinə əsaslanan evristik metod;

- döyüş fəaliyyətləri proseslərinin formalizə edilməsinə əsaslanan riyazi modelləşdirmə;

- prosesin inkişaf tendensiyasının aşkarlanmasını nəzərdə tutan və buna əsaslanmaqla qiymətləndirilən parametrlərin sonrakı kəmiyyətlərini müəyyən edən ekstropolyasiya.

Hava hücum vasitələri kimi mürəkkəb bir sistemin davranışını proqnozlaşdırmaq bu prosesi asanlaşdıran fəndlərsiz mümkün deyil.

Hər şeydən əvvəl, proqnozun və fonun təsvir olunmasında parametrlərin və dəyişənlərin minimal sayından istifadə etmək lazımdır. Proqnozlaşdırmanı asanlaşdıran və yuxarıda baxılan prinsiplərdən irəli gələn başqa fəndlər kimi, proqnozlaşdırma obyektində, müstəqil proqnozlar əsasında verilə bilən elementlər seçilə bilər (hava hücum vasitələrini adətən ayırırlar: raket aviasiya qruplaşmasının imkanlarının proqnozu, fəaliyyətlərin miqyasının proqnozu, fəaliyyətlərinin xarakterinin proqnozu).

Proqnozlaşdırma prosesinin sadələşdirilməsinə əməliyyat (taktiki) şəraitinin hər inkişaf variantı üçün ssenarilərin hazırlanması kömək edir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, düşmən haqqında bildiklərimiz dürüst deyil. Düşmən məlumatların bir hissəsini bizim kəşfiyyatımızdan gizlədə bilər, başqa məlumatları isə qəsdən təhrif edəcək. Bundan başqa, düşmənin hava hücum vasitələrini tətbiq etməsi üçün qərarında onun silahlı qüvvələrinin rəhbərliyinin subyektiv baxışları izləyir.

Proqnozlaşdırmanın baxılan nəzəri əsasları hava düşməninin qiymətləndirilməsi metodikalarında reallaşdırılıb, bura aşağıdakı əsas hissələr daxildir:

- ilkin məlumatların hazırlanması;

- raket aviasiya qruplaşmasının imkanlarının proqnozlaşdırılması;

- hava düşməninin fəaliyyət miqyasının və xarakterinin proqnozlaşdırılması;

- hava düşməninin zərbələrinin variant-modellərinin və nəticələrinin hazırlanması.

İlkin məlumatların hazırlanması məqsədyönlü şəkildə HHM qoşunlarının qərargahlarında hazırlanır (qabaqcadan, sülh dövründə və bilavasitə döyüş tapşırığının alınması ilə).

Raket aviasiya qruplaşmasının imkanları adə-

tən əməliyyat səviyyəsində proqnozlaşdırılır (həll olunan tapşırıqlara və əməliyyat günlərinə görə uçuş resursları müəyyən olunur).

Fəaliyyət miqyasının proqnozlaşdırılması zamanı kütləvi (cəmləşdirilmiş) endirilən zərbələrin tərkibi və vaxtı, zərbə obyektlərinə görə, hava hücum vasitələrinin say bölgüsü müəyyən edilir.

Fəaliyyət xarakterinin proqnozlaşdırılması hava hücum vasitələrinin fəaliyyət istiqamətinin və hündürlüklərinin müəyyən edilməsindən, HHM-in susdurulması üsullarından və zərbə obyektlərinə həmlələrdən ibarətdir.

Hava hücum vasitələrinin fəaliyyətlərinin xarakterinin və proqnozlaşdırılmasının əsasında hava hücumundan müdafiənin təşkili üçün nəticələr və hava hücum vasitələrinin fəaliyyət modelləri hazırlanır.

Proqnozlaşdırmanın və hava düşmənin qiymətləndirilməsinin nəticələri vəzifəli şəxslərin məruzələrində qrafiki və yazılı döyüş sənədlərində əks etdirilir.

Hava düşmənin qiymətləndirilməsinin konkret metodikaları qiymətləndirilən göstəricilərin zəruri detallandırılması ilə hər səviyyəli qərargahlar üçün işlənilib hazırlanır.

2. Əməliyyat səviyyəsində hava düşmənin qiymətləndirilməsi.

2.1. Hava düşmənin əməliyyat səviyyəsində mümkün fəaliyyət xarakterinin və miqyasının qiymətləndirilmə mərhələləri və onların məzmunu.

Əməliyyat səviyyəsində hava düşmənin mümkün fəaliyyət xarakterinin və miqyasının qiymətləndirilməsi prosesində növbəti mərhələləri müəyyən etmək olar:

- düşmənin hava hücum vasitələrinin qarşısına qoyulmuş (həll etdiyi) mümkün məqsədlərinin və tapşırıqlarının müəyyən olunması, ilkin məlumatların hazırlanması (dəqiqləşdirilməsi);
- düşmənin hava hücum vasitələrinin mümkün fəaliyyət miqyasının proqnozlaşdırılması;
- düşmənin hava hücum vasitələrinin mümkün fəaliyyət xarakterinin proqnozlaşdırılması;

– zərbə variantlarının modellərinin işlənilməsi, hava düşmənin qiymətləndirilməsinin nəticələrinin hazırlanması.

2.2. Müxtəlif taktiki və əməliyyat şəraitinin faktorlarını nəzərə almaqla, hava hücum vasitələrinin fəaliyyətlərinin kəmiyyət göstəricilərinin yerüstü obyektlərə müxtəlif zərbələrdə hesabatlara aparılma qaydası.

Riyazi aparat, müxtəlif taktiki və əməliyyat şəraitinin faktorları nəzərə alınmaqla, hava hücum vasitələrinin fəaliyyətlərinin kəmiyyət göstəricilərinin yerüstü obyektlərə müxtəlif zərbələrdə hesablanması üçün təyin olunmuşdur.

İlkin məlumatların hazırlanmasında (dəqiqləşdirilməsində) lazımdır:

- hava hücum vasitələrinin ($N_{qr.məns}$) qruplaşmadakı sayı və dövlət mənsubiyyəti, onun ən ehtimal gücləndirilməsi ($N_{gücl.məns}$);
 - hava hücum vasitələrindən döyüş fəaliyyətlərinin başlanmasına qədər və onun gedində döyüşə hazır olanların sayı (K_{DH});
 - təyyarələrin heyətlərlə dəstləşdirilmə vəziyyəti (K_{kompl});
 - gecə və mürəkkəb meteo şəraitdə fəaliyyət göstərmək üçün hazırlanmış heyətlərin sayı (K_{MMS});
 - aviasiya (raket birləşmə və hissələrinin) bazalaşma aerodromları (mövqe rayonları) və onların uzaqlığı (D_{baz});
 - qarşıda duran quru qoşunlarının döyüş fəaliyyətlərinin və ya aviasiya qruplaşmasının cavabdehlik zolağının eni (L_{cav});
 - himayə olunan birləşmələrin (obyektlərin) döyüş fəaliyyətləri zolağının eni (L_{bir});
 - döyüş əməliyyatları gününə ehtimal olunan təyyarə uçuşlarının sayı (Q);
 - təyyarənin (helikopterin) təkrar uçuşa hazırlıq vaxtı ($t_{hazır}$);
 - hava hücum vasitələrinin fəaliyyətlərinin mümkün hədlərinin (mərhələnin) sayı və onların “çəkisi” (W_i);
 - hava hücum vasitələrinin havada və yerdə fəz edilən itkiləri (K_{itki}).
- Əməliyyat səviyyəsində düşmən HHV-nin fəaliyyət miqyasının proqnozlaşdırılması zamanı təyin etmək zəruridir:

a) ehtimal olunan gücləndirmə və itki (N_{qr}) nəzərə alınaraq proqnozlaşdırılan vaxt üçün düşmənin HHV qruplaşmasının tərkibi:

$$N_{qr} = N_{HHV} (1 - K_{itki}) + N_{gücləndirmə} (1 - K_{itki}), \quad (1)$$

burada: N_{HHV} – hazırkı vaxt üçün HHV qruplaşmasının say tərkibi;

K_{itki} – düşmən HHV-nin proqnozlaşdırılan itkilərin əmsalı;

$N_{gücləndirmə}$ – gücləndirilmə üçün verilən istiqamətə yenidən bazalaşmış (verilmiş) ehtimal olunan HHV-nin sayı.

HHV qruplaşmasının gücləndirilməsi haqqında mövcud olan verilənlərin əsasında başqa regionlardan aviasiyasının atılması hesabına (döyüş fəaliyyəti teatrından), başqa kəşfiyyat məlumatlarından, misal üçün, kəşfiyyat məlumatlarının verilənlərinin düşmən qruplaşmasının artırılması imkanlarına görə düşmənin aqressiv fəaliyyətlərinə hazırlığın başlanması üzrə mövcud olan məlumatlarından asılı olaraq $N_{gücləndirmə}$ seçilir.

b) Birliyin zolağında fəaliyyət üçün cəlb oluna biləcək HHV-nin sayı ($N_{cəlb}$):

$$N_{cəlb} = N_{qr} \frac{L_{c(ord)}}{L_{cav}} K_{c(ord)}, \quad (2)$$

burada: $L_{c(ord)}$ – cəbhənin (ordunun) müdafiə və ya hücum zolağının eni;

L_{cav} – düşmənin cavabdehlik zolağının eni;

$K_{c(ord)}$ – HHV-də səylərin cəmləşdirilmə əmsalı (əsas zərbə istiqamətində 1,3-1,4; və 0,7-0,8 digər zərbə istiqamətində);

$$\text{əgər } \frac{L_{c(ord)}}{L_{cav}} > 1, \text{ onda } N_{cəlb} = N_{qr} \quad (3)$$

c) Birinci KZ (kütləviləşdirilmiş zərbə) və ya CZ-yə (cəmləşdirilmiş zərbə) cəlb oluna biləcək düşmən HHV-nin sayı ($N_{KZ(CZ)}$):

adi silahla:

$$(N_{KZ(CZ)}) = N_{cəlb} \cdot K_{DH} \cdot K_{iştir.etmə} \quad (4)$$

burada: K_{DH} – döyüşə hazırlıq əmsalı;

$K_{iştir.etmə}$ – zərbədə HHV-in ehtiyatını

nəzərə alan iştirak əmsalı (0,7), o hesabda da nüvə (30%);

nüvə silahının tətbiqilə:

$$N_{KZ(CZ)} = N_{cəlb} \cdot K_{DH} \cdot \left[1 - \frac{N_{daş}}{N_{cəlb}} \cdot (1 - K_{iştir.etmə}) \right], \quad (5)$$

burada: $N_{daş}$ – nüvə silahı daşıyıcılarının sayı.

d) Mürəkkəb (gecə, aşağı hündürlüklərdə) meteo şəraitdə (MMS) zərbənin keçirilməsi üçün cəlb oluna biləcək HHV-nin sayı (növlərinə görə):

$$N_{MMS} = N_{cəlb} \cdot K_{DH} \cdot K_{iştir.etmə} \cdot K_{MMS}, \quad (6)$$

burada: K_{MMS} – MMS ekipajlarının uçuşlara hazırlığını nəzərə alan əmsaldır.

e) Əməliyyat günlərinə görə təyyarə-uçuşların (helikopter-uçuşların) sayı:

$$N_{gj} = \sum_{q=1}^Q N_i, \quad (7)$$

$$N_i = N_{cəlb}^{q-1} \cdot K_{DH} \cdot K_{iştir.etmə}, \quad (8)$$

burada: N_{gj} – gün ərzində təyyarə-uçuşların (helikopter-uçuşların) sayı;

Q – HHV-nin döyüş gərginliyi;

q – uçuşun №-si;

N_i – verilmiş uçuşda təyyarələrin sayı.

Əməliyyatın növbəti günlərində HHV-nin döyüş gərginliyinin aşağı düşməsinə yaddan çıxarmaq olmaz. Əməliyyat ərzində təyyarə-uçuşların sayı N_{gj} cəmi kimi təyin olunacaq, burada j – əməliyyat gününün nömrəsidir.

f) Ballistik raket (pilotsuz uçuş aparatların, qanadlı raketlərin) atışlarının sayı:

$$N_{BR} = N_{AQ} \cdot K_{DH} \cdot K_{iştir.etmə} \cdot K_{c(ord)}, \quad (9)$$

burada: N_{AQ} – atıcı qurğuların sayı

N_g kəmiyyətlərinə görə, K_{itki} nəzərə alaraq, müxtəlif növ HHV əməliyyatının gedində növbəti zərbələrin mümkünlüyü (imkanları) təyin olunur.

Düşmən HHV-nin ehtimal olan fəaliyyətinin xarakterini proqnozlaşdırın zaman təyin etmək zəruridir:

- yüksək ehtimalı olan zərbənin endirilməsi anını;
- zərbələrin istiqamətləri və onlarda ən ehtimal olan HHV-nin bölüşdürülməsini;
- HHM-in rəf etmə sahəsi və ya sahələri, rəf etmə üsulları, hava desantlarının yaranan uçub keçmə dəhlizləri, HHV-nin zərbələrindən yaranan tələfatı;
- REM vasitələrinin, yüksək sərrast silahın və digər bort silahının tətbiqini;
- HHV-nin zərbələrinin vaxt göstəricilərini (zərbənin davamiyyəti, uçub çatma vaxtı).

HHV-dən endirilən zərbənin davamiyyətinin təyin edilməsi:

$$T_{zərbə} = \frac{N_{KZ(CZ)}}{n_{qr}} t_{qr} + T_{eş} \cdot (m-1) + \frac{D_{aşk}}{V_{həd}} + \frac{2L_{dər}}{V_{həd}} + t_{həmlə} \quad (10)$$

- burada: n_{qr} - qrupda HHV-nin sayı;
 t_{qr} - qruplar arasında vaxt intervalı;
 m - zərbədə eşelonların sayı;
 $T_{eş}$ - eşelonların arasında vaxt intervalı;
 $L_{dər}$ - qoşunların əməliyyat düzülüşünün dərinliyi (HHV-nin döyüş fəaliyyətlərinin radiusu);
 $t_{həmlə}$ - hədəfə həmlə etmə vaxtı.

Düşmən HHV-nin uçub çatma vaxtının təyin olunması ($t_{uç.çatma}$):

$$t_{uç.çatma} = \frac{D_{aşkar} - D_{tələb}}{V_{həd}}, \quad (11)$$

- burada: $D_{aşkar}$ - düşmən HHV-nin aşkarlama uzaqlığı, km;
 $D_{tələb}$ - tələb olunan aşkarlanma uzaqlığı, km;
 $V_{həd}$ - hədəfin sürəti, km/dəqiqə.

Hava düşməninin fəaliyyət xarakterinin və miqyasının proqnozlaşdırılması, bir qayda olaraq, dərindən əməliyyatın 1-ci günündə, sonra isə 1-ci sutkanın döyüş fəaliyyətlərinin təhlilini nəzərə alaraq yerinə yetirilir. Aşağıdakıları rəhbərliyə gö-türmək zəruridir:

- döyüş fəaliyyətlərinin 1-ci sutkasında hər bir təyyarə üçün 1,5 ekipajın mövcudluğu zamanı düşmən 2-3 kütləvi və 3-4 cəmləşdirilmiş və ya qrup zərbələri endirə bilər. Bu zaman 1-ci və 2-ci kütləvi zərbələr (misal üçün aralarında cəmləşdirilmiş zərbə keçirilə bilər) havada üstünlük qazanmaq məqsədi ilə, sonrakı zərbələr isə döyüş fəaliyyəti rayonunu təcrid etmək məqsədilə keçirilir;
- düşmən hava müdafiə əməliyyatını keçirən zaman döyüş fəaliyyətlərinin xarakteri dəyişir. Bu halda, HHM döyüşlərinin aparılması üçün aviasiya qüvvələrinin 60-70%-i ayrılır, hücum edən qoşunlara və obyektlərə zərbə endirmək üçün isə 30-40% ayrılır.

Hava düşməninin fəaliyyət xarakteri dedikdə başa düşülür:

- ön aerodromlara və enmə meydançalarına baza yerdəyişməsinin başlanması;
 - zərbə üçün mümkün olan an (plan üzrə və ya təcili sifarişlə fəaliyyətini nəzərə alaraq);
 - mümkün olan zərbələrin istiqamətləri və onlarda HHV-nin bölüşdürülməsi, həmçinin HHV-nin hündürlüyə görə bölüşdürülməsi (bir qayda olaraq, əsas zərbə istiqamətində 70%-dək və digər istiqamətdə 30%-dək);
 - HHM sisteminin yarma zolaqları (sahələri) və düşmənin hava desantlarının uçub keçmə dəhlizlərinin mövcudluğu;
 - HHM sisteminin rəf etmə və yarma üsulları;
 - bort silahlanmasının ehtimal olan tətbiqi hədələri və üsulları;
 - proqnozlaşdırılan radioelektron şərait, yüksək sərrast silahların, pilotsuz uçan aparatların, bort silahlanmasının tətbiq ehtimalı və xarakteri;
 - ehtimal olan zərbə obyektləri, onların sayı, qoşunlarda gözlənilən tələfatın həcmi;
 - zərbələrin vaxt göstəriciləri.
- HHV-nin fəaliyyətlərinin miqyas və xarakterinin proqnozlaşdırılmasından sonra zərbələrin modeləşdirilməsi keçirilir və hava düşməninin qiymətləndirilməsindən nəticələr hazırlanır.

2.3. Əməliyyat səviyyəsində HHV-nin qiymətləndirilməsindən çıxarışların məzmunu.

Hava düşməninə qiymətləndirilməsindən çıxarışlar qısa olmalıdır və özündə birləşdirməlidir:

- raket aviasiya qruplaşması və onun gücləndirilməsi imkanları haqqında qısa məlumatları;
- HHV-nin bazalaşması və hazırlıq dərəcələrini;
- raket aviasiya qruplaşmasının güclü tərəflərini;
- raket aviasiya qruplaşmasının zəif tərəflərini;
- hava düşməninə gizlənilən fəaliyyətlərinin miqyası və xarakterini (nə vaxt, hansı hədəflərə, hansı güclə, hansı istiqamət və hədəflərdən, hansı hündürlüklərdən, hansı obyektlərə HHV-nin zərbələri mümkündür);
- zərbə keçiriləndə aviasiyanın düzülüşü və HHM sisteminin rəfətmə (yarma) üsullarını;
- təhlükəli istiqamətləri, bort silahının və REM vasitələrinin mümkün olan tətbiq hədlərini;
- ordu aviasiyasının ehtimal olan fəaliyyət hədlərini, vaxtı və üsullarını;
- uçub çatma vaxtını.

NƏTİCƏ

Bir çox müharibələrin və lokal münaqişələrin təcrübəsi göstərir ki, döyüş fəaliyyətlərinin müvəffəqiyyəti təkcə düşmən haqqında verilən məlumatların miqdarı və məzmunundan asılı deyil, həm də o məlumatların necə qiymətləndirilməsi və istifadəsindən asılıdır.

Belə halda komandirlər və qərargah zabidləri

düşmənin qiymətləndirilməsi üçün geniş proqnozlaşdırılmadan istifadə etməlidirlər, həmçinin hər tərəfli kəşfiyyatın təşkili yolu ilə məlumatların alınması, yuxarı və qarşılıqlı əlaqədə olan qərargahlardan mövcud olmayan məlumatların sorğusunun təşkili üçün tədbirlər görməlidirlər.

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ ВОЗМОЖНЫХ ДЕЙСТВИЙ СРЕДСТВ ВОЗДУШНОГО НАПАДЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛЬНОГО ПРОТИВНИКА

Э. АЛИЕВ

Статья затрагивает тему проблем, связанных с анализом и оценкой штабом вероятных действий воздушного противника в оперативном и оперативно-тактическом звене, а также применение теории прогнозирования для решения этих вопросов.

SUMMARY

ANALYSIS OF POSSIBLE ACTION AIR ATTACK POTENTIAL ENEMY

E. ALIYEV

The article touches upon the topic of problems related to the analysis and evaluation of staff probable enemy air action in operational and operational-tactical level, as well as the use of the prediction of the theory to address these issues.

RAKET VƏ ARTİLLERİYA QOŞUNLARININ YÜKSƏK SƏRRAST SİLAHLARININ (YSS) İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ ONUN HƏRBİ FƏALİYYƏTLƏRDƏ TƏTBİQİ ÜZRƏ PRİNSİPLƏR

Polkovnik-leytenant Eldəniz ABDULLAYEV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: yüksək sərrast silahlar, raket və artilleriya qoşunları, yüksək sərrast silah sistemi, tankəleyhinə raket kompleksləri, idarəolunan artilleriya mərmiləri, idarəolunan reaktiv mərmilər, idarə olunan raketlər, kəşfiyyat vasitələri.

Ключевые слова: высокоточные оружия, ракетные войска и артиллерия, система высокоточного оружия, противотанковые ракетные комплексы, управляемые артиллерийские снаряды, управляемые реактивные снаряды, управляемые ракеты, средства разведки.

Keywords: high-precision weapons, artillery and missile troops, the system of high-precision weapons, antitank missile complexes, guided artillery shells, guided missiles, guided missiles, reconnaissance means.

XX və XXI-ci əsrlərdə elm və texnikanın inkişafının əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsi, dünyanın aparıcı ölkələrinin hərbi-siyasi rəhbərlikləri tərəfindən müasir müharibələrdə və hərbi fəaliyyətlərdə Silahlı Qüvvələrin tətbiqinin nəzəriyyəsinə və konsepsiyasına olan baxışlara köklü şəkildə yenidən baxılmasına təkan verdi.

Bu vəziyyət döyüş tətbiqi prinsiplərinə xas obyektlərə zərərvermə ehtimalı birə yaxın olan silah sistem və komplekslərinin, hərbi və xüsusi texnikaların, yeni və perspektivli nümunələrinin yaradılması və mövcud olanlarının təkmilləşdirilməsi zəruriliyinə səbəb oldu.

Öz təyinatı gücündə belə sistem və komplekslər, tətbiqinin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikalarına görə yüksək sərrast silah (YSS) adı alıb.

YSS-in yaradılmasının məqsədi SQ-nin müxtəlif qoşun növü və qisimlərinin, xüsusi qoşunların müxtəlif miqyaslı və səviyyəli hərbi fəaliyyətlərdə əməliyyat (döyüş fəaliyyətinin) məqsədlərinə nail olması marağında perspektiv zərərvermə texnologiyalarının reallaşdırılması hesabına düşmən qruplaşmaları və obyektlərinə zərərvermə üzrə hərbi və xüsusi texnikaların potensialının reallaşdırılma səviyyəsinin artırılmasıdır. Keçən yüzilliyin sonlarında xarici orduların müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə iştirakının təcrübəsi,

YSS-nin dayanıqlı inkişaf tendensiyasının varlığını obyektiv şəkildə təsdiq etdi. Müasir döyüşlərdə onun düşməne atəşlə zərərvermədə (DAZ) payı 80 % və daha çox ola bilər.

Müasir şəraitdə raket və artilleriya qoşunlarının YSS-in, düşmən obyektlərinə (hədəflərinə) yerinə və vaxtına görə koordinasiya edilmiş zərbələrin hazırlanması və endirilməsi çərçivəsində təşkilati-texniki sistemdə birləşmiş, yüksək sərrast zərərvermə vasitələrinin, onların daşıyıcılarının (çatdırma vasitələrinin) və həmçinin YSS-in effektiv tətbiqini təmin edən vasitələrin vəhdəti kimi baxılır.

Raket və artilleriya qoşunlarının YSS-ə tank əleyhinə raket kompleksləri, idarəolunan artilleriya mərmii və minaları, yaylım atəşli raket komplekslərinin idarəolunan raketləri və raket komplekslərinin idarəolunan raketləri aiddir. YSS-in effektiv tətbiqi qoşunlarla və silahlarla idarəetmə sistemi, kəşfiyyat (kosmik, hava, yerüstü, optik-elektron, radiotexniki və s.), naviqasiya, meteoroloji, topogeodezik, texniki və digər təminat növləri tərəfindən təmin olunmalıdır. Bu zaman baxılan sistemdə zərərvermə, çatdırma və təminat vasitələri səmərəli şəkildə tarazlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya texnologiyaları və nanotexnologiya sahələrində əldə olu-

nan nailiyyətlər, öz xarakterinə görə YSS obyektlərinə aid oluna biləcək hərbi və xüsusi texnikaların istismarına daxil edilən kompleks və elementlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artması, ümumilikdə hərbi fəaliyyətlərin gedində müxtəlif yerləşməli YSS-in geniş miqyaslı tətbiqi üçün zəmin yaratdı.

Hərbi təyinatlı sistemdə kosmik vasitələrin tətbiqinin inkişaf etdirilməsi, bu sistemlərin və onlarla idarəetmə prosesinin kompüterləşdirilməsi, hərbi sahəsinə süni intellektin tətbiq edilməsinin artması artıq müasir dövrdə analoqu olmayan yeni nəsillə silahların yaradılmasına imkan verir. Belə ki, bu silah, həm YSS sistemlərini (əsasən kəşfiyyat, idarəetmə və zərərvermə vasitələri), həm də müxtəlif köməkçi informasiya (navigasiya, meteoroloji, topogeodezik, ballistik və s.) və MTT vasitələrini özündə cəmləşdirir.

Müasir əməliyyatların (döyüş fəaliyyətlərinin) xarakterik əlaməti qarşı duran tərəflərin strateji, əməliyyat və taktiki tapşırıqlarının həllinə, YSS imkanlarından maksimum istifadə etməklə yerinə yetirməyə can atmaqdır. Bu əlamət, bir sıra faktorlarla əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Bu faktorların əsasları bunlardır:

- qabaqcıl taktiki-texniki, taktiki və əməliyyat göstəricilərinin tətbiqinə yönəldilmiş yeni informasiya texnologiyaları, idarəetmə, hərbi və xüsusi texnikaların və sistemlərin yaradılması və işlənilməsi, hazırlanması sahəsində yüksək elmi və texnoloji potensialın mövcudluğu;

- yüksək sərrast zərərvermə vasitələrinin atış uzaqlığı, dəqiqliyi, mobilliyi, atış səmərəliliyi, sərbəstliyi və qorunma qabiliyyəti;

- YSS zərbələrinin kiçik güclü taktiki nüvə silahı zərbələrinin nəticələri ilə müqayisə oluna bilməsi.

Bundan başqa, müasir şəraitlərdə yüksək potensiala malik YSS-ə sahib olmaq, nüvə silahı kimi, düşməni niyyətindən çəkəndirməyə məcburet etmə zamanı rolunu oynaya bilər. Bu nəticəyə onun istənilən miqyaslı silahlı toqquşmalar zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağı real təmin edəbilmə qabiliyyətinə görə gəlmək olar.

Döyüş sahəsində YSS-in yüksək effektivliyi sisteminin yaradılması və tətbiqi, kontinental hərbi

fəaliyyətlər meydanında qoşun (qüvvə) qruplaşmalarının fəaliyyətinin forma və üsullarına, silahlı mübarizənin xarakterinə təsirini nəzərə almalı obyektiv şəkildə şərtləndirir.

Hərbi fəaliyyətlərdə YSS sistemlərinin funksionallığının əsas (ümumi) prinsiplərinə aiddir:

- YSS-in alt sistemlərinin qüvvə və vasitələrinin tapşırıqın həllinə daima hazırlığı;

- YSS-in alt sistemlərinin hər bir səviyyədə yerinə yetirəcəyi tapşırıqların onların döyüş imkanlarına uyğunluğu;

- istənilən anda əsas istiqamətdə vacib tapşırıqların həlli üçün YSS-lə zərərvermə alt sistemlərinin əsas səylərinin kütləviləşdirilməsi (cəmləşdirilməsi);

- YSS-in ümumqoşun və digər qoşun növləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi;

- ümumqoşun birləşmələrinin fasiləsiz dəstəklənməsi, YSS-lə zərərvermə qüvvə və vasitələrinin geniş manevri;

- YSS-in fasiləsiz və dayanıqlı idarə olunması;

- YSS-in alt sistemlərinin döyüş fəaliyyətlərinin dəhərtərəfli təminatı;

- YSS vasitələrinin qorunması;

- YSS qüvvə və vasitələrinin döyüş qabiliyyətinin vaxtında bərpası.

Baxılan prinsiplər YSS-in müasir tətbiqi formalarına tam cavab verir. Əgər hərbi fəaliyyətlərin ənənəvi formalarında ancaq seçilmiş istiqamətlərdə qüvvələrin cəmləşdirilməsi tələb olunurdusa, onda gələcəyin döyüş fəaliyyətləri səyləri seçilmiş istiqamətdə cəmləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda praktiki olaraq qarşıdurmanın bütün cəbhəsi boyu fəaliyyətləri aktivləşdirməyə üstünlük verəcək.

İstənilən qoşun birləşmələrinin real və ona yaxın zaman müddətində çoxlu məlumatların əldə edildiyi bir şəraitdə döyüş aparacağı zərurəti yaranabilir. Birləşmələrin sistemlər çoxluğu (idarəetmə, kəşfiyyat, təminat və s.) tərkibində virtual və fiziki fəaliyyətinin zəruriliyinə əsaslanmış müxtəlif səviyyəli tabeçiliklə əlaqəli idarəetmə arasındakı informasiya əlaqələri bu birləşmələrin döyüş fəaliyyətinin aparılma xarakterini obyektiv şəkildə dəyişəcək. Öz növbəsində şəbəkə fəaliyyətləri çərçivəsində YSS-in tətbiqi, düşməne atış-

lə zərərurma tapşırıqlarının həlli xarakterini dəyişir. YSS tətbiq edən raket və artilleriya qoşunlarının birləşmələri bir növ, çoxlu özünəməxsus şəbəkələrin mərkəzinə düşür. Bu şərait onların manevrinə, vəziyyətin dəyişməsinə cəld reaksiya göstərmə qabiliyyətinə, obyektlərə zərərurma dəqiqliyinə olan tələbləri əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir və döyüş fəaliyyətlərinin aparmasının yeni üsullarını önə çəkir.

Müasir hərbi fəaliyyətlərdə zərərurmanı həyata keçirərkən müxəlif təminat, idarəetmə və zərərurma vasitələrinin söylərinin cəmləşdirilməsi ən vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu ilk növbədə, zərərurma naminə kəşfiyyat məlumatlarının əldə edilməsi üçün – kəşfiyyat sisteminə, döyüş vasitələri ilə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminə, raket-texniki və artilleriya-texniki təminat sisteminə aiddir. Alt sistemlərinin istənilən birinin işində baş verə biləcək kiçik bir nasazlıq “kəşf etdim-ötürdüm-qərar qəbul etdim-zərbə endirdim” döyüş dövrəsini poza bilər. Onunla birbaşa əlaqəsi olmayan başqa bir sistemdə xəta baş verərsə, tam qurulmuş döyüş sisteminin döyüş potensialı sifra bərabərləşə bilər. Buna görə də müasir döyüş fəaliyyətlərində YSS tətbiq edən raket qoşunları və artilleriya birləşmələri, söylərin cəmləşdirilməsi prinsipini nəzərə almağı tələb edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, düşməyə atəşlə zərərurma zamanı zərbələrin endirilməsinin, atəşin açılmasının və aparılmasının qəfilliyi vacibdir. Ancaq müasir şəraitdə yalnız bu kifayət etmir. Artıq müasir şəraitdə düşməyə gözlənilməyən vaxtda və gözlənilməyən yerdə elə üsullarla zərbə endirmək tələb olunur ki, o buna nə fiziki, nə də mənəvi cəhətdən hazır olsun. Praktika belə atəş aparma üsulunun (şok prinsipi) həyata keçirilməsi düşmənin potensialını müəyyən edən obyektlərin döyüş qabiliyyətinin bərpasını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, düşməni toplana, gizlənənə və ya döyüşə girənə qədər məhv etməyə can atma, həmçinin tez bir zamanda nailiyyətin əldə olunması məqsədilə düşməyə fasiləsiz və zəifləmədən təzyiqin göstərilməsi, döyüşün tərəflərinin birinin əldən düşməsinə və ya məhvə qədər fasiləsiz olaraq inadla döyüş aparmağa məcbur

edəcək. Belə çətin şəraitdə fəaliyyət göstərmək üçün döyüş sahəsində düşüncə və fəaliyyət tərzinin yenidən oriyentirləşməsi tələb olunur. Komandirlərdən təmassız döyüş fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması, hədəflərə uzaqvruran YSS-lə uzaq hüdudlarda zərərurma tələb olunur. Bu fəaliyyətlərin əsasını aşkaretmədə qabaqlamaq-hərəkətdə və fəaliyyətdə qabaqlamaq-qətiyyətlə tamamlamaq konsepsiyası qoyulub. Zərbələrin endirilməsinin preventivlik prinsipi yeganə cavab olmalıdır. Yalnız bu prinsipin nəticəsində təşəbbüsü ələ almaq, saxlanmaq və ondan istifadə etmək, həmçinin atəş üstünlüyünün əldə olunması və saxlanılması mümkündür.

Atəş üstünlüyünün qazanılması və saxlanılması, real olaraq yalnız müəyyən istiqamətdə, müəyyən döyüş şəraitində və müəyyən vaxt ərzində mümkündür. Amma bu da müəyyən qüvvə, vasitə, resurs və söylərin cəlb olunmasını tələb edir. Məhz atəş üstünlüyü müasir və gələcəyin hərbi fəaliyyətlərində müvəffəqiyyətin həlledici şərtidir. Buna görə də öz qoşunlarımızın uyğun vəziyyətdən vaxtında istifadə olunması olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Raket və artilleriya qoşunlarının YSS sisteminin əməliyyatlara (döyüş fəaliyyətlərində) hazırlanması və döyüş tətbiqi funksionallığı, Silahlı Qüvvələrin qoşun qisimləri və qoşun növü birləşmələrinin döyüş tətbiqi prosesi ilə sıx əlaqəlidir. Bununla belə YSS alt sistemlərinin fəaliyyəti, verilmiş məqsədlərə avtomatlaşdırılmış idarəetməyə müvafiq metod və prinsiplərin tətbiqi ilə kəşfiyyatın, atəş təsiri və təminatı vəzifələri məcmusunun maddiləşdirilməsi yolu ilə nail olmağa yönəldilmiş bir sistem altında birləşmiş alt sistemlərin (elementlərin) eyni mənalı qəbul edilən və reallaşdırılan fəaliyyətini ifadə edir.

Elə buna görə də raket və artilleriya qoşunlarının YSS sistemlərinin fəaliyyətinin effektivliyi onun funksiyaları, tərkibi və strukturunun qarşısına qoyulmuş tapşırıqlarla uyğunluğu ilə müəyyən ediləcək.

Heç bir şübhə yaratmır ki, öz tərkibinə görə perspektivdə belə sistemlər, qoşunlarla və silahlarla yüksək effektivli avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi (AİS) əsasında birləşmiş, kəşfiyyatın,

atəşlə zərərvermə və təminatın güc və vasitələrinin tabeçilik, təşkilati, texniki, informasiya və funksionallığı ilə bağlı məcmusundan ibarət olacaq.

Belə döyüş sisteminin əsas tapşırığı real vaxta yaxın rejimdə düşmən obyekt və qruplaşmalarının kəşfiyyatını (monitorinqini) və onlara effektiv zərərverməni təmin etməkdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, YSS sistemləri ilə yaradılmış düşməne atəşlə zərərvermə sistemi, tapşırıqların həlli zamanı zərərverməyə cəlb olunmuş müxtəlif birləşmələrin müəyyən sərbəstliyinin təmin olunmasına şərait yaradır. Lakin bunun üçün əldə olan güc və vasitələrlə düşməne atəşlə zərərvermənin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı, YSS sisteminə nisbətən, tabeçilikdəki müxtəlif səviyyəli idarəetmə alt sistemlərinin sərbəstliyini təmin etmək lazımdır.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərin praktikada həyata keçirilməsi döyüş fəaliyyətlərinin aparılmasına qərar qəbul edən şəxslərə keyfiyyətli məlumatlar çatdırılmadıqda mümkün olmur. Belə məlumatlar öz növbəsində ilkin məlumatların insanlar və hesablama texnikaları tərəfindən emalının nəticəsi, yəni informasiya sisteminin məhsuludur. Bu, o deməkdir ki, yalnız o, müasir qoşunlarla və silahlarla idarəetmə sisteminin, rabitə və məlumatları ötürmə, kəşfiyyat, xəbərdar etmə, REM, yüksək sərrast zərərvermə sistemlərinin virtual şüurunun əsasını təşkil edir.

Müasir dövrdə müxtəlif növ informasiya sistemlərinin köməyi ilə insanlar və ya kompüter vasitəsi ilə idarəolunan silahların konkret nümunəsi nəinki texniki cəhətdən mürəkkəbləşir, həm də "ağıllanır".

Elm və texnikanın bugünkü inkişaf səviyyəsi elə həddə çatıb ki, praktikada ayrı-ayrı hərbi qulluqçuların fəaliyyətinin informasiya dəstəyi təmin olunur. Bu o deməkdir ki, döyüş meydanındakı hər bir komandır və əsgər, zərərvermə və digər texniki vasitə nümunələri öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan və ümumi məqsəd üçün birləşmiş informasiya alt sistemləridir. Bu zaman onların hər biri özlüyündə məlumat mənbəyidir. Daxil olan məlumatı real vaxt rejimində emal edir və vahid planda sistemli qərarlar həyata keçirir. Bununla yanaşı döyüş fəaliyyətləri, istənilən informasiya

sisteminin fəaliyyətinə təsadüflük elementini gətirə bilər. Hansı ki, bu da istifadə olunan məlumatın natamamlığına, qeyri dürüstlüyünə, gecikməsinə və gizliliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Göstərilən şəraitdə məlumatın keyfiyyətinin pisləşməsi qaçılmazdır, lakin o əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır və nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün silahların konstruksiyasında mütləq şəkildə elə məsələlər nəzərə alınmalıdır ki, onun köməyi ilə təsadüfi halların çoxluğunun nəzərə alınması mümkün olsun.

Təsadüfi amillərin tam qeydiyyatı, döyüş vəziyyəti ehtimalının hərtərəfli qiymətləndirilməsi nəticəsində təkmilləşmiş, əvvəlcədən modelləşdirilmiş və reallaşdırılan, həmçinin tövsiyə olunan proqram məhsulu hesabına əldə olunur. Bu, informasiya sistemlərinin lazımi xüsusiyyətlər spektrini (ümumilikdə proqram vasitələrinə və sistemlərin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərinə tələblərin qoyulmasından, müasir silahların fəaliyyəti dövründə onların yerinə yetirilməsinin yoxlanılmasına qədər) məqsədyönlü və məntiqli şəkildə əhatə etməyə imkan verir.

Beləliklə, raket və artilleriya qoşunlarında yüksək sərrast silah sistemlərinin gələcək prioritet inkişaf istiqamətləri kimi sadalananları qəbul etmək məqsədəuyğundur:

- YSS-in özünün həm də informasiya və digər növ təminat vasitələrinin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin keyfiyyətə yaxşılaşdırılması;
- qorunan baza informasiyası ilə kompüter texnologiyalarının yaradılması və bu texnologiyalar, qoşunlar və silahlarla AİS-in təchiz olunması;
- kompleksləşdirilmiş kəşfiyyat, idarəetmə və zərərvermə sistemlərinin işlənilib hazırlanması;
- heyətin (ekipajın) bir üzvünə, hədəflərə zərərvermənin çoxkanallılığını, bütün rakursluluğunu, bütün istiqamətliliyini təmin edən, müxtəlif xarakterli tapşırıqların icrasına imkan verən, döyüş tətbiqinin avtomatlaşdırılması prosesinin yeni səviyyəsinə nail olma.

Raket və artilleriya qoşunlarının YSS sistemləri QQ-nin silahlanma sisteminin ən vacib tərkib hissəsi olacaq. Onun atəş tapşırıqlarını məhdud qüvvə və vasitələrlə yerinə yetirə bilmə qabiliyyəti, YSS-i düşmən üzərində üstünlük qazanmaq

üzrə vasitəyə çevirir. Bu cəhət bir sıra səbəblərlə izhar olunur ki, onlar da aşağıdakılardır:

a) YSS-nin düşmənin müxtəlif miqyaslı dövlət obyektlərinə, iqtisadi infrastrukturuna, hərbi obyektlərinə və idarəetmə sistemində qəfil, kütləvi və fasiləsiz təsir göstərməsi, düşməyə cavab zərbələri endirə bilmə və təşkilatlı şəkildə müqavimət göstərə bilmə qabiliyyətindən məhrum edərək, müharibənin gedişatını köklü şəkildə dəyişə bilər.

b) YSS istənilən miqyaslı və intensivli müharibələrdə və silahlı münaqişələrdə istifadə oluna bilər. YSS tətbiqi adi və nüvə zərərvermə vasitələrinə xas olan arzuolunmaz əlavə nəticələrdən qaçmağa və faciələrin əmələ gəlmə riskini idarə etməyə kömək edir.

c) döyüş tapşırıqlarının həlli üçün YSS-in istifadəsi RQ və A-nın qüvvə və vasitələrinin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq canlı qüvvə və atəş vasitələrinin itkilərini minimuma endirir, qoşunların maddi-texniki təminatını asanlaşdırır.

d) düşməyə təsir məsafəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması, atəş tapşırıqlarının həllində daha yüksək səviyyədə əməliyyat dərinliyində atəş üstünlüyünün qazanılmasına və saxlanılmasına imkan verir.

Bütövlükdə, yüksək döyüş xüsusiyyətlərinə malik YSS-in tətbiqi, müasir əməliyyatlara yeni səciyyəli cizgilər verəcək və hərbi sənətinin əsasını təşkil edən prinsiplərin praktiki sarsılmazlığı ilə yanaşı döyüş əməliyyatlarının hazırlanması və aparılması strukturuna yeni elementlər gətirəcək.

NƏTİCƏ

Baş vermiş silahlı münaqişələr sübut edir ki, artilleriya şəraitdən və təbiətdən asılı olmayaraq əsas atəş vasitəsi olaraq qalır. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, kəşfiyyat, rabitə və naviqasiya sistemlərinin, uzaqvuran yüksək sərrast silah sistemi və komplekslərinin inkişafı, eyni zamanda yeni fiziki əsaslı zərərvermə vasitələrinin yaradılması artilleriyanın qoşun (qüvvə) növü kimi tətbiqinin müxtəlif variantlı zərbə forması qismində əhəmiyyətini və rolunu daha da artırır. Yüksək sərrast silahların tətbiqi ilə döyüş meydanında düşməyə atəşlə zərərvermədə həm yaxın, həm də daha uzaq məsafələrdə mobil və güclü atəş dəstəyi

təmin olunur. Bununla yanaşı, yüksək sərrast silahların tətbiqi güc və vasitələrə qənaət etməyə, itkiləri azaltmağa, bununla da maddi texniki təminat məsələlərini asanlaşdırmağa imkan verir.

Buna görə də perspektivdə qoşunların (qüvvələrin) bütün əməliyyat tətbiqi formaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalacaq, döyüş fəaliyyətlərinin hazırlanması metodu və aparılma üsulları dəyişəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quru Qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. I hissə (briqada), Bakı, "Hərbi Nəşriyyat", 2014
2. "Военная мысль" jurnalı № 3, 2011
3. "Военная мысль" jurnalı № 11, 2016

РЕЗЮМЕ

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ВЫСОКОТОЧНОГО ОРУЖИЯ РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ Э. АБДУЛЛАЕВ

Рассматривается проблема развития и применения высокоточного оружия ракетных войск и артиллерии с целью повышения его эффективности. Определены приоритетные направления совершенствования высокоточного оружия РВ и А, а также основные принципы его применения в современных военных действиях.

SUMMARY

DIRECTION OF THE DEVELOPMENT OF HIGH-PRECISION WEAPONS OF ARTILLERY AND MISSILE TROOPS (AMT) AND MAIN PRINCIPLES OF USING IN THE WARFARE E. ABDULLAYEV

The problem of development and use of high-precision weapons of artillery and missile troops (AMT) to increase its effectiveness is considered. They identify priority areas for improving precision weapons of the AMT, as well as basic principles of their application in modern warfare.

XX ƏSRİN SONU XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DÜNYADA BAŞ VERƏN MÜNAQIŞƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mayor Anar ƏZİZOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, münaqişə, konflikt, siyasi maraq, regionun geosiyasi durumu.

Ключевые слова: национальная безопасность, конфликт, политические интересы, геополитическая устойчивость региона.

Keywords: national security, conflict, political interest, geopolitical condition of the area.

və hadisələrinin gedişinə və inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən amillərə çevrilib. Müasir dünyada transmilli korporasiyalar iqtisadi dəyişikliklərin və maliyyə əməliyyatlarının əsas inteqratorlarıdır. Buna baxmayaraq, inkişaf etmiş və geridə qalmış dövlətlərin və cə-

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən inqilabi dəyişikliklər və postsovet məkanında müstəqil dövlətlərin yaranması, eyni zamanda inkişafı Şimali Afrika və Yaxın Şərqdə “ərəb baharı” adlanan sosial-siyasi “sunami” dalğasının illər boyu bu regionda qazanılmış sabitliyi yuyub aparması, beynəlxalq terrorizmin baş qaldırması və s. bu dövrdə münaqişələrin xüsusiyyətlərini özündə ifadə edir. Ziddiyyətlərin yaranması əsasən iqtisadi proseslərlə bağlı olub. Məsələn, neftin dünyadakı iqtisadi əhəmiyyəti inkaredilməz faktdır. Başqa sözlə beynəlxalq münasibətlərin formalaşması və inkişafında, dövlətlərarası əlaqələrin genişlənməsində, eyni zamanda kəskinləşərək silahlı toqquşmalarla nəticələnməsində neft amilinin rolu danılmazdır. “Qara qızıl” adlandırılan neftin müstəmləkələrə, istilalara, dövlət çevrilişlərinə, hökumət böhranlarına, regional münaqişələrin törədilməsinə və amansız müharibələrə şərait yaratması da heç kəsə sirr deyil.

Akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki, XX əsrin iri transformasiyaları və dərin sarsıntıları dünya tarixində global iqtisadi inteqrasiyanın, heyrətamiz elmi-texniki tərəqqinin, dünyanı, dövlətləri, cəmiyyətləri və fərdləri dəyişdirmiş demokratik ideyaların və liberal baxışların geniş yayılmasının başlanğıc dövrü kimi qalacaqdır. [1] Müəllif, eyni zamanda diqqətə çatdırır: “Yaşadığımız əsrin əvvəllərində dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla yanaşı, transmilli korporasiyalar dünya proseslərinin

miyyətlərin olması barədə tezis dünyada hələ də aktualdır. Dünyada gedən proseslərin aydın nəzərə çarpan xarakterinə baxmayaraq, habelə ardıcıl inkişafın müasir dünya nizamının səciyyəvi xüsusiyyəti olmadığını başa düşərək və bununla yanaşı, bəşəriyyətin öz ətrafında cərəyan edən prosesləri vəhdətdə dərk edə bilmədiyini anladığımız halda, biz Krilovun məşhur təmsilinin global kontekstdə real təcəssümünün şahidinə çevrilirik...”. [1]

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində münaqişələrin xüsusiyyətlərindən danışarkən bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu, sözügedən dövrdə dövlətlərin inkişafını səmərəli milli təhlükəsizlik strategiyasına uyğunlaşdırması ilə əlaqədardır. Akademik Ramiz Mehdiyev yuxarıda adı çəkilən əsərində vurğulayır ki, 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonra dünya nizamının açıq-aşkar birqütblü xarakter aldığı və eyni zamanda siyasi inteqrasiyanın xeyli dərəcədə sürətləndiyi nəzərə alınmaqla, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin qorunması və təmin edilməsi dünyada çoxtərəfli əməkdaşlığın mühüm amili olmuşdur. Antiterror koalisiyasının üzvü olaraq Azərbaycan milli təhlükəsizliyin təminatına öz baxışını Əfqanıstanda və İraqda terrorizmlə mübarizədə iştirak etməklə, Balkan yarımadasında sülhməramlı fəaliyyətə kömək göstərməklə, Avroatlantika qurumları ilə fəal əməkdaşlıqla və strateji tərəfdaşımız olan Rusiya ilə münasibətləri təkmilləşdirməklə müəyyənləşdirdi. [1]

Fikrimizcə, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllə-

rində münaqişələrin kökündə əsasən neft amili dayanır. Neftin gətirdiyi bəlalar haqqında aydın təsəvvür yaransın deyə, tarixə qısaca ekskursiya edək. Dünyada ilk neft imperiyasının yaratıcısı sayılan Rokfeller tərəfindən 1880-ci ildə neftin beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə cəlb olunması nəticəsində, onun satış bazarlarına və yataqlarına sahib olma uğrunda mübarizəsinin əsası qoyulub. Bununla da, onun beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi zərurəti yaranıb. Neft uğrunda mübarizə XIX əsrin sonunda daxiliyanma mühərrikinin ixtirası və XX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniya donanmasında yanacaq kimi daş kömürün neftlə əvəzlənməsindən sonra yeni mərhələyə qədəm qoyub. Enerji mənbəyi kimi neftin I Dünya müharibəsi zamanı əhəmiyyəti daha da artıb. Böyük Britaniyanın görkəmli dövlət xadimi Kerzonun “biz neft dalğaları üzərində üzərək qələbəyə çatdıq” deməsi də təsadüfi olmayıb. Məhz həmin dövrdən etibarən beynəlxalq iqtisadi qloballaşmaya təkan verən bu prosesin hədəf dairəsində Latın Amerikasını, Asiyaya və Afrikanın aşkar və ehtimal olunan zəngin neft yataqları dururdu. Bu iqtisadi-siyasi istilaçılıq məqsədlərinə çatmaq üçün iqtisadi müstəmləkəçilik sistemi və onun maliyyə çətiri olan neft diplomatiyası və beynəlxalq geosiyasət tədricən zühur edərək formalaşır. Zaman keçdikcə cilalanan və yeni formalarla təzahür edən bu proses II Dünya müharibəsindən ötən dövr ərzində beynəlxalq münasibətlərin başlıca istiqamətverici amilinə və eyni zamanda əsas gərginlik mənbəyinə çevrilir. Heç də təsadüfi deyil ki, müharibədən ötən dövr ərzində planetin müxtəlif yerlərində baş vermiş 133 regional münaqişə və silahlı toqquşma bu və ya digər formada neft mənbələri uğrunda gedən mübarizə ilə bağlı olub. 1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan hadisələrindən başlanan və bu günə qədər davam edən regional müharibə və münaqişələrin törəməsinə Yer kürəsinin iqtisadi-siyasi meydanında at oynadan güdrətli dövlətlərin və onlarla sıx əlaqədə olan “neft kralları”nın bu əvəzsiz sərvətin mənbələrinə doğru yönələn iqtisadi-siyasi maraqları səbəb olub.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin “Diplomatiya aləmi” jurnalının 2004-cü ildəki 6-cı sayında İlham Əliyevin Rusiya Federasiyasına

rəsmi səfərindən hazırlanmış materialda göstərilir: “Qafqaz regionunda əsas geosiyasi fəal siyasət yeridən dövlətlərdən biri Rusiya Federasiyasıdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra özünü onun varisi elan edən Rusiya Federasiyası burada, xüsusilə də Cənubi Qafqazda öz mövqelərini itirməmək üçün bir çox diplomatik gedişlər etməyə başladı. Yeni müstəqil dövlətləri öz nüfuz dairəsində saxlamaq üçün o, bir sıra mühüm diplomatik addımlar atır. Bunların içərisində etnik münaqişə ocaqlarının yaranılmasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Çünki Rusiya, Xəzər hövzəsi neftinə Qərb kapitalının və texnologiyasının nüfuz etməsini özünün siyasi-iqtisadi maraqları üçün ciddi təhlükə hesab edir. Dünyanın ən böyük karbohidrogen ixracatçılarından biri olan Rusiya özü üçün yeni rəqibin və ya rəqiblərin yaranmasını arzu etmir”. [2]

Rusiyanın iqtisadi maraqları üçün arzuolunmaz hallardan biri də odur ki, Xəzərin Rusiya sahilləri neft ehtiyatları baxımından kasıbdır. Rusiyanın Xəzərdəki narahatlığının siyasi səbəblərinə gəldikdə, aydındır ki, özünü Rusiya imperiyasının (keçmiş Sovet İttifaqı) varisi hesab edən və keçmiş müstəmləkə xalqlarına soyuq münasibət bəsləyən indiki Rusiya hakimiyyəti keçmiş Sovet Respublikalarının öz müstəqilliklərini möhkəmlətmək istiqamətindəki addımlarından heç də xoşlanmır, əksinə, yeni müstəqil dövlətlərin ABŞ və Avropa ilə siyasi və strateji əlaqələr yaradıb suverenlik hüquqlarının genişləndirmək cəhdləri Rusiyanın bəzi siyasi dairələrini ciddi narahat edir.

Beləliklə, Moskvanın Qafqaz regionunda dramatik şəkildə dəyişən yeni situasiyaya münasibəti irrasionaldır. Rusiya bu regionda əvvəlki inhisarçı nüfuzunu artıq itirib, bərabərhüquqlu tərəfdaş olmağı isə zamanın tələbinin əksinə olaraq hələlik özünə sığışdırmır.

Bu məqamda diqqəti Qafqaz regionunu təsir dairəsində saxlamağa çalışan Amerika Birləşmiş Ştatlarına yönəldək. Xatırladaq ki, son illərdə Qafqazda və Orta Asiyada gedən strateji əhəmiyyətli proseslərin başlıca müəllifi və istiqamətləndiricisi məhz bu dövlətdir. ABŞ hökuməti də dönmə-dönə rəsmi şəxslərin dili ilə, eləcə də qəbul etdiyi bir sıra hüquqi sənədlərdə əksini tapmış müddəalarla Xəzər hövzəsinin özünün maraq dairə-

sində olduğunu bəyan etmişdir. Əbəs yerə deyil ki, ABŞ strateji xəttinə uyğun olaraq, əsas ixrac neft kəməri məsələsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən olunması probleminə isə onun beş sahilyanı dövlət arasında orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə edir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın yeni Enerji naziri Bill Riçardson da bölgənin beş dövlət başçısı ilə birlikdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin çəkilməsinə çağıraraq Ankara Bəyannaməsini imzaladı. Həmin ay Ağ evin rəhbərliyi Amerikanın 15 böyük neft şirkəti ilə görüşüb, onlara Bakı-Ceyhan xəttinin geostrateji və geosiyasi baxımdan daha əlverişli olduğunu təlqin etməyə çağırırdı. İstanbul sammiti zamanı xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair sazişin imzalanma mərasimində ABŞ prezidentinin iştirakı dediklərimizi bir daha sübut edir.

Qafqazda nüfuz dairəsi uğrunda gedən mübarizənin ənənəvi fiqurlarından biri də Fransadır. Parisin xarici siyasətlə bağlı bəyanatlarının təhlili göstərir ki, o, bu regiona özünün geostrateji maraqlarının məkanı kimi baxır. Bu halda, Fransanın strateji maraqları onun Cənubi Qafqazda ABŞ və müttəfiqlərinə əks-balans olaraq, Azərbaycanda güclənməsini və Vaşinqtonun bölgədə mövqelərinin zəiflədilməsini tələb edir. Əks təqdirdə, ABŞ və onun regionda potensial tərəfdaşı olan Türkiyə Fransanın buradakı nüfuzuna böyük zərbə endirə bilər. Buna görə də regional inteqrasiya proseslərindən kənar qalmaq istəməyən Paris, həm də özünün bu müstəvidəki əsas rəqibi olan Vaşinqtonla rəqabəti davam etdirir. Lakin unutmamaq olmaz ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Parisin birmənalı şəkildə İrəvanı himayə etməsi, fransız ictimai rəyində Azərbaycanın mənfi obrazının yaradılması Fransanın Qafqazda nüfuz dairəsi uğrunda mübarizədə potensial geosiyasi iddiaların obyektinə olan Azərbaycanla münasibətlərində soyuqluğa, qarşılıqlı etimadsızlığın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Xəzər nefti ətrafında gedən geosiyasi mübarizənin fəal iştirakçılarından biri də İran İslam Respublikasıdır. Bu mübarizədə İranın mövqeyi tarixi rəqibi olan Rusiyanın mövqeyi ilə əsasən üst-üstə

düşür. Rusiya kimi İranın da hakimiyyət dairələri Qərb kapitalının bu regionda fəaliyyətini ildən-ilə genişləndirməsini ölkələrinin maraqları üçün daha arzuolunmaz hal sayırlar. Xüsusilə, ABŞ hökumətinin tələbi ilə “Əsrin müqaviləsi”ndə yer ala bilməyən İran Xəzərin statusu məsələsində mövqeyini kəskin surətdə dəyişərək, Xəzərin ehtiyatlarından birgə istifadəni nəzərdə tutan “kondominium” prinsipinin ən inadkar müdafiəçisinə çevrildi. Beləliklə, regionun geosiyasi durumunda sürətli dəyişmələrdən rahatsız olan İran çıxış yolları axtırır. Bu məqsədlə İran əsas ixrac kəmərinin öz ərazisindən keçib, İran körfəzinə daşınması ideyasının gerçəkləşdirilməsi ilə Xəzər hövzəsində nüfuzunu artırmaq, Xəzər, o cümlədən Azərbaycan neftinin ixracına nəzarət etmək iddiasındadır.

Ümumiyyətlə, bugünkü realıq ondan ibarətdir ki, Qafqaz regionunda Xəzər nefti uğrunda böyük siyasi maraqlar mövcuddur və bu maraqlar regionun geosiyasi mənzərəsinin nə qədər rəngarəng olduğunu tam müfəssəlliyi ilə açıb göstərir. Yalnız bir məsələni əminliklə demək olar ki, Xəzər nefti və əsas ixrac kəməri bölgədə qüvvələr nisbətini əsaslı şəkildə dəyişir və bu belə də davam edəcəkdir. Xüsusilə, neft-boru kəmərləri ətrafında gedən geosiyasi mübarizə bu kommunikasiya vasitəsinin müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğuna əyani bir sübutdur. Bu gün heç kim şübhə edə bilməz ki, neft kəmərləri dövlətlərin geosiyasi maraqlarına və iqtisadi mənafeələrinə təsir edən mühüm bir elementdir. Sadəcə olaraq, bu amildən ən sərfəli şəkildə faydalanmaq lazımdır. Belə bir şəraitdə isə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə mühüm önəm verilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Heç kəsə sirr deyil ki, bu gün milli təhlükəsizlik siyasəti ölkəmizin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının, xarici aləmdən qaynaqlanan təhlükələrə qarşı müqavimət gücünün, səmərəli dövlət idarəçiliyinin, ölkədaxili sabitliyin, vətəndaşların milli ideyalar, məqsədlər və amalları ətrafında birləşməsi, ictimai-siyasi həyatda iştirakı vəziyyətinin və s. daxili məsələlərin əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edir.

Akademik Ramiz Mehdiyev yazır: “Azərbaycanın milli təhlükəsizlik strategiyası Azərbaycan cəmiyyətinin daimi mənafeələrini qorumaq məq-

sədilə real və proqnozlaşdırılan meyillərin idarə edilməsi sahəsində qarşılıqlı surətdə bağlı olan ideyaların məcmusundan ibarətdir. ABŞ, Yaponiya, Fransa kimi ölkələrdə milli təhlükəsizlik onilliklər ərzində formalaşmış və bu zaman dövlətin regiondakı rolu, onun ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivdə beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyi nəzərə alınır. Amerika Birləşmiş Ştatları mövcud olduğu 200 ildən artıq bir müddətdə 20-yə yaxın xarici siyasət doktrinası həyata keçirmiş, milli təhlükəsizlik strategiyasını isə daha tez-tez dəyişmiş və təkmilləşdirmişdir ki, bu da milli təhlükəsizlik məsələlərinə dair yalnız rəsmi, sənədli xülasədən ibarətdir. Vaxtilə M. Olbraytın dediyi kimi, ABŞ-ın fundamental mənafeləri 200 ildən artıq bir müddət ərzində dəyişməz qalmışdır və Amerika xalqının təhlükəsizliyi, tərəqqisi və azadlığının təmin olunmasından ibarətdir”. [1]

1993-cü ilin ortalarından başlayaraq, Azərbaycanda həyata keçirilən xarici və daxili siyasət milli təhlükəsizlik strategiyasının öncül konturlarını müəyyən etmək üçün zəmin yaratmışdır və bu strategiyayı tam əsasla üç hissəyə bölmək olar. Əvvəla, bu, Avropanın problemlərinin həllində Azərbaycanın fəal iştirakının vacibliyini və Avropanın təhlükəsizliyi arxitekturasının formalaşması prosesinin iştirakçısı kimi onun mövqeyini müəyyənləşdirən “avtosentrizmdir”. Azərbaycan Avropanın bir hissəsidir, odur ki, Avropada təhlükəsizlik Azərbaycanın sabitliyi və tərəqqisinin rəhni kimi qiymətləndirilir. Bizim ölkəmiz sülhməramlı əməliyyatlar çərçivəsində NATO ilə fəal əməkdaşlıq edir və öz gələcəyini bu təşkilatla sıx əməkdaşlıqda görür. Milli təhlükəsizlik strategiyasının ikinci aspekti – “atlantizm” dünyanın qüdrətli dövlətləri ilə, o cümlədən Birləşmiş Ştatlarla strateji yaxınlaşmaya səmtlənmişdir. Bu amil antiterror koalisiyasını dəstəkləməyə və onda iştirak etməyə, siyasi və iqtisadi xarakterli məsələlərdə ABŞ-la birgə qarşılıqlı fəaliyyətə istiqamətlənib. Strategiyanın üçüncü komponenti – “regional perimetr” Azərbaycanın regional siyasi və iqtisadi dominant kimi güclənməsini, Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarının dünyanın aparıcı dövlətləri ilə birgə işlənilməsini, ölkə ərazisindən Şimal-Cənub və Şərq-Qərb yollarının əsas nəqliyyat arteriyası

kimi istifadə edilməsini, region ölkələri ilə strateji və tərəfdaşlıq münasibətlərinin saxlanmasını nəzərdə tutur.

XX əsrin sonunda müstəqillik əldə etməsi Azərbaycanın həm dövlət quruluşunda əsaslı dəyişikliklərin həyata keçirilməsini, yeni sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi münasibətlərin formalaşmasını şərtləndirdi, həm də ona davamlı olaraq öz təhlükəsizliyinin qayğısına qalmaq kimi daimi bir məsuliyyət bəxş etdi. Müstəqil dövlətçilik maraqlarının təmin edilməsi tələbləri, yeni geosiyasi faktorlarla birbaşa ünsiyyətin yaranması, tamamilə fərqli bir təhlükəsizlik mühitinə daxil olması, iqtisadi, ictimai, siyasi münasibətlərin demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti, bazar iqtisadiyyatı yoluna çıxması və s. yeniliklər Azərbaycanda şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə dair yeni-yeni yanaşmaların, proqram və konsepsiyaların yaradılması zərurətini ortaya çıxardı. Bütün bunlar Azərbaycan hökumətini və onun müvafiq məsul şəxslərini ölkənin milli maraqlarının və təhlükəsizliyinin əsas vəzifə və tələblərinə uyğun gələn Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasını (MTK) formalaşdırmağa məcbur etdi.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin nəzəri əsaslarını müəyyən edən təhlükəsizlik konsepsiyasının ərsəyə gəlməsi və təhlükəsizlik siyasətinin tam formalaşdırılması üçün ölkənin müvafiq qurumlarına 15 il vaxt lazım gəldi. MTK-nın qəbul olunmasından əvvəl Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən 2004-cü ildə “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanun qəbul olunmuş və prezidentin 2004-cü il 29 iyun tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. Bu qanun özündə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik təliminin və siyasətinin əsas prinsiplərini, məqsəd və vəzifələrini əks etdirmiş və gələcək MTK-nın yaradılmasını şərtləndirmişdir.

Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində uzunmüddətli strateji vəzifə və prioritetləri özündə əks etdirən konseptual sənəd hesab olunur. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci

il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş və fəaliyyət üçün əsas götürülmüşdür.

“Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda bildirilir ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkənin milli maraqlarla bağlı dövlət siyasətini formalaşdırarkən bir çox iqtisadi, siyasi, ideoloji, coğrafi, mədəni və digər amilləri, daxili siyasi maraqları, müxtəlif milli, etnik, sosial-siyasi və s. qüvvələrin mənafələrini, beynəlxalq aləmin mümkün reaksiyalarını, ulu öndər Heydər Əliyevin təhlükəsizliklə bağlı zəngin nəzəri irsini nəzərə alaraq, ölkə vətəndaşlarının milli iradəsini və dövlətin ali təhlükəsizlik maraqlarını rəhbər tutmuşdur. [3]

Adı çəkilən konsepsiya girişdən, dörd bölmədən və yekun müddəalardan ibarətdir. Konsepsiya XXI əsrdə ölkənin milli maraqlarının təmin olunması ilə bağlı hakimiyyət strukturlarının bəzi fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edir və milli təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin normativ-hüquqi bazasını təkmilləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdiri Əli Həsənov “Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti” məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qovuşduqdan sonra – 1991-ci ildən başlayaraq milli təhlükəsizliyinin əsas məqsədləri, milli maraq çərçivəsinin müəyyən edilməsi və təmin olunması, milli təhlükəsizlik siyasətinin vəzifələrinin, mexanizmlərinin, metod və vasitələrinin tərplənməsi və s. haqqında müxtəlif dövlət qurumları səviyyəsində, akademik dairələrdə və ictimai-siyasi institutlarda rəsmi və qeyri-rəsmi müzakirələr başlandı. Əlbəttə, milli inkişaf strategiyasının, milli maraq dairəsinin, ölkənin təhlükəsizliyinin əsaslarının müəyyən olunması və lazımi səviyyədə təşkili, onun təhlükəsizlik çərçivəsinin, geosiyasi kodunun yaradılması və milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi və s. kimi mühüm dövləti vəzifələrinin həlli yenicə müstəqillik qazanmış və milli təhlükəsizlik sistemi hələ kifayət qədər möhkəmlənməmiş bir dövlət üçün düşünüldüyü qədər də asan iş deyil. [4]

Qeyd edək ki, keçmiş Sovetlər Birliyinin dağılması bir çox nəzəri-hüquqi anlayışlarda olduğu

kimi, “təhlükəsizliyin təmin olunması” ifadəsinə də əsaslı düzəlişlər etdi. Məlum oldu ki, ümumiyyətlə, “təhlükəsizlik” anlayışı mürəkkəb sosial hadisə kimi konkret-tarixi xarakter daşıyır və “təbiət-insan-cəmiyyət” sistemində qarşılıqlı təsirin digər formaları və istiqamətləri ilə sıx bağlıdır.

Dövlətin təhlükəsizlik siyasətinin əsas məqsədi xarici aləmlə təmas zamanı ölkənin həyatı əhəmiyyətli milli maraqlarını qorumaq və onu yüksək səviyyədə təmin etməkdən ibarətdir. Dövlətin milli maraqları, milli təhlükəsizliyi və planetar nüfuzu həm beynəlxalq hüququn subyekt kimi dünyada nəzərə alınır, beynəlxalq qurumlar tərəfindən qorunur, həm də dövlətin özünün daxili və xarici resurslarının köməyi ilə təmin olunur.

“Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti” məqaləsində müəllif, həmçinin xüsusi vurğulayır ki, hər bir ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin effektivliyi və müvəffəqiyyəti ölkənin təhlükəsizlik mühitindən və beynəlxalq imicindən asılıdır. Dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqlarının təminatı, davamlı inkişafı, vətəndaşlarının sosial-siyasi hüquqlarının və rifah halının təmin olunması və milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına təsir edən əsas amillər məhz təhlükəsizlik mühiti və beynəlxalq imicdir. [4]

Azərbaycan müstəqil bir dövlət olaraq beynəlxalq hüququn subyekt kimi, müasir dünyanın bir hissəsidir; BMT, ATƏT, İKT, MDB, GUAM, EKO, TDB və s. kimi böyük və kiçik beynəlxalq, regional təşkilatların üzvüdür, siyasi, sosial-mədəni baxımdan nüfuzlu beynəlxalq strukturlara hərtərəfli inteqrasiya xətti yürüdür, çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur. Bütün bunlar həm onun təhlükəsizlik mühitinə, həm də beynəlxalq imicinin müəyyənləşməsinə bilavasitə təsir göstərir. Azərbaycan mühüm coğrafi və geosiyasi əhəmiyyəti olan bir regionda yerləşir. Onun tutduğu geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji mövqe, yürütdüyü daxili və xarici siyasət dünyanın və regionun aparıcı dövlətlərinin maraqlarına toxunur və onların diqqətindən kənar qalmır. Bu realıq həm bölgənin, həm də ölkənin daxili təhlükəsizlik mühitinə birbaşa təsir göstərir. ABŞ və Qərbi Avropanın böyük ölkələri, regionun Rusiya,

Çin, Türkiyə, İran kimi böyük dövlətləri və başqa geosiyasi faktorlar Cənubi Qafqazda, Orta Asiya və bütövlükdə Avrasiyada öz maraqları çərçivəsində fəal geosiyasət reallaşdırır ki, bu da Azərbaycanın həm regional, həm də beynəlxalq maraqlarından yan keçmir.

Əli Həsənov qeyd edir ki, Azərbaycanın hərbi-geostrateji durumu, bu sahədə yürütdüyü siyasət və atdığı addımlar həm Qərbin, xüsusilə ABŞ, AB və NATO-nun, həm də Rusiya, İran və Çin kimi region ölkələrinin diqqət mərkəzində dayanır. Regionun Rusiya, İran və Türkiyə kimi güclü ölkələri ilə həmsərhəd olması, dünyada və bölgədə balanslı, tarazlaşdırılmış xarici siyasət aparması, heç bir hərbi-strateji bloka üzv olmaması, əksər ölkələrlə tərəfsiz əməkdaşlıq etməsi və s. geosiyasi addımları onun təhlükəsizlik mühitinə və beynəlxalq imicinə təsirsiz ötürür. Bu mənada Azərbaycanın davamlı olaraq müstəqillik illərində yürütdüyü dinc tərəfdaşlıq və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq siyasəti ona “regionda geosiyasi gərginliyi azaldan və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq mühiti yaradan konstruktiv dövlət” imici qazandırır. Bu amil dünya birliyində ölkəmizə etibarlı və sözübütöv tərəfdaş imici qazandırmış, Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqazda onun reallaşdırdığı transmilli layihələrə diqqəti artırmış və bölgədəki geosiyasi roluna ciddi maraq yaratmışdır. [4] Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olması və öz milli sərvətlərini insanların rifahı, dünyada sülhün və iqtisadi inkişafın təmin olunması naminə istifadə etməsi, bəşəriyyətin XXI əsrdə artan enerji və nəqliyyat-kommunikasiya ehtiyaclarını təmin etmək məqsədi güdən nəhəng transmilli enerji layihələrinin əsas təşəbbüskarı olması onun müsbət imicini yüksəltdi və dünyanın əsas güc mərkəzlərinin diqqətini cəlb etmişdir. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində 1994-cü ildən etibarən çoxsaylı xarici tərəfdaşlarla birgə Azərbaycan Xəzər dənizində özünün zəngin neft və qaz yataqlarının istismarına başladı. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Norveç, Türkiyə, İtaliya, Yaponiya, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanının nəhəng şirkətləri ilə neft və qaz müqavilələri bağlandı və transmilli enerji layihələri reallaşdırıldı.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın bir çox

əhəmiyyətli enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit yükdaşıma – Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi (TRASEKA və Böyük İpək yolu), Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu və s. layihələrində iştirakı onun nəinki təkcə regiondakı geoiqtisadi əhəmiyyətini artırdı, həm də beynəlxalq enerji-nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan ölkələrdən birinə çevirdi. Məsələn, mərkəzində Azərbaycanın dayandığı TRASEKA layihəsinin Hindistandan və Çindən başlayaraq Portuqaliya və İspaniyaya qədər böyük bir coğrafi ərazidə yerləşən Avropa və Asiya dövlətlərini, Cənub-Şərqi Asiyadan Avropa İttifaqına qədər nəhəng iqtisadi güc mərkəzlərini əhatə etməsi və ən əlverişli marşrutla birləşdirməsi regional və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasına böyük töhfə oldu. Lakin ölkəmizin yerləşdiyi əhəmiyyətli coğrafi və geomühit ona mühüm geosiyasi üstünlüklər və arzuolunan tərəfdaş imici qazandırmaqla yanaşı, həm də ona ciddi rəqiblər qazandırdı, bir sıra özünəməxsus təhlükəsizlik problemləri və təhdidləri ilə üzləşdirdi. [5]

Azərbaycanın milli təhlükəsizliyindən danışarkən, bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək zəruridir. Bu, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti ilə bağlı məsələdir. Xatırladaq ki, özgə ərazilərini işğal etmək yolunu seçmiş Ermənistan Cənubi Qafqaz regionunda sabitlik üçün real təhlükədir. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təcrübəsi belə bir həqiqəti əyani şəkildə nümayiş etdirir ki, ölkənin ərazi bütövlüyü təmin edilmədən regional təhlükəsizlik barədə söhbət ola bilməz. Bunu dünya təcrübəsi də təsdiq edir.

Ölkəmiz məhz Prezident İlham Əliyevin hər-tərəfli ölçülüb-biçilmiş və tarazlaşdırılmış xarici siyasi fəaliyyəti sayəsində beynəlxalq aləmdə yüksək nüfuz qazanmışdır. 2011-ci ildə Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi buna əyani sübutdur.

Prezident İlham Əliyevin milli inkişaf strategiyasının reallaşdırılmasına yönəlmiş intensiv və səmərəli xarici siyasi fəaliyyəti, onun ən yüksək səviyyəli müxtəlif beynəlxalq forumlarda iştirakı,

Qərб və Şərқ dövlətlərinin rəhbərləri ilə çoxsaylı rəsmi danışıqları, iri beynəlxalq energetika və nəqliyyat layihələri barədə təşəbbüslər irəli sürməsi nəzərəcarpacaq əməli nəticələr verir, ölkənin gələcək sosial-iqtisadi firavanlığına şərait yaradır.

NƏTİCƏ

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən inqilabi dəyişikliklər və postsovet məkanında müstəqil dövlətlərin yaranması, eyni zamanda inkişafı Şimali Afrika və Yaxın Şərqdə “ərəb baharı” adlanan sosial-siyasi “sunami” dalğasının illər boyu bu regionda qazanılmış sabitliyi yuyub aparması, beynəlxalq terrorizmin baş qaldırması və s. bu dövrdə münaqişələrin xüsusiyyətlərini özündə ifadə edir. Ziddiyyətlərin yaranması əsasən iqtisadi proseslərlə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”

2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin “Diplomatiya aləmi” jurnalı, 2004-cü il, 5-ci sayı

3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin “Diplomatiya aləmi” jurnalı, 2004-cü il, 6-cı sayı

4. Akademik Ramiz Mehdiyev, “Azərbaycan qloballaşma dövründə: inkişaf strategiyası iki yol ayrıcında: zelotlar, yoxsa irodçular, 25 may 2004-cü il, “AzərTAC” İnformasiya Agentliyi

5. Əli Həsənov, “Milli təhlükəsizliyin təmin olunması”, “Azərbaycan” qəzeti, 2010-cu il, 4 may

6. Novruz Məmmədov, “Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış”, “Qanun” nəşriyyatı, 2013-cü il

6. “Dirçəliş-XXI əsr” jurnalı, 2008-ci il, № 124 – 125

7. Nicat Nağıyev, “Milli təhlükəsizlik və onun təmin olunması sistemi”

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ КОНФЛИКТОВ КОНЦА XX НАЧАЛА XXI ВЕКОВ

А. АЗИЗОВ

Революционные перемены произошедшие в мире в конце двадцатого, начале двадцать первого века, образование и развития независимых государств на территории бывшего Советского Союза, «арабская весна», так называемое социально-политическое “цунами”, волна которого захлестнула Северную Африку и Ближний Восток, смыв годами нажитую в регионе стабильность, рост уровня международного терроризма и т.д., объединяют особенности конфликтов в этом периоде. Возникшие разногласия в основном были связаны с экономическими процессами.

SUMMARY

THE FEATURES OF CONFLICTS IN THE END OF THE XX AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURIES

A. AZIZOV

The end of the XX and the beginning of the XXI century it involves the main features of the revolutionary changes which happened in the world and establishment of the independent states in the post-soviet space, also disappearance of the gained stability because of “tsunami” which is called as an “arabic spring” in North Africa and Middle East, increasing of the international terrorism and others express features of the conflicts and revolutionary changes taking place in the world. Controversies mainly depend on economical processes.

QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİK

Mayor Anar ƏZİZOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: regionun təhlükəsizliyi, münaqişə, hərbi əməliyyat, milli və regional təhlükəsizlik problemi, siyasi maraqlar.

Ключевые слова: безопасность региона, конфликт, военная операция, проблема национальной и региональной безопасности, политические интересы.

Keywords: security of the regions, conflict, military operations, national and local security problems, political interests.

Qafqaz Avrasiyanın və bütövlükdə global dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bir bölgəsində yerləşir. Bu gün Qafqaz müxtəlif hərbi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarını və güc mərkəzlərini özünə cəlb edən strateji məkana çevrilib. Qafqazın təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar, qlobal, regional və milli maraqlar, onlar arasındakı üst-üstə düşən və kəsişən məqamlar geniş müzakirə olunan mövzulardandır. Qafqaz subregionunda təhlükəsizlik mühitinin təşkil olunmasını müxtəlif məzmunlu və istiqamətli faktorlar müəyyənləşdirir.

SSRİ dağılıqdan sonra Rusiya tərəfindən əkilmiş düşmənçilik toxumları cücərmiş və silahlı münaqişələrə çevrilmişdir. Çoxetnoslu tərkibi ilə seçilən Qafqaz regionu Rusiyanın qurbanına çevrilib, istər Şimali, istərsə də Cənubi Qafqaza SSRİ dağılıqdan sonra bir neçə münaqişə miras qalıb. Qanlı münaqişələrin yaranması və etnik problemlərin davamlı şəkildə qızışdırılması, bəzi qüvvələrin məsuliyyətsiz hərəkətləri ilə birlikdə regionu yeni çətinliklərə və mübahisələrə qərq edib. Region dövlətləri arasında səngiməyən gərginlik digər amillərlə yanaşı, iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərərək regionda müsbət əlaqələrin yaranmasının qarşısını alıb.

Çeçenistanda mövcud olan uzunmüddətli münaqişə digər Şimali Qafqaz ölkələrində terrorizm və ekstremizmin yayılmasına təsir göstərmiş, bu

da öz növbəsində Rusiyanın yeni müstəqillik qazanmış Cənubi Qafqaz dövlətləri və müəyyən mənada qeyri-region dövlətləri, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərinə təsirsiz ötürməmişdir. Çeçenistanda ikinci əməliyyat zamanı separatçıların məğlubiyyətindən sonra bu faktor gündəmdən çıxarıldı. Lakin mütəmadi olaraq İnuşetiya, Dağıstan və digər Şimali Qafqaz respublikalarında radikal və terrorçu silahlı qruplaşmaların fəaliyyəti göstərir ki, bu, Qafqaz subregionunun təhlükəsizliyi baxımından aktual problemdir. Bütün bunlar Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində mövcud olan həll olunmamış münaqişələr və separatçı qüvvələrə diqqəti cəlb edir. Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dağlıq Qarabağ münaqişələri Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın təhlükəsizlik siyasətinə, onların Rusiya, başqa qonşu dövlətlər və qeyri-region dövlətlərlə münasibətlərinə təsir edir.

Qafqaz öz coğrafi vəziyyətinə görə əzəldən önəmli strateji region sayılırdı. Sovet İttifaqının süqutundan sonra onun əhəmiyyəti daha da artdı. Regionun hazırda vəziyyəti, onun strateji önəmi və çəkisi bir sıra amillərdən asılıdır:

1. Strateji ehtiyatlar – Xəzər hövzəsinin zəngin neft və qaz sərvətləri bir çoxlarını cəlb edir, Qafqaz bu ehtiyatların enerjiyə ehtiyacı olan (xüsusilə Avropada yerləşən) bazarlara çatdırılması üçün ən qənaətbəxş və etibarlı dəhlizdir;

2. Regional qeyri-sabitlik – regionda silahlı münaqişələr və qeyri-sabitlik baş alıb gedir, bunların daha da artması və genişlənməsi ehtimalı vardır;

3. Mütəşəkkil cinayətkarlıq – geniş yayılmış yoxsulluq və yenicə müstəqillik əldə etmiş respublikaların institusional zəifliyi regionun müxtəlif ticarət fəaliyyətləri üçün tranzit dəhlizinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

Sadalanan amillər Qafqaz regionunu böyük dövlətlər, xüsusən Rusiya və ABŞ arasında rəqabət zonasına çevirib. Bu dövlətlərin hər biri öz regional siyasətini yürüdür, onların maraqları fərqli, hətta bir-birinə ziddir. Bu cür rəqiblik geosiyasi liderliyi əldə etmək məqsədilə Rusiyanın cənub cinahı boyunca yerləşən “*böhran qövsü*”ndə aparılan “yeni böyük oyun” kimi qələmə verilir.

Soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra Qafqazda təhlükəsizliyə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq konsepsiyaların və diskursların əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsi, xüsusilə Qərbdə təhlükəsizlik və təhdid anlayışlarının yenidən təyin edilməsi;

2. Rusiyada hələ də davam edən daxili siyasi və iqtisadi yetişmə prosesi, onun ölkənin beynəlxalq statusuna və dünyadakı, xüsusilə, Qafqazdakı xarici siyasətinə təsiri;

3. Qərb dövlətlərinin region ölkələrində, xüsusilə də Azərbaycanda və Gürcüstanda daxili siyasi hadisələrə təsir etmək üçün müdaxilələri;

4. Qafqaz daxilində və ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatı üçün enerji ehtiyatlarının artan əhəmiyyəti.

Sovet İttifaqının süqutu, Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yeni müstəqil dövlətlərin yaranması regionda bir sıra geosiyasi təlatümlərə gətirib çıxartdı. Bu təlatümlər, habelə sovet üsul-idarəsindən miras qalmış institutlar, həll metodları, davranışlar və mentalitetlər vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirmişdi. Bunlardan savayı və daha önəmlisi daxili zəiflik və təhlükə ilə səciyyələnən vəziyyətin davam etməsi nəticəsində regionda və hətta ondan kənar qeyri-sabitliyin yayılması riski ilə bağlı idi.

Qafqaz ölkələrinin daxili inkişafı və xarici münasibətləri region ölkələri arasında güc tarazlığını dəyişə bilər. Qafqazdakı güc tarazlığında mümkün dəyişikliklər, ilk növbədə regionun qonşularına, yəni Rusiya, İran və Türkiyəyə, sonra isə digər ölkələrə təsir göstərəcəkdir. Qafqazda hazırkı vəziyyət regionun gələcəkdə qarşılaşacağı yeni münaqişələrdən və təhdidlərdən xəbər verir. Bu cür təhdidlərin əsas mənbələrini etnik münaqişələr, qeyri-sabitlik, ifrat millətçilik, separatçı me-

yillər və qeyri-bərabərlik təşkil edir. Regiona kənardan güclü dövlətlərin müdaxiləsi nəticəsində vəziyyət daha da pisləşə bilər.

Qafqazda təhlükəsizlik məsələlərinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Strateji yanaşmaya əsasən, regionun təhlükəsizliyini müəyyən edən başlıca amil böyük dövlətlərin siyasətidir, çünki bu yanaşmada məhz həmin dövlətlərin siyasətinin təhlili vurğulanır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra regionda hərbi imkanlar, siyasi təsir və enerji daşınması yollarına nəzarət uğrunda Rusiya və ABŞ arasındakı rəqabət regional siyasi tənliyin mühüm hissəsidir. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı danışıqlarda hərəkətsizlik, Çeçenistanda və Gürcüstanda separatçı fəaliyyətlərin davamı, Azərbaycanda və Gürcüstanda qoşunların yerləşdirilməsinə dair aşkarcasına ifadə olunan ziddiyyətli fikirlər kimi problemlərin bütün regionda davam etməsinə də adı çəkilən rəqabət nöqtəyi-nəzərindən baxmaq olar.

Regionun geostrateji əhəmiyyəti artır. Belə ki, Aİ və ABŞ Rusiya ərazisindən yan keçməklə Xəzər dənizindən Avropa və dünya bazarlarına neft daşınmasını təmin edən cənub marşrutunu nəzarətdə saxlayır. Rusiyanın Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə əlaqəli siyasəti ümumi xarakter daşımır, dövlətlərin Rusiyaya olan mövqelərindən asılı olaraq dəyişir.

Regionun nüfuzunun artması Gürcüstanı daha çox təmin edir. Bu, 2003-cü ildə baş vermiş “Qızılgül inqilabı”ndan sonra hakimiyyətə gəlmiş rəhbərliyin siyasəti ilə izah olunur. Yeni rəhbərlik **MDB** ölkələri və Rusiya ilə əməkdaşlıqdan **Aİ**, **NATO** və ABŞ-la, eləcə də 2004-cü ildə baş vermiş “Narıncı inqilab”dan sonra Ukrayna ilə əməkdaşlığa keçməklə yanaşı, rus qoşunlarının ölkə ərazisini tərk etməsi tələblərini artıraraq Cənubi Osetiya və Abxaziyanın öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə qarşı təzyiqləri artırmışdır.

Gürcüstanda fəaliyyət göstərən “Milli Hərəkat” və “Birləşmiş Demokratlar” partiyası 2003-cü il noyabrın 23-də hakimiyyətə gəldi və Mixail Saakaşvili ölkə prezidenti, Zurab Jvaniya baş nazir, Nino Burcanadze parlament sədri oldu. 2003-cü ildən sonra “Qızılgül inqilabı” günü hər il müxtəlif tədbirlərlə qeyd edilir. Gürcüstanda 23

noyabr Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra “Həmrəylik günü” elan olunub. 23 noyabr Gürcüstanda həm də “Giorqoba” bayramıdır və qeyri-ış günüdür.

Eyni zamanda, Gürcüstan modernləşmə və hərbi qüvvələrin yenidən təşkil olunmasına böyük qüvvə sərf etməklə yanaşı, Polşa, Ukrayna, Serbiya və digər Mərkəzi Avropa ölkələrindən silah tədarükünə başladı. Bu sahədə Gürcüstana yardım göstərən ABŞ hərbi sahədə fundamental islahatların keçirilməsi üçün ölkəyə hərbi məsləhətçilər qrupu göndərmişdir. Gürcüstan da öz növbəsində İraqda hərbi əməliyyatlarda iştirak etmək üçün bir döyüş briqadası göndərir. Yeni strateji kursun digər istiqaməti isə Rusiya hərbi bazalarının ölkə ərazisindən çıxarılması üçün təzyiqin artırılması oldu.

1993-cü ildə Gürcüstan öz ərazisində Rusiyaya məxsus dörd hərbi bazanın yaradılmasına icazə vermişdi. Bunun qarşılığında isə Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiya seperatçı qüvvələri ilə mübarizədə Tbilisini müdafiə etməli idi. Cənubi Osetiya və Abxaziya üzərində nəzarətin bərpa olunmasında göstərilən kömək 1993-cü ildə Gürcüstanın **MDB və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə** üzv olmasının nəticəsi hesab olunur. Lakin 1999-cu ildə Gürcüstan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə tərk etdi və Rusiyanın hərbi bazalarının çıxarılması üçün tələbləri artırdı.

1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitində Rusiya və Gürcüstan arasında 2001-ci ilin ortalarında Rusiya hərbi bazalarının Vaziani və Qudautada fəaliyyətinin dayandırılması barədə razılıq əldə edildi. 2000-ci ildə digər iki hərbi bazanın fəaliyyəti barədə danışıqlar başlandı. Vaziani və Qudautada hərbi bazaların fəaliyyəti dayandırıldı. Qalan iki hərbi baza isə Axalkalaki və Batumidə yerləşirdi. Rusiya on bir il müddət istədi. 2005-ci ildə razılıq əldə olundu. Bu razılıq 2008-ci ilədək bazaların fəaliyyətinin dayandırılmasını və həmin vaxta qədər onların fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdə tuturdu. Rusiya qoşunlarının çıxarılması prosesi Rusiya-Gürcüstan münasibətlərinin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Rusiya öz qoşunlarının çıxarılması prosesini vaxtından əvvəl - 2007-ci il noyabrın 15-dək başa çatdırdı. Bundan sonra Gürcüstan ərazisində yalnız Cənubi

Osetiya və Abxaziyada sülhməramlı qüvvələrin tərkibində rus hərbi hissələri qaldı.

Gürcüstanın qərpbərəst siyasətinin qarşısını almaq üçün Rusiya hər vasitəyə əl atırdı. Bu vasitələrdən biri olaraq, 1999-cu ilin qışında Rusiya heç bir səbəb göstərmədən Gürcüstana verilən qazı kəsmiş, 2001-ci ildə Gürcüstana qarşı birtərəfli viza rejimi tətbiq etməyə başlamışdı. 2002-2003-cü illərdə Gürcüstana nəql edilən qaz kəmərinə baş verən partlayış Gürcüstan tərəfindən təxribat kimi dəyərləndirilmiş və Rusiyanın maraqlarına xidmət edildiyi vurğulanmışdı. 2005-ci ildə Rusiyanın Gazprom şirkəti Gürcüstana satdığı qazın qiymətini 63 dollardan 110 dollara qaldırmış və ölkəni maliyyə cəhətdən çətin vəziyyətə salmışdı.

Gürcüstan tərəfinin iddialarına görə 2002-ci ildə Rusiya qırıcı təyyarələri Gürcüstan ərazilərini bombalamışdı. 2007-ci ildə Qara dənizdə Rusiyanın HDQ-si hərbi təlimlər keçirərək Gürcüstana göz dağı göstərməkdən çəkinməmişdi. 2008-ci ildə Gürcüstana məxsus pilotsuz kəşfiyyat təyyarəsinin Abxaziya ərazisində vurulması gərginliyi daha da artıraraq qarşılıqlı ittihamları intensivləşdirmiş, hərbi toqquşma ehtimalını artırmışdı.

Cənubi Osetiya və Abxaziya məsələləri Gürcüstanın milli təhlükəsizliyinin əsas problemi olaraq qalmaqdadır. Gürcüstandan ayrılmaq üçün mübarizə aparan Cənubi Osetiya və Abxaziya üsyançı qüvvələri ilə Tbilisi hərbi qüvvələri arasındakı genişmiqyaslı hərbi münaqişə 1990-cı illərdə sülhməramlı strukturların yaradılması və atəşkəs haqqında sazişlə başa çatdı. Bu məsələdə rusiyalı diplomat və hərbiçilər fəal iştirak etmişdilər. 1992-ci ilin yayında Rusiya ilə Gürcüstan arasında Cənubi Osetiya münaqişəsinin nizamlanmasına dair Daqomıs sazişi imzalandı. Bu saziş Gürcüstan, Cənubi Osetiya, Rusiya və Şimali Osetiyanın iştirakı ilə xüsusi orqanın - Birgə Nəzarət Komissiyasının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Öz müstəqilliyini bəyan edən əks qüvvələrin məhv edilməsi üçün Qarşılıqlı Sülhməramlı Qüvvələrin yaradılması haqqında təklif irəli sürüldü. Bu qüvvələrin tərkibinə hər biri 50 nəfərdən ibarət olmaqla rus, gürcü və osetin hərbi hissələri daxil edildi. Tərəflər arasındakı razılığa əsasən Rusiya Silahlı Qüvv-

vələrinin nümayəndəsi sülhməramlı qüvvələrə rəhbərlik etməyə başladı. Sxinvaliyə isə **ATƏT**-in müşahidə missiyası göndərildi. 1993-cü ildə Abxaziyada atəşkəs əldə ediləndən sonra **MDB** Tbilisinin razılığı ilə bu qondarma qurumun Kollektiv Sülhməramlı Qüvvələrin təhlükəsizlik zonasına daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Reallıqda isə burada yalnız Rusiya hərbi qüvvələri iştirak edirdi. Abxaziyada BMT müşahidəçi missiyası da yerləşdirildi. Qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən BMT münəqişələrin həllinin və Rusiya sülhməramlılarının statusunun bu qaydada müəyyənləşdirilməsinin hüquqliliyini qəbul etmişdi.

Gürcüstan tərəfi mütəmadi olaraq Rusiya sülhməramlılarını separatçılara dəstək verməkdə təqsirləndirirdi. Lakin hər dəfə onların xidmət müddətinin uzadılması haqqında məsələ gündəmə gəldikdə Gürcüstan mandatın uzadılması ilə razılaşır. Nə BMT, nə də ATƏT ərazidəki sülhməramlı qüvvələrinin geri çağırılmasına hazırlıq bərədə məlumat verməmişdi. Bundan əlavə, Abxaziya və Cənubi Osetiya liderləri də mövcud sülhməramlı rejimin dəyişdirilməsinə razılıq verməmişdilər. Başqaları ilə əvəz olunmadan Rusiya sülhməramlılarının fəaliyyətinin dayandırılması münəqişənin alovlanmasına gətirib çıxara bilərdi.

Abxaziya və Cənubi Osetiya ətrafında gərginliyin artması prezident M. Saakaşvilinin rəhbərliyinin elan olunması, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün bərpası və hərbi sahədə aktiv siyasi kursun həyata keçirilməsinə təsadüf edir. 2004-cü ildə gürcü qoşunları Sxinvali ətrafında strateji yüksəkliklərdə nəzarəti bərpa etməyə çalışsa da, itki verdiyi üçün geri çəkilməyə məcbur oldu. 2006-cı ildə gürcü hərbi qüvvələri Abxaziyanın iddia etdiyi Kador dərəsinin ucqar ərazilərinə yeridildi. Həmin il Gürcüstan Cənubi Osetiya üzərində nəzarəti təmin etmək üçün daha bir cəhd etdi. Sxinvali ətrafındakı strateji yüksəkliklərin tutulması və Cənubi Osetiya ilə Rusiyanı birləşdirən Roki tunnelində hərəkətin məhdudlaşdırılması əməliyyatları planlaşdırılsa da, bu əməliyyatlar uğursuzluğa düşər oldu.

Eyni zamanda, Gürcüstan ilə Rusiya arasındakı ikitərəfli münəsiabətlər gərginləşməyə başladı. Uk-

raynada və Gürcüstanda baş verən inqilabların nəticələri və hakimiyyət dəyişikliyi Moskvada narazılıqla qarşılandı. Çünki yeni dövlət başçıları anti-rus, qərbyönlü siyasət yeritməyə başladılar. Rusiya-ABŞ, xüsusilə də, NATO-nun genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq Rusiya-NATO münəsiabətlərinin kəskinləşməsi Rusiya-Gürcüstan münəsiabətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə bilməzdi. NATO-ya qoşulma prosesinin sürətləndirilməsi ilə əlaqədar 2008-ci ilin aprelində keçirilmiş Buxarest sammitinin qərarları Gürcüstan və Ukrayna üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Digər faktor isə 2008-ci ilin əvvəllərində Kosovonun müstəqil olması və onun müstəqilliyinin ABŞ da daxil olmaqla, Qərb dövlətləri tərəfindən tanınmasıdır. Həmin il fevralın 22-də MDB dövlətləri sammitində Rusiya Federasiyasının Prezidenti V. Putin demişdi: “Kosovo dəhşətli presedentdir. Bunu edənlər hərəkətlərinin nəticələri haqqında düşünmürlər.”

Gürcüstan Rusiyaya qarşı bir sıra iddialar irəli sürmüşdü. Xüsusilə, Gürcüstan Rusiyanı Abxaziya və Osetiyanı silahla təchiz etməkdə, Rusiya sülhməramlılarını qərəzli olmaqla və bu tanınmamış qurumların vətəndaşlarına Rusiya pasportlarının verilməsində günahlandırır. Rusiya bu ittihamları rədd etmiş, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını elan edərək bütün problemlərin reintegrasiya şəraitində sülh yolu ilə həll edilməsini tələb etmişdi. Gürcüstan ərazi bütövlüyünün bərpası üçün hərbi qüvvələrin istifadəsinin istisna olunmasından imtina etmişdi. Beş günlük müharibəyə qədər Rusiya-Gürcüstan münəsiabətlərində gərginlik artan xətt üzrə inkişaf edirdi.

2008-ci ilin yayında Gürcüstanla Cənubi Osetiya arasındakı münəsiabətlərin yenidən gərginləşməsi nəticəsində Sxinvali ətrafında Gürcüstan və Cənubi Osetiya qüvvələri qarşılıqlı olaraq bir-birinə atəş açmağa başladılar. Cənubi Osetiya hakimiyyət dairələri tərəfindən Şimali Osetiyada əhalinin çox hissəsinin təxliyyəsi həyata keçirildi. Silahlı Qüvvələrə yüksək hazırlıq vəziyyətində olmaq tapşırıldı. Eyni zamanda Tbilisi ölkənin mərkəzi rayonlarından qoşunları çıxarmağa başladı.

2008-ci il avqustun 7-də Gürcüstan Prezidenti M. Saakaşvili Sxinvali yaxınlığında birtərəfli atəş-

kəs haqqında ictimaiyyətə məlumat verdi. Avqustun 8-i gecə yarısı saat 00:15-də gürcü hərbi qüvvələri Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün şəhəri “Qrad” raketlərindən bombardman etməyə başladı və təxminən üç saat sonra tanklarla şəhər üzərinə hücum keçdi. Avqustun 8-i saat 00:30-da regiondakı gürcü hərbi qüvvələrinin əməliyyat komandiri M.Kuraşvili “Rustavi-2” televiziya kanalı vasitəsilə elan etdi ki, Osetiya tərəfinin regionda vəziyyətin stabiləşdirilməsi üçün dialoqdan imtina etməsilə əlaqədar olaraq Gürcüstan tərəfi münaqişə zonasında konstitusiya quruluşunun bərqərar olunması haqqında qərar qəbul edib. O, həmçinin bölgədə yerləşmiş sülhməramlıları vəziyyətə müdaxilə etməməyə çağırırdı. Lakin hücum zamanı şəhərin Rusiya sülhməramlıları yerləşən hissəsinə də hücum edildi. Nəticədə münaqişənin ilk saatlarında yüzlərlə dinc sakin və milis, eləcə də onlarla Rusiya sülhməramlıları yaralandı və öldürüldü. Yalnız bundan sonra Rusiya Federasiyasının Prezidenti D.Medvedyev Rusiya sülhməramlılarının Gürcüstanı sülhə məcbur etməsi haqqında əmr verdi. Avqustun 8-i saat 07:00 radələrində Gürcüstan hərbi qüvvələrinin infrastrukturuna ilk atəş açıldı. Həmin gün saat 11:00 radələrində Rusiya hərbi qüvvələri Roki tunelindən keçərək Cənubi Osetiya ərazisinə daxil oldu. Roki tunelindən irəliləyən Rusiya hərbi birləşmələri tərəfindən Gürcüstan hərbi qüvvələrinə artilleriya atəşi açıldı.

Sonralar Gürcüstan tərəfi iddia edirdi ki, Sxinvalinin atəşə tutulması qərarı rus hərbi qüvvələrinin Roki tunelindən keçərək Cənubi Osetiyada yerləşdirilməsindən sonra verilmişdi. 2008-ci il sentyabrın 9-da ABŞ Müdafiə nazirinin müavini E.Edelman Senatın Silahlı Qüvvələr Komitəsi qarşısındakı çıxışında hadisələrin ardıcılığına dair Gürcüstanın şərhini təkzib etmişdi. Aİ-nin Münaqişə Hallarının Araşdırılması üzrə Komissiyası 30 sentyabr 2009-cu il tarixli hesabatında hərbi əməliyyatların Gürcüstan tərəfindən başladıldığını təsdiq etmişdi.

Sxinvalidə yerləşən ATƏT-in kiçikmiqyaslı müşahidəçilər qrupu təsdiq etmişdir ki, avqustun 8-i gecə saatlarında məhz Gürcüstan tərəfi Sxinvalini artilleriya atəşinə tutaraq şəhərə hücum edib. Gürcüstan tərəfi münaqişənin ilk günlərində

öz hərəkətlərini konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi zərurəti ilə əlaqələndirirdi, Rusiya təcavüzünə cavab versiyası isə sonradan ortaya atıldı.

Əməliyyat zamanı Rusiya Hərbi Hava Qüvvələri Qoridəki hərbi bazaya, Vaziani və Marneulidəki hava limanlarına, eləcə də Tbilisidən 40 km kənarda yerləşən RLS-ə havadan zərbələr endirdilər. Toqquşmalardan sonra gürcü hərbi qüvvələri Tbilisi istiqamətində geri çəkilməyə başladılar. Nəticədə Rusiya əks-hücum qüvvələri Gürcüstanın içərisinə doğru irəliləyərək ölkənin şərq və qərb hissələrini birləşdirən əsas yolu kəsdi, Poti limanına çatdı və Tbilisi yaxınlığında dayandı. Digər bir müharibə vəziyyəti qərbdə yarandı. Abxaziya hərbi qüvvələri gürcü qoşunlarının güclü müqavimətinə rast gəlmədən Kador dərəsinin yuxarı hissəsini tutdular.

Beş günlük müharibədən sonra avqustun 12-də Rusiya Federasiyasının Prezidenti D.Medvedyev əməliyyatların dayandırılması və sülhün təmin edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Həmin gün D.Medvedyev ilə Aİ-nin o vaxtkı sədri olan və münaqişənin həlli üçün vasitəçi qismində çıxış edən Fransanın Prezidenti Nikola Sarkozi görüş zamanı münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinin altı prinsipi haqqında razılığa gəldilər:

1. Güc tətbiq etməmək;
2. Bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması;
3. Pulsuz humanitar yardım verilməsinin təmin olunması;
4. Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin öz daimi yerlərinə qaytarılması;
5. Rusiya Silahlı Qüvvələrinin hərbi əməliyyatlar başlamazdan öncəki yerlərinə qaytarılması;
6. Cənubi Osetiya və Abxaziyanın gələcək statusu və onların uzunmüddətli təhlükəsizliyinin təmin olunması yolları barədə beynəlxalq müzakirələrin başladılması.

Gürcüstan tərəfinin təkidi və Rusiya tərəfinin razılığı ilə altıncı bənd yenidən işlənilərək bu şəkildə dəyişdirildi: “Cənubi Osetiya və Abxaziyanın təhlükəsizliyinə beynəlxalq zəmanət verilməsi”. **16 avqustda** Medvedyev-Sarkozi planının yeni redaksiyası Gürcüstan tərəfi, eləcə də Cənubi Osetiya və Abxaziya liderləri tərəfindən imzalandıqdan sonra Rusiya Federasiyasının Prezidenti

D. Medvedyev də onu imzaladı. Atəşkəs sazişinin həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında əlavə müqavilə 2008-ci il sentyabrın 8-də imzalandı.

Rusiya Silahlı Qüvvələrinin əksər hissəsi münaqişə zonasından çıxarılaraq Rusiya ərazisinə qaytarıldı. Eyni zamanda, Cənubi Osetiya və Abxaziyada Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin sayının artırılması və onların ağır hərbi texnika ilə təmin olunması haqqında qərar qəbul edildi.

Rus-Gürcü müharibəsi başlamazdan bir neçə gün əvvəl BTC neft boru xəttinin Türkiyə hissəsində baş verən partlayış nəticəsində bu marşrutla neft nəqlini həyata keçirmək mümkün olmamış, Gürcüstanda müharibənin başlaması isə dəmir yolları vasitəsilə neftin daşınmasına mane olmuşdu. Mövcud vəziyyətdə Azərbaycan kifayət qədər zərərə uğramışdı. Müharibə zamanı Gürcüstan ərazisində yerləşən Azərbaycana aid heç bir infrastruktur birbaşa hücumla məruz qalmasa da, heç bir zərər görməsə də, bu obyektlərin yaxınlığında yerləşən ərazilərin müntəzəm olaraq bombardmana və atəşə məruz qalması ilə sanki Azərbaycana mesaj göndərilərək bildirilmişdir ki, əslində sənin maraqların Gürcüstanda heç də təhlükəsiz deyil və istənilən vaxt zərər görə bilər. Göründüyü kimi, rus-gürcü müharibəsi istər birbaşa, istərsə də dolayısi ilə Azərbaycana təsir etmiş, onun maraqlarını təhdid etmişdi. Müharibənin nəticələrini nəzərə alaraq demək olar ki, Gürcüstanla təsir etməklə Azərbaycana təsir etmək mümkündür. Bundan başqa bu müharibə bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan tərəfindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolu ilə həll edilmə variantı elə də asan başa gəlməyəcək. Belə ki, əgər Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü hərbi yolu ilə bərpa etmək niyyətinə düşərsə, Rusiyanın Ermənistanla öz arasında mövcud olan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini əsas götürərək bu ölkədə mövcud olan iki hərbi bazasının imkanlarını səfərbər etməklə müharibəyə birbaşa qoşulması mümkündür.

Türkiyənin Azərbaycanda strateji maraqlarının təmin edilməsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə təsir edən müsbət tərəflərini aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

1. Azərbaycanla Türkiyə arasındakı tarixi dostluq və strateji tərəfdaşlıq münasibətləri Azərbay-

canın regionda siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsinə səbəb olur;

2. Azərbaycanın NATO ilə inteqrasiyasına Türkiyə ilə münasibətləri müsbət təsir edir. İki dövlət arasında hərbi sahədəki əlaqələr Azərbaycan ordusunun güclənməsinə xidmət edir;

3. Türkiyənin Azərbaycanın enerji sektorunda və digər iqtisadi sahələrdəki strateji maraqlarının təmin edilməsi bu dövlətin Azərbaycana olan siyasi diqqətini artırır;

4. Türkiyənin ABŞ və Qərbi Avropa ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığı və NATO-da iştirakı Rusiya və İranın Azərbaycana təzyiqlərini neytrallaşdırır. Bu amil Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiya və İranın birtərəfli siyasətinin dərinləşməsinin qarşısını alır;

5. ABŞ-ın xüsusi maraq kəsb etdiyi Azərbaycanın enerji layihələrinin Türkiyə ərazisindən keçməsi və bu layihələrin reallaşmasında Türkiyəyə arxalanması Türkiyənin regiondakı nüfuzunu artırır və bu amil Ermənistanın regionda işğalçılıq siyasətinin qarşısını alır;

6. Türkiyənin Ermənistanla rəsmi əlaqələr qurmaması, əlaqələrin qurulmasında Ermənistanın önündə Azərbaycan torpaqlarının işğalından çəkinməsi şərtini qoyması Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair qeyri-ədalətli mövqeyini dəyişə bilər;

7. Cənubi Qafqazın mühüm iqtisadi layihələrindən Ermənistanın kənarlaşdırılmasında Azərbaycanla Türkiyənin vahid siyasəti Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətindən əl çəkməsinə müsbət təsir edə bilər.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, Türkiyənin Azərbaycandakı strateji maraqlarının təmin edilməsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə öz mənfi təsirlərini də göstərir:

1. Qafqaz Rusiya və Türkiyə arasında tarixi müharibələr məskəni olmuşdu. Hal-hazırda da hər iki dövlətin regionda strateji maraqları toqquşur. Türkiyənin Azərbaycandakı maraqlarını Rusiya öz dövlətçiliyi üçün təhlükə hesab edir. Rusiya, ərazisindəki türkdilli qurumların Türkiyəyə inteqrasiyasını qəbul etmir. Ona görə də Türkiyənin təsirlərini azaltmaq məqsədilə Rusiya Cənubi Qafqazda Türkiyəyə qarşı güclənmək məcburiyyətində

dədir. Azərbaycan Rusiyadakı türkdilli qurumların Türkiyəyə inteqrasiyasında əlverişli geosiyasi mövqeyə malikdir. Rusiya Azərbaycanın Türkiyə ilə sıx münasibətlərindən ehtiyatlanaraq Azərbaycana təzyiq vasitəsi olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsini dəstəkləyir;

2. Türkiyənin Azərbaycanda iqtisadi maraqlarının artmasından ehtiyatlanan Rusiya bölgədə iqtisadi bazarı itirməmək məqsədilə Azərbaycanın Türkiyə ilə yaxınlaşmasına çox da imkan verməmək üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən Azərbaycana təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir;

3. Rusiya və İran Türkiyənin Azərbaycanda və Gürcüstanda hərbi-siyasi maraqlarının təmin olunmasına NATO-nun region maraqları kimi baxır. Bu səbəbdən də Rusiya və İran Azərbaycanın NATO-ya inteqrasiyasının qarşısını almaq məqsədilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Ermənistanı müdafiə edirlər;

4. Türkiyənin türk dünyası siyasəti İranın dövlətçiliyi üçün təhlükə olduğundan Türkiyənin region maraqlarının əleyhinə olaraq İran Ermənistanı müdafiə edir.

Türkiyənin Qafqaz siyasətində NATO blokunun strateji maraqları, Türkiyənin öz milli mənafehləri, etnik (Qafqazda yaşayan türkdilli xalqların dəstəyini qazanmaq, onlara himayə göstərmək) və dini amillər (Qafqazın müsəlman əhalisinin İranın təsirinə düşməsinin qarşısını almaq) özünü büruzə verir.

Türkiyənin Qafqazdakı mövqeyi onun Rusiya, İran və Gürcüstanla münasibətlərindən də asılıdır. Türkiyə regional maraqlarını elə gerçəkləşdirməlidir ki, bu bir tərəfdən onu Qafqazda Rusiya və İranla açıq rəqibə çevirməsin, o biri tərəfdən, Rusiya və İranın milli maraqlarının Azərbaycan və Gürcüstanın milli maraqları ilə üst-üstə düşməsinə şərait yaratsın. Ən əsası isə bu siyasi xətt Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələrinin müttəfiqlik prinsipləri üzərində qurulmasına və inkişafına təkan versin. Əks halda, Azərbaycan-Türkiyə və Gürcüstan-Türkiyə münasibətlərinin taleyi Rusiyanın, İranın və Ermənistanın bu məsələyə münasibətindən asılı olacaq. Yəni Türkiyə regionun digər maraqlı dövlətləri ilə münasibətlər qurarkən Azərbaycan və Gürcüstanın bu dövlətlərlə münasibət-

lərinə xələl dəyməməsinə çalışmalı, bu iki müttəfiq ölkənin bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən digər region dövlətləri arasında məcburi seçim qarşısında qalmasına yol verməməlidir. Əks təqdirdə, maraqlar mübadiləsi hər üç dövləti taqətdən salacaq, onların mövqeyinə zərbə vuracaq.

Türkiyənin Qafqaz siyasəti İran, Rusiya, ABŞ, Avropa dövlətləri arasındakı kəşişən maraqlar sistemi, Qafqaz dövlətlərinin milli maraqları və onun təzahür formaları, Qafqaz dövlətləri ilə Qafqazda marağı olan beynəlxalq və regional güc mərkəzləri arasındakı münasibətlərin bütün incəliklərini öyrənməklə və çevik manevrlər vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Yalnız o zaman Türkiyə Qafqazda tam müvəffəqiyyətli siyasət həyata keçirə, özünün, Azərbaycanın və Gürcüstanın maraqlarını ifadə edə bilər. Türkiyə Qafqazda öz siyasətini elə qurmali, Azərbaycan və Gürcüstanla dövlətlərarası münasibətlərini elə hüquqi-normativ baza əsasında aparmalıdır ki, birincisi, bu münasibətlər bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı olsun, hər bir dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni, sosial, təhlükəsizlik maraqlarına cavab versin və bu münasibətlərin sivil beynəlxalq münasibətlərə uyğunluğu göz önündə olsun; ikincisi, dövlətlər arasındakı münasibətlər müttəfiqlik prinsiplərinə söykənməklə yanaşı, həm də heç bir dövlətin başqa dövlətlərlə münasibətlərinə xələl gətirməsin. Hər bir dövlət özünün başqa dövlətlərlə münasibətlərində sərbəst olmalı və həmin subyektlərlə münasibətlərindən bir-birinin mənafehlərinin qorunması məqsədilə istifadə etməlidir; üçüncüsü, Türkiyə-Azərbaycan və Türkiyə-Gürcüstan münasibətləri hər bir dövlətin müstəqil dövlətçiliyinin qorunmasına və inkişafına, ərazi bütövlüyünün saxlanmasına xidmət etməli, hər birinin dövlət atributlarına, milli dəyərlərinə hörmət üzərində qurulmalı, bir-birinin daxili işlərinə, xalqların seçimlərinə, tutduqları yola müdaxiləni istisna etməli; dördüncüsü, beynəlxalq aləmdə bir-birinin təəssübünü çəkməli, maraqlarını qorumalı, eyni zamanda bunu beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə etməlidirlər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda bütün tərəfləri birləşdirən kollektiv, birgə təhlükəsizlik anlaşmasının yaradılması mahiyyətinə görə ləng, tədrici bir prosesdir. Bunun üçün addımbaaddım yanaşma, eləcə də region daxilində, onun qonşuluğunda və kənarında yerləşən bütün tərəflərin konkret müsbət, fəal siyasətləri və fəaliyyətləri tələb olunur.

Regiondakı ümumi siyasi və psixoloji əhvali-ruhiyyənin hərbi vasitələrdən siyasi, diplomatik vasitələrə və yollara, qarşılıqlı əməkdaşlığa dəyişməsi hələ ilkin mərhələdədir və bütün maraqlı tərəflər onu siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində dəstəkləməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasbəyli A. Dünya siyasəti. Bakı, 2011
2. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı, 2004
3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
4. Mahmudlu C., Əhmədov A. "Beş günlük müharibə"nin Cənubi Qafqaz dövlətlərinə təsiri. "Journal of Qafqaz University", № 9, 2010
5. Mahmud Vazeyi. "Postsovet dövründə yeni regional təhlükəsizlik yanaşmaları", "Azerbaijani focus" jurnalı, oktyabr-dekabr, 2010
6. Piriyev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik problemi. Bakı, 2002
7. Reha Yılmaz. Türkiyə-Gürcistan ilişkileri üzerine. Bilgesam Strateji Bülteni, 15 iyul 2011
8. Кулагин В.М. Современная международная безопасность: учебное пособие. Москва, 2012

РЕЗЮМЕ

БЕЗОПАСНОСТЬ НА КAVKAZE

A. АЗИЗОВ

В статье рассмотрено создание на Кавказе понятия объединяющей все стороны коллективной, совместной безопасности по своей значимости медленный, постепенный процесс.

Для этого необходимы целеустремленные,

конкретные, положительные, активные политические действия всех сторон, как в регионе, так и находящихся за его пределами.

Изменения общего политического и психологического настроения в регионе, способов и путей решения с военного на политический и дипломатический, замена противостояния сотрудничеством, пока находится на начальном этапе и все заинтересованные стороны должны оказывать как политическую и экономическую поддержку, так и поддержку в сфере безопасности.

SUMMARY

SECURITY IN THE CAUCASUS

A. AZIZOV

Creation is considered in article on Caucasus notions uniting all sides collective, joint safety on its value slow, gradual process. That's why it is required the concrete positive, active policy and activities of all sides and approaches which are located in the regions, in the vicinity and distant areas. The changes from common political and psychological mood of military means to political, diplomatic means and ways, from conflicts to cooperations are in their initial phase and all interested sides should support its political, economical and security fields.

77-ci AZƏRBAYCAN ATICI DİVİZİYASININ YARANMASI, İNKİŞAFI VƏ II DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARINDA İŞTİRAKININ TƏHLİLİ

Polkovnik-leytenant Əhməd ŞƏRİFOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: Böyük Vətən müharibəsi, milli diviziyalar, faşizm, Sovet İttifaqı, silah, döyüş texnikası, Azərbaycan döyüşçüləri, alman diviziyaları, müdafiə, hücum, hərbi təcrübə.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, национальные дивизии, фашизм, Советский Союз, оружие, военная техника, воины Азербайджана, немецкие дивизии, оборона, наступление, военный опыт.

Keywords: Great Motherland war, national fascism, Soviet Union, weapon, combat technique, Azeri fighters, German divisions, defense, offensive, army practice.

“qırmızılaşdırılmış” olan Birləşmiş Azərbaycan diviziyası 1938-ci ilə kimi öz milliliyini qoruyub saxlaya bildi. Həmin ildə mərkəzin qərarı ilə diviziyanın milli tərkibi dəyişdirildi və o çoxmillətli birləşməyə çevrilərək “77-ci atıcı diviziyaya” adlandırıldı. Əvvəlcə olduğu kimi yenidən qurulandan sonra da diviziyaya S.Orconikidzenin adını daşıyırdı. Müharibənin

Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı faşizmə qarşı mübarizədə əsil hərbi fədakarlıq nümayiş etdirdi. Bütün xalq bu mübarizəyə səfərbər edildi, cəbhədə göstərilən xidmətlər arxa cəbhədə əldə olunan nailiyyətlərlə tamamlandı. Azərbaycanlılardan ibarət milli diviziyaların təşkili, onların keçdikləri uzun və qəhrəmanlıq dolu döyüş yolu xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinin yeni və şərəfli bir səhifəsidir. 77-ci, 223-cü, 416-cı diviziyaların döyüş yolu Avropanın mərkəzlərinə qədər davam etmişdir. Müharibənin başlanması ilə Zaqafqaziya hərbi dairəsinin əhatə etdiyi bölgədə də ümumi hərbi səfərbərlik elan edildi. Böyük sayda alman qoşunlarının sürətlə ölkənin içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısının alınması üçün yeni-yeni birləşmələrin təşkil edilib cəbhəyə göndərilməsi zərurəti yarandı. Azərbaycanda bu kütləvi səfərbərlikdən kənarda qalmadı. Respublika eyni zamanda yeni-yeni birləşmələrin təşkil edildiyi poliqona çevrildi. Müharibənin elə ilk aylarında respublika ərazisində 223, 271, 396, 400, 402, 404, 416 atıcı diviziyalar formalaşmağa başladı. [1]

77-ci atıcı diviziyanın əsası Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra qoyulmuşdu. Cümhuriyyət ordu hissələrinin yenidən qurulması ilə

bənin başlanması ilə milli diviziyaların təşkili ortaya çıxanda 77-ci diviziyanın şəxsi heyətinin tərkibində azərbaycanlıların sayı artırıldı. Yəni, digər Azərbaycan milli diviziyalarından fərqli olaraq 77-ci dağ-atıcı diviziyası artıq təxminən 30 illik bir sovet tarixinə malik idi. Ancaq 1937-ci ildə Qambay Vəzirovun həbsindən sonra bu diviziyanın komandirliyinə artıq azərbaycanlı gətirilmədi. Müharibə başlayanda diviziyanın komandiri sonradan general-mayor rütbəsi almış Volkov idi. O, 1942-ci ilin iyun ayına qədər bu vəzifəni icra etdi. [2]

77-ci dağ-atıcı diviziyasının cəbhə yolu İrandan başlamışdı. İkinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə almanlar İran ərazisində xeyli fəallaşmışdılar. Onlar burada möhkəmlənməklə SSRİ-nin cənubunda bir təhlükə mənbəyi yaratmışdılar. Cəbhə arxasından zərbə vurulması qorxusunun aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq Sovet dövləti İrana hərbi qüvvələr yeritməklə burada bir müdafiə zolağı yaratmaq qərarına gəldi. Bunun üçün RSFSR dövləti ilə İran arasında 1921-ci il fevralın 26-da Moskvada bağlanmış müqavilə əsas götürüldü. Həmin müqavilənin 6-cı bəndinə əsasən Rusiya dövləti İran ərazisindən öz təhlükəsizliyinə hədə hiss etdiyi halda İranın

Faşist Almaniyasının SSRİ-yə qarşı M ü h a r i b ə P l a n ı " BARBAROSSA "

ərazi bütövlüyünə hörmət etmək şərti ilə ora öz qoşunlarını yeritmək səlahiyyətinə malik idi. [3]

77-ci diviziyanın tabe olduğu 44-cü ordunun İranın hüdudlarına daxil olması barədə verilmiş 31 avqust 1941-ci il tarixli direktivdə bildirilirdi ki, Sovet qoşunlarının İran ərazisinə yeridilməsinin səbəbləri Sovet hökumətinin 1941-ci il avqustun 25-də bu dövlətə ünvanladığı notasında öz əksini tapmışdır və həmin notada deyilirdi ki, Sovet qoşunları bu ölkənin ərazisinə orada mövcud olan quruluşa hər hansı dəyişiklik edilməsi məqsədilə deyil, SSRİ-nin maraqlarının qorunması, almanların bu ölkə ərazisindən hücum təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün daxil olur. 44-cü ordunun komandanının 31 avqust 1941-ci il tarixli əmrinə əsasən 77-ci diviziya İran Azərbaycanı ərazisində, Gilan, Rəşt və Pəhləvi ətrafında mövqə-

lər tutmuş və 24-cü süvari diviziyası ilə birlikdə sovet qoşunlarına qarşı göstərilən müqavimətin qırılmasında iştirak etmişdi. [4] Qeyd etmək lazımdır ki, 77-ci diviziyanın və bütünlükdə Sovet qoşunlarının İrandakı fəaliyyəti Azərbaycan rəhbərliyinin daimi diqqəti və nəzarəti altında idi. Qoşun hissələrinin İran ərazisində ehtiyac duyduğu məsələlər, ilk növbədə Azərbaycan rəhbərliyinin iştirakı ilə həll edilirdi. Bu baxımdan 77-ci diviziya da Azərbaycanla sıx əlaqələrə malik idi. Diviziyanın həm maddi, həm də mənəvi tələblərinin ödənməsi üçün respublikadan təsirli yardımlar edilirdi. Lakin unudulmamalıdır ki, 77-ci diviziya İran ərazisində Sovetin maraqlarının keşiyində dayanmışdı və Azərbaycan rəhbərliyinin İranla bağlı mövqeyi də Sovet mənafelərindən kənara çıxma bilməzdi. Bununla belə, 77-ci dağ-aticı

diviziyasının İran ərazisində qalması çox çəkmədi. Qısa zamandan sonra diviziya İran ərazisindən geri çağırılaraq Krım ətrafına göndərildi. Çünki bu bölgədə mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Qafqaza doğru hücum planlarının reallaşdırılmasına nail olmayan alman komandanlığı Krım ətrafını ələ keçirməklə burada möhkəmlənmək və sonra da Qara dəniz boyunca Cənubi Qafqaza doğru irəliləmək niyyətində idi.

77-ci milli Azərbaycan diviziyası da yenidən yaradılmış olan 44-cü ordunun tərkibinə daxil idi. [5] 44-cü ordunun tərkibinə daxil olan 396-cı diviziya da Azərbaycan ərazisində komplektləşdirilmişdi və onun şəxsi heyətinin böyük bir hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

1941-ci il dekabrın 29-da 77-ci diviziyanın 105-ci alayı, desant dəstəsinə daxil edilmiş digər alaylarla birlikdə Ak-Monay ətrafında mövqe tutdu. Bu əməliyyat ələ sürətlə həyata keçirildi ki, almanlar onun qarşısını almaqda çətinlik çəkildilər. Beləliklə də, Ak-Monay ətrafında ələ keçirilmiş mövqedən hücumun genişləndirilməsinə əlverişli zəmin yaradıldı. Nəticədə, dekabr ayının 30-da alman qoşunlarını Kerçdən çıxarmaq mümkün oldu. Həmin günün səhəri isə Feodesiya alman qüvvələrindən təmizləndi. [6] Bu döyüşlərin gedişində azərbaycanlı döyüşçü Çingiz Mənsurov öz igidliyi və qorxmazlığı ilə yoldaşlarının dərin hörmətini qazandı. Toplardan açdığı sərrast atəşlər, hətta iştirak etdiyi əlbəyaxa döyüşlər onun istedadının əməli ifadəsinə çevrildi.

1942-ci ilin fevralında 77-ci diviziya 51-ci ordunun tərkibində Ak-Monay ətrafında möhkəmlənmək üçün aparılan əməliyyatda iştirak etdi. Həmin əməliyyatda diviziyanın 105-ci alayından başqa, digər qüvvələri həm ağır hava şəraitinin çətinliklərini, həm də mövqelərini itirmək istəməyən alman qoşunlarının müqavimətini qırmaqlı oldu. Buz üzərindən hərəkət etməli olan diviziya müəyyən edilmiş vaxtda Ak-Monay ətrafındakı mövqelərə çıxdı və orada müdafiə zolağı yaratdı. Ancaq fevral ayındakı döyüşlər bununla bitmədi. Ordu komandanlığından alınan əmrə görə 77-ci dağ-aticı diviziyası almanların tabeliyində olan 18-ci rumın diviziyasının nəzarəti altında olan Cantera, Tulumçuq, Kiet məntəqələrini ələ keçir-

məli idi. Döyüşün düzgün təşkili, əlverişli mövqelərin seçilməsi, komandir heyətinin təşkilatçılıq qabiliyyəti, döyüşçülərin əzmi və iradəsi bu tapşırığa da uğurla əməl etmək imkanı yaratdı. Fevral ayının 28-də 51-ci ordudan alınmış döyüş əmrinə əsasən, diviziya 18-ci rumın piyada diviziyasının mövqelərinə doğru hərəkətə başladı, onun müqavimətini qıraraq adları çəkilən məntəqələrə çıxdı. Gərgin gedən döyüşlərdə rumın diviziyası çoxlu sayda itki verdi. Ancaq sözsüz ki, 77-ci diviziya da apardığı döyüşlərdə böyük itkilərə məruz qaldı. Alman qoşunları öz mövqelərini asanlıqla tərk etməkdilər və bu da 77-ci diviziyaya, eləcə də digər sovet birləşmələrinə ağır nəticələrlə başa gəlirdi. Ona görə də diviziya öz hücumunu düşmən mövqelərinin dərinliklərinə doğru davam etdirməkdən çəkirdi. [7] Ancaq almanlar da mövqelərdən geri çəkilmək və bölgədə hərbi təşəbbüsün əldən verilməsi ilə razılaşmaq istəmirdilər. Tezliklə vəziyyəti öz xeyirlərinə dəyişdirmək məqsədilə alman komandanlığı 22-ci tank diviziyasını bölgəyə gətirdi və mart ayının 13-də həmin diviziyanın iştirakı ilə 77-ci diviziyanın müdafiə etdiyi mövqelərə hücum başlandı. Yeni qüvvələrin döyüşə salınmasına baxmayaraq, almanlar yenə də qarşılarına qoyduqları məqsədə nail ola bilmədilər. Əksinə tələfat verərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. 77-ci diviziyanın topçularının, minaatanlarının, bütünlükdə döyüşçülərinin sərrast atəşi 22-ci tank diviziyasının böyük sayda şəxsi heyəti ilə bərabər 27 tankını da sıradan çıxardı. [8] Bununla belə, almanlar yeni qüvvələr cəlb etməklə bölgədəki mövqelərini möhkəmləndirdilər və qüvvə üstünlüyü yaratdılar. Ona görə də Kerç yarımadasında, 77-ci diviziyanın müdafiə olduğu ərazidə Sovet qoşunları üçün ağır vəziyyət yarandı. Belə vəziyyətdə fəal döyüşlər keçirmək artıq qeyri-mümkün idi. Ona görə 77-ci diviziya da yalnız müdafiədə dayanmaq və öz mövqelərini qorumaq məcburiyyətində qaldı. Havalara istiləşməsi ilə Kerç ətrafında olan düşmən qüvvələri də möhkəmləndirildi. Bura yeni əlavə qüvvələr gətirilməsi Sovet qoşunlarının və eləcə də 77-ci diviziyanın vəziyyətini çətinləşdirdi.

May ayının 19-20-si 77-ci diviziya da Taman yarımadasına geri çəkildi. Həmin günlərdə divi-

ziya 47-ci ordunun tərkibinə verildi. May ayının 21-dən etibarən diviziya Axtanizovskaya stansiyası ətrafında yerləşdi. Gərgin döyüşlərdən sonra diviziya xeyli itkilərə məruz qaldı. Bu itkiləri bərpa etmədən diviziyanın ciddi döyüşlər aparmaq imkanı yox idi. Ona görə də 47-ci ordu qərargahının 19 may 1942-ci il tarixli 055 nömrəli əmrinə əsasən 77-ci diviziyanın tam komplektləşdirilməsi aparıldı. Komplektləşdirmə 12, 83 və 143-cü atıcı briqadaların, 63, 224, 271, 398 və 400-cü diviziyaların hissələrindən alınmış qüvvələr hesabına aparıldı. Komplektləşdirmə başa çatdıqdan sonra diviziya 47-ci ordu komandanlığının əmrinə əsasən may ayının 25-dən avqust ayının 11-nə kimi Taman yarımadasının sahillərinin müdafiəsində dayandı. [9]

77-ci diviziyanın tabe olduğu 47-ci ordu da Novorossiyskinin müdafiəsinə qatılmaq barəsində əmr aldı. Ona görə ordu, o cümlədən də 77-ci diviziya Taman ətrafındakı mövqelərini tərk etməli oldu. Diviziya müdafiə mövqelərini dəniz piyadaları hissələrinə təhvil verib, avqustun 12-də Novorossiyskə yola düşdü. 1942-ci il avqust ayının 14-də 77-ci diviziya Vladimirovka, Jeltobryux, Yuxarı Bakanskaya, Krasno-Medvedskaya rayonlarına yetişdi. Avqust ayının 16-da diviziya Babiç, Şapsuqskaya, Neberdjayevskaya, Yuxarı Bakanskaya, Krasno-Medvedskaya məntəqələri boyu 80 km cəbhədə müdafiəyə keçdi. Verilmiş tapşırığa əsasən diviziya alman qoşunlarının şimaldan və şimal-şərqdən Novorossiyskə girməsinin qarşısını almalı idi. Avqust ayının 21-nə keçən gecə almanların qəfil hücumu 77-ci diviziyanı yenidən ağır döyüşlərə girməyə məcbur etdi. Qüvvə üstünlüyündən istifadə edən qarşı tərəf tezliklə öz niyyətinə nail olmaq üçün 77-ci diviziyanın mövqələrinə də ağır zərbələr endirdi. Xüsusən 204.3 yüksəkliyi ətrafında gedən döyüşlər həmin yüksəkliyin təkrar-təkrar əldən-ələ keçməsi ilə nəticələndi. Belə olanda almanlar döyüşə yeni qüvvələr saldı. Tanklarla himayə olunan iki piyada alayının 77-ci diviziyanın mövqələrinə gətirilməsi ilə almanlar Neberdjayevski və Aşağı Bakanski məntəqələrini ələ keçirdilər. Qısa müddətli fasilədən sonra bu məntəqələr ətrafında döyüşlər yenidən qızıxdı. 47-ci ordu komandanlığından həmin mən-

təqələrin geri qaytarılması tapşırığı alan 77-ci diviziya iki atıcı alay ilə avqustun 25-26-da Neberdjayevski üzərinə hücumə keçdi. Mövcud olan məlumatlara əsasən, Novorossiysk ətrafındakı döyüşlərin gedişində 77-ci diviziya almanların beş piyada alayını tamamilə sıradan çıxardı, 800-dək əsgər və zabıt məhv edildi, 172 nəfər əsir alındı, 18 tank, qoşunlarla və hərbi yüklə dolu olan 15 avtomobil, 22 topçu və minaatan batareyası, 40-a qədər müxtəlif çaplı top sıradan çıxarıldı. Eyni zamanda diviziyanın şəxsi heyətindən 1007 nəfər bu döyüşlərdə həlak oldu, 2828 nəfər yaralandı, 2975 nəfər itkin düşdü. Yəni bütünlükdə 6810 nəfər itirildi. İtirilən hərbi silah və texnika isə aşağıdakı sayda idi: tüfəng - 2662 ədəd, PPŞ avtomatı - 291 ədəd, əl pulemyotu - 11 ədəd, dəzgahlı pulemyot - 4 ədəd, tank əleyhinə tüfəng - 53 ədəd, 45 mm-lik top - 7 ədəd, 76 mm-lik DA topu - 11 ədəd, 122 mm-lik haubitsa - 8 ədəd, 50 mm-lik minaatan - 33 ədəd, 82 mm-lik minaatan-26 ədəd, 120 mm-lik minaatan - 12 ədəd (239). Zaqafqaziya cəbhəsi qoşunlarının Qara dəniz qrupu qərargahının 005 nömrəli əmrinə və 47-ci ordunun 29 sentyabr 1942-ci il tarixli sərəncamına əsasən 77-ci diviziya müdafiə etdiyi ərazini, şəxsi heyətini və mövcud maddi bazasını 216-cı atıcı diviziyaya təhvil verdi. Bundan sonra diviziyanın komandanlığı hissələrin yenidən komplektləşdirilməsi üçün Dərbəndə köçürüldü. Oktyabr ayının 25-dən noyabr ayının sonuna kimi diviziyanın yenidən formalaşdırılması və komplektləşdirilməsi aparıldı. Onun əsasını Azərbaycandan xidmətə çağırılanlar, başlıca olaraq da çağırış yaşlı gənclər təşkil edirdilər. Bu proses Azərbaycan rəhbərliyinin nəzarəti altında aparılırdı və görülmüş işlərdən sonra diviziyanın şəxsi heyətinin 60 faizindən çoxunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Bununla diviziya milli tərkibini möhkəmləndirmiş oldu. 1942-ci il noyabr ayının sonlarında diviziya 58-ci ordunun tabeliyinə verilməklə Dərbənd-Çiryurd stansiyaları ətrafında müdafiə mövqələrində yerləşdirildi. Almanların Qafqazda apardığı döyüşlər və onların müdafiəni yarmaq ehtimalı Bakıya gedən yolların möhkəmləndirilməsini tələb edirdi. 77-ci diviziya da ehtiyatda olmaqla Bakıya aparan yolların müdafiəsinə təyin edilmişdi.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN DÖVRLƏRİ

I-ci DÖVR

1 sentyabr 1939-cu il
-21 iyun 1941-ci il

II-ci DÖVR

22 iyun 1941-ci il
-18 noyabr 1942-ci il

III-cü DÖVR

19 noyabr 1942-ci il
-31 dekabr 1943-cü il

IV-cü DÖVR

1 yanvar 1944-cü il
-9 may 1945-ci il

V-ci DÖVR

10 may 1945-ci il
-2 sentyabr 1945-ci il

1943-cü il fevralın 14-nə qədər 77-ci diviziya İşşersk, Mozdok, Mineralni Vodi, Stavropol, Tixoretsk marşrutu ilə 37 gün ərzində 850 kilometrlik yolu səfər düzülüşü ilə qət etdi və hərbi əməliyyatların getdiyi Novo-Nikolayevsk rayonuna çıxdı. Fevral ayının 15-nə keçən gecədən başlayaraq bu rayonda 77-ci diviziya yenidən döyüşlərə qatıldı. Uzun yolun yorğunluğu, şəxsi heyətin döyüş təcrübəsizliyi heç şübhəsiz ki, diviziyanın apardığı döyüşlərə də öz təsirini göstərdi. Onun döyüşləri Lebedi, Novo-Nikolayevsk rayonunda, 317 və 417-ci atıcı diviziyalarla kəsişmə sahəsində cərəyan edirdi. Həmin döyüşlər fevral ayının 19-dək davam etdi. Hərbi təşəbbüs burada bir neçə dəfə gah almanların, gah da 77-ci diviziya qüvvələrinin əlinə keçirdi. Fevral ayının 20-22-si ərzində Vasilçenko xotoru ətrafında 77-ci diviziya belə bir müqavimətlə qarşılaşdı. 77-ci diviziya xotoru ələ keçirsə də, almanların artan təzyiqi altında onu əlində saxlamağa müvəffəq olmadı. Lakin diviziya komandanlığı, hissə komandirləri bütün imkanlarını yenidən səfərbərliyə aldılar və bütün şəxsi heyət alman qüvvələrinə qarşı qəti döyüşə qaldırıldı. Diviziya komandanlığı və şəxsi heyətin bu əzmkarlığı Vasilçenko xotorunun yenidən ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Xotoru qoruyan güc-

ləndirilmiş alman qüvvələri 77-ci diviziyanın zərbələrinə davam gətirməyərək xotoru tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Bu rayonda döyüşlər o dərəcədə ağır gedirdi ki, 1942-ci ilin dekabrında diviziya komandirliyini öz üzərinə götürmüş polkovnik A.Kaşkin ön sırada hissə və bölmələri şəxsən özü düşmən üzərinə qaldırdı. Ancaq ağır döyüşlərin gedişində diviziya komandiri də həlak oldu. Onun söyləri nəticəsiz qalmaqda və diviziyanın hissələri alman qüvvələrini geri oturma bildi. Fevral ayının 25-dən başlayaraq aprel ayının 1-nə qədər diviziya yenidən çox gərgin döyüşlərə qatıldı. Həmin döyüşlərin gedişində diviziya daha yeddi yaşayış məntəqəsini alman qüvvələrindən azad etdi. Dəmir yolları qovşağında yerləşən Petrovskaya stansiyası da azad edilən məntəqələr arasında idi. [10] Qısa müddət ərzində diviziyanın komandiri vəzifəsini podpolkovnik Çyornı icra etdi. 1943-cü ilin martında bu vəzifəyə polkovnik Kudinov təyin edildi. Aprel ayının 4-də diviziya yenidən hücum döyüşlərinə keçdi. 58-ci ordu komandanlığından alınan əmrə əsasən 77-ci diviziya Svistelnikovo xotorunu ələ keçirməli idi. Elə həmin gün diviziya bu xotorun cənub ətrafını almanlardan təmizlədi. Ağır döyüşlərdə 77-ci diviziya yenidən böyük itkilərə məruz qaldı və öz

mövqələrini və şəxsi heyətin bir hissəsini 276-cı diviziyaya təhvil verərək Petrovsk stansiyasına geri çəkildi. Diviziya əvvəlcə burada arxa müdafiə xəttinin təchizi və təkmilləşdirilməsi ilə məşğul oldu. 1943-cü il may ayının 1-də isə alınmış əmrə əsasən, diviziya Azov dənizinin sahillərinə çəkildi. Burada həm şəxsi heyətin yenidən tam komplektləşdirilməsi aparılmalı idi, həm də diviziya Kaqalnik və Marqaritovka sahəsində Taqanroq buxtasının müdafiəsini təşkil etməli idi. Azov dənizi ətrafında 77-ci diviziya 89-cu piyada diviziyasını əvəz etmiş və Kaqalnik-Yeysk xətti üzrə 60 km uzunluğu olan cəbhə üzrə müdafiə mövqələri tutmuşdu. 77-ci diviziya Azov dənizi ətrafında olanda da respublika rəhbərliyi komandanlığa və şəxsi heyətə növbəti teleqram göndərdi. Bu teleqramda da döyüşçülər yeni-yeni uğurlara səsələnirdi, Azərbaycan xalqının cəbhəyə yola saldığı övladlarını daim müdafiə edəcəyi ifadə olunurdu. Teleqramda deyilirdi: "...Respublika qəzetlərində döyüşlərin gedişi barədə çap olunanlar Azərbaycan fəhlələrinin, kolxozçularının və ziyalılarının qəlbində haqlı qürur hissi yaratdı. Sizin diviziyanız şərəfli döyüş yolu keçmişdir və siz şərəf və ləyaqətlə bizim xalqımızın etimadını doğruldursunuz... Siz Azərbaycan xalqının tarix salnaməsinə şöhrət və qürurun unudulmayacaq səhifələrini həkk etmişiniz. Bizim fədakar diviziyanın qəhrəman döyüşçülərinə, cəsur hərbi kapitan Yəhyayevə, baş leytenant Həsənova, kapitan Vorobyova, serjant Paşayevə, qırmızı əsgər Mustafayevə... və onların öz Vətənləri, xalqı və qələbə şərəfinə qaniçən düşməne qarşı qəhrəmanlıq göstərən dostlarına eşq olsun". [11] Diviziya müdafiədə dayandığı zaman hissə və bölmələrin sıralarının bərpa edilməsi üçün aldığı canlı qüvvə əsasən Azərbaycandan idi. Diviziyanın və 58-ci ordunun komandanlığı da gözləyirdi ki, birləşmənin milli tərkibini qoruyub saxlasın və ona görə də həm 58-ci ordunun hərbi şurası, həm də diviziya komandiri Azərbaycan K(b)P MK-na məktub göndərərək bu məsələnin həlli barədə onun da qarşısında məsələ qaldırdılar. AK(b)P MK-sı bununla əlaqədar SSRİ xalq müdafiə komissarı İ.Stalin qarşısında vəsatət qaldırıb onun razılığını əldə etdi. Məsələ Zaqafqaziya cəbhəsi komandanlığı ilə

razılaşdırıldıqdan sonra 79-cu ehtiyat atıcı alayının tərkibindən 2 min azərbaycanlı döyüşçünün 77-ci diviziyaya göndərilməsi qərara alındı. Həmin kontingent 1943-cü il iyul ayının 29-da yola salındı. Azərbaycandan nüfuzlu bir nümayəndə heyəti də həmin kontingentlə bərabər diviziyaya yola düşdü. Bu nümayəndə heyəti həm cəbhə xəttinə yola düşən kontingent arasında mənəvi-ideoloji iş aparmalı, həm də diviziyaya çatdıqdan sonra onun hissə və bölmələrində mənəvi-tərbiyəvi işin aparılması ilə məşğul olmalı idi. Nümayəndə heyətinə respublika yerli sənaye komissarı, SSRİ Ali Sovetinin deputatı S.Qasimov, Azərbaycan K(b)P Bakı komitəsi Hərbi şöbəsinin müdiri X.Məmmədov, Respublika Xalq Komissarları Şurası yanında Əmək ehtiyatları idarəsinin rəis müavini Yolçiyev, şairlər Süleyman Rüstəm və Osman Sarıvəlli daxil idilər. Bu nümayəndə heyətinin və eləcə də yeni qüvvələrin diviziyaya gəlib çatması onun komandanlığı və şəxsi heyəti tərəfindən böyük sevinc və yüksək əhvali-ruhiyyə ilə qarşılandı. 1943-cü ilin iyun ayında diviziya komandiri təyin edilmiş polkovnik Qorpişenko Azərbaycandan yeni qüvvə alınması ilə bağlı keçirdiyi hissələri Respublika K(B)P MK katibi Bağirova göndərdiyi məktubunda belə ifadə edirdi: "Əziz yoldaş Bağirov, Bizim diviziyamıza Sizin göstərdiyiniz diqqət və qayğı üçün Sizə və bütün Azərbaycan xalqına bizim minnətdarlığımızı və hissələrimizi ifadə edəcək sözlər yoxdur. 17 nəfərdən ibarət yeni qüvvəni biz aldığımız. Bütün adamlar yaxşı mənəvi-siyasi və gümrah əhvali-ruhiyyədə gəlmişlər. Bizim S.Orconikidze adına Qırmızı Bayraqlı diviziyamız qəhrəman Azərbaycan xalqının ən yaxşı övladlarının layiqli nümayəndələrini almışdır. Diviziyanın komandanlığı, əsgər və döyüşçülərin kadr heyəti ilə birlikdə yeni hərbi artım üçün layiqli və isti qarşılanma təşkil etdik... 77-ci atıcı diviziyasının komandanlığı sizin nümayəndələriniz S.Qasimov, X.Məmmədov, Ş.Abbasov, Q.Yolçiyev, O.Sarıvəlli ilə birlikdə bizim birləşmənin hissələrində kütləvi-partiya və siyasi-tərbiyə işləri apardıq". Diviziyanın müdafiədə dayanması 1943-cü il avqust ayının sonlarına kimi davam etdi. Avqust ayının 30-da 58-ci ordu qərarının əmrinə əsasən diviziyanın tərkibindən 44

nəfərlik bir kəşfiyyat qrupu Taqanroq şəhərinə atıldı ki, həm almanlardan əsir götürsün, həm də geri çəkilməkdə olan almanların yolunu kəssin. Qrup bu vəzifəni bacarıqla yerinə yetirdi və geri qayıdarkən 7 alman hərbiçisini də əsir alıb gətirdi. Avqust ayının 31-də isə diviziya müdafiə mövqelərini təhvil verib yeni mövqələrə yola düşdü və dəmir yolu ilə Staro-Minskaya stansiyasından Rovenki stansiyasına gətirilərək 10-cu atıcı korpusun tərkibinə verildi. Sentyabrın 8-dən etibarən diviziya Rovenki, Pavlovka, Novo-İqnatyevka, Yeqorovka, Raskoşnoye, Blyumental marşrutu ilə səfər tərtibatında 420 kilometrlik marş qət etdi və həmin ayın 24-də Blyumental rayonunda cəbhə xəttinə çıxdı. Burada diviziya Cənub Cəbhəsinin 44-cü ordusunun 63-cü atıcı korpusunun tərkibinə verildi və Neydel rayonuna çıxarıldı. Ayın 30-da diviziya yenidən ağır və gərgin döyüşlərə qatıldı və elə həmin gün də alman qoşunlarının möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttini yararaq Neydorfu ələ keçirdi. Almanların 2 taborunu, 5 topçu və minaatan batareyasını zərərsizləşdirərək diviziya döyüşlərin gedişində Vişnevsk, Novolyubimovka məntəqələrini də nəzarət altına aldı.

Oktyabr ayının 27-dən 1943-cü il noyabr ayının 3-nə qədər 77-ci diviziya təxminən 300 kilometrlik məsafədə düşməni təqib edərək Kaxovka rayonuna çıxdı. Bu hücum zamanı diviziya tərəfindən almanların iki piyada alayı qədər qüvvəsi, 15 tankı, 15 ZTR-i və müxtəlif çaplı 11 topu zərərsizləşdirildi. [12] Noyabr ayının 4-dən başlayaraq 1944-cü ilin yanvar ayına kimi diviziya yenidən ağır, çətin və hərbi uğurlarla dolu olan bir yol keçdi. Dnepr çayının sol sahilində alman qruplaşması ilə mübarizə aparmaq tapşırığı alan diviziya Çyornaya Polyana, Solomki, Zavidovka məntəqələri ətrafındakı alman qüvvələri ilə mübarizəyə girişdi. Dnepr çayının sol sahilinin alman qüvvələri tərəfindən təmizlənməsi üçün alınan tapşırıq da 77-ci diviziyanın şəxsi heyəti tərəfindən uğurla yerinə yetirildi və birləşmənin döyüş yoluna yeni səhifələr yazıldı. Həmin döyüşlərin gedişində almanlara böyük zərbə vuruldu. Düşmənin təxminən 3 alay miqdarında piyada qüvvəsi, 23 ədəd tankı, 9 ədəd topu və minaatanı məhv edildi, 135 alman hərbi qulluqçusu əsir alındı.

1943-cü ilin dekabrından polkovnik Sivankovun komandir təyin edildiyi 77-ci diviziya öz mövqelərini 320-ci atıcı diviziyaya təhvil verib 1944-cü il fevral ayının 9-da Fyodorovka rayonuna çıxarıldı. Həmin ayın 19-da isə Melitopol stansiyasında qatara yüklənərək Novo-Alekseyevka stansiyasına gətirildi. Oradan diviziya Novo-Troitskaya rayonuna qədər yol qət etdi. Bu rayonda olarkən diviziya 51-ci ordunun ehtiyatına verildi. 1944-cü ilin aprelində diviziya yenidən Krım uğrunda aparılan döyüşlərə qatıldı. Kifayət qədər istirahət etmək, öz sıralarını, təminat və təchizatını təkmilləşdirmək imkanı qazanan diviziya bu döyüşlərə yeni bir qüvvə ilə qatıldı. Sovet komandanlığı tərəfindən Simferopol-Sevastopol istiqamətində planlaşdırılan böyük əməliyyatın zərbə qüvvəsi 51-ci ordu olmalı idi. 77-ci diviziya da 51-ci ordunun tərkibində olan digər birləşmələrlə bərabər bu əməliyyatda iştirak etməli idi. 1944-cü il aprel ayının 8-də güclü artilleriya hazırlığı və aviasiya zərbələri ilə başlanan hücumun qarşısının alınması üçün alman komandanlığı tərəfindən müqavimət nə qədər gücləndirildisə də, Sovet qoşunlarının qarşısını saxlamaq mümkün olmadı. Almanların müdafiə üçün hazırladıqları səngərlərin üç xətti tezliklə ələ keçirildi. Qarşı tərəfin mövqələrinin dərinliklərinə doğru irəliləmək üçün əlverişli zəmin yarandı. Böyük sürət və öldürücü zərbə almanların hər hansı manevr etmək imkanını aradan qaldırdı və tamamilə mühasirəyə düşməmək üçün aprelin 12-nə keçən gecə mövqələr Simferopol-Sevastopol istiqamətində sıxışdırıldı. Alman qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. [13] Aprel ayının 11-də Sivaşi keçən 77-ci diviziya da səhər saat 6-da artilleriya hazırlığından sonra hücum qoşuldu və sürətli fəaliyyəti ilə qarşıda dayanan qüvvələrin sıxışdırılmasına nail oldu. Axşam saat 6-ya yaxın almanların geri çəkilmək imkanı tapmayan kiçik dəstələri zərərsizləşdirildi və Sarın-Barın, Maryanovka, Yekaterinovka, habelə Marino məntəqələri almanlardan tamamilə təmizləndi. Bununla da, son dərəcə strateji əhəmiyyətli bir məntəqə 77-ci diviziyanın yaxından iştirakı ilə alman qoşunlarının nəzarəti altından çıxarıldı. Döyüşlərin gedişində təkcə 1000 nəfər alman hərbiçisi əsir götürüldü, çoxlu texnika və hərbi qənimət

ələ keçirildi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi fədakarlıq və xidmətlərə görə Ali Baş Komandanın 13 aprel 1944-cü il tarixli əmri ilə 77-ci diviziyanın şəxsi heyətinə təşəkkür elan edildi. Elə həmin günün axşamı Simferopolun almanlardan təmizlənməsi münasibətilə Moskvada 224 topdan yaylım atəşi açıldı. SSRİ Ali Sovetinin 24 aprel 1944-cü il tarixli fərmanına əsasən isə diviziya "Simferopol" adı verildi. [14] Simferopolun geri çəkilməkdə olan alman qüvvələrini təqib edən 77-ci Simferopol diviziyası tezliklə Çerkez-Kermen rayonuna çıxdı və burada ciddi müqavimətlə qarşılaşdı. Həmin müqavimətin aradan qaldırılması üçün diviziya komandanlığı son dərəcə riskli və cəsarətli bir manevr həyata keçirdi. Artilneriyanı və qoşqu vasitələrini götürmədən piyada qüvvələri dağ cığırıları ilə irəliləyib düşmənin arxasına yollandı. Bu hərəkət zamanı Şuli, Verxni Çorqun, Kamara, Kadikovka, Balaklava məntəqələrini də ələ keçirdi və aprel ayının 18-də alman mövqelərini arxasına çıxan diviziya qüvvələri 51-ci ordunun digər qüvvələrinin uğurlu hücumu üçün əlverişli şərait yaratdı. 77-ci diviziyanın ələ

keçirdiyi son mövqelər Sapun dağının ətəklərində yerləşirdi ki, bu da Sapun dağına hücum üçün münasib bir plasdarm idi.

77-ci diviziyanın alman mövqelərinə cəmi 800 metrlik cəbhə xətti üzrə hücum hazırlaşması da burada gərgin döyüşlərin gözləndiyinin təsdiqi idi. Hücumun aparılacağı bu ensiz cəbhədə alman mövqelərini birbaşa atəş açacaq dörd topçu taqımı, 2 mina batareyası, 25 pulemyot, 6 ağac-torpaq atəş nöqtəsi və 6 uzunmüddətli atəş nöqtəsi müdafiə edirdi. Almanların müdafiə mövqeyinin ön xəttinə 2-3 qat tikanlı məftillər çəkilmiş, minalar düzülmüşdü.

1944-cü il may ayının 7-də diviziya qüvvələri irəli atıldı. Müdafiə xətlərinin məhv edilməsi üçün, ilk növbədə güclü artilleriya hazırlığı aparıldı. Bununla belə, almanların müqaviməti son dərəcə güclü idi və onların aramsız atəşlərinə baxmayaraq, ilk müdafiə xətti, bir qədər sonra isə Sapun dağının 1,5 km cənub şərqində olan yüksəklik ələ keçirildi. Sapun dağına hücum keçən digər birlik və birləşmələrlə, habelə almanların müdafiə sisteminin parçalanmasında böyük rol oynayan artil-

leriya və aviasiya qüvvələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət və əlaqənin düzgün qurulması 77-ci diviziyaya gün ərzində başqa hərbi uğurların da əldə edilməsinə imkan verdi. May ayının 7-də saat 16:00-da yenidən artilleriya və mina hazırlığının, habelə aviasiya himayəsinin müşayiəti ilə diviziyanın hissələri irəliyə doğru hərəkətlərini davam etdirdilər. Axşam saat 19:30-da Sapun yüksəkliyi də diviziya hissələrinin nəzarəti altına keçdi və bununla diviziyanın müharibə tarixində ən çətin döyüşlərindən biri də uğurla başa çatdı. Bu döyüş diviziyanın apardığı digər döyüşlərdən xarakterik xüsusiyyətləri, ərazi və şərait özünəməxsusluğu, ağırlığı, riskliliyi ilə fərqlənsə də, diviziyanın yetkin bir birləşməyə çevrildiyini nümayiş etdirdi. Sapun dağı yürüşünün başa çatdırılması ilə diviziya tabe olduğu korpusun əsas qüvvələrinin daha təhlükəsiz şəkildə irəli hərəkətinə yol açdı. Sapun dağı müdafiə sisteminin ələ keçirilməsi, həm də Sevastopol üzərinə uğurlu hücumun təşkilini sürətləndirdi. May ayının 8-9-da diviziya hissələri Sevastopol şəhərinə doğru yürüşünü davam etdirdi və ayın 9-da saat 19:00-da diviziya hissələri digər birləşmələr arasında ilkin olaraq Sevastopolun şərq hissəsinə yetişdi. Əslində bununla Sevastopolun taleyi həll edildi. Digər birləşmələr və qüvvələrlə hücumun inkişaf etdirilməsi tezliklə Sevastopolun azad olunması ilə nəticələndi. 77-ci milli diviziya ona həvalə olunmuş daha bir çətin döyüş tapşırığını uğurla başa çatdırdı. Diviziyanın döyüş xidmətləri dövlət tərəfindən də layiqli qiymətini aldı. 1944-cü il may ayının 10-da 77-ci diviziyanın qatıldığı 4-cü Ukrayna cəbhəsinin və başqa qüvvələrin Sevastopol şəhərini azad etməsi Moskvada 324 topdan açılan 24 yaylım atəşi ilə qeyd olundu. May ayının 24-də isə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Qırmızı bayraqlı 77-ci Simferopol atıcı diviziyası II dərəcəli Suvorov ordeni ilə təltif edildi. [15] Krimda aparılan döyüşlərin gedişində 77-ci diviziya almanların 2922 nəfər əsgər və zabitini, 596 baş atını, 80 ədəd yüngül və 51 ədəd ağır pulemyotunu, 325 ədəd avtomatını, 56 ədəd müxtəlif çaplı topunu, 64 ədəd minaatanını, 2 ədəd zenit topunu, 2 ədəd minik maşını, 86 ədəd yük avtomasını, 5 ədəd traktorunu, 3 ədəd motosikletini, 2 ədəd təyyarə-

sini, 18 ədəd tank və ZTR-ni məhv etmiş və 1652 nəfər alman hərbi qulluqçusunu əsir almışdı. Bunlardan başqa 694 baş at, 295 ədəd tüfəng, 136 ədəd yüngül pulemyot, 92 ədəd avtomat, 3 ədəd top, 45 ədəd pulemyot, 8 ədəd minik maşını, 50 ədəd yük avtomasını, 8 ədəd motosiklet, 4 ədəd təyyarə, 200 araba və 10 ədəd traktoru ələ keçirmişdi. Elə Krimda aparılan döyüşlərdə göstərilən əsgəri şücaətə görə diviziyanın 3141 nəfəri orden və medallarla təltif olundular. Bu döyüşlərdə nümayiş etdirdiyi yüksək hərbi təşkilatçılıq qabiliyyətinə görə 1944-cü ilin martında diviziya komandirliyini öz üzərinə götürdüyünə görə, A.Rodionov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görüldü. [16] Sevastopolun almanlardan azad edilməsi uğrunda verilən döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirən 77-ci diviziya 1944-cü il mayın 10-da döyüşlərdən çıxarıldı və Darqaça-Tole, Budki sovxoz marşrutu ilə hərəkət edərək mayın 21-də Sarabuz stansiyası ətrafında cəmləşdi. Oradan isə dəmir yolu ilə Qomelə atıldı. Sonra yenidən Qorodok-Kutyani-Lujki-Şarkovşina-Kozyani-Vidze-İqnalino marşrutu üzrə məsafə qət edilməsi başlandı. 1944-cü il iyul ayının 28-də Devyanı rayonuna cəmləşən 77-ci diviziya 51-ci ordunun 10-cu atıcı korpusunun tərkibinə daxil oldu. Bir gün sonra isə diviziya daha bir ağır döyüşə qatıldı. Alınan tapşırığa əsasən diviziya qarşıda mövqe tutmuş 91-ci alman atıcı diviziyasının mövqələrini yararaq irəli hərəkət etməli idi. 77-ci diviziya bu tapşırığın öhdəsindən gəldi və almanların müqavimətini dəf edərək Bauskadan 1 km cənuba olan mövqələrə çıxdı. Ancaq irəliyə doğru hərəkəti davam etdirmək mümkün olmadı. Çünki Lielupe çayının şimal sahili boyu mövqe tutan alman qüvvələri çox güclü müqavimət göstərirdilər. Bundan sonra 77-ci diviziya 10-cu atıcı korpusun tabeliyindən çıxarıldı və 51-ci ordunun ehtiyatına verildi. Lakin bu elə də uzun sürmədi və avqustun 15-də diviziya yeni bir döyüş tapşırığı aldı. 51-ci ordu komandanlığından alınan əmrə əsasən diviziya Dobele-Kruşkalnaz rayonunda döyüş mövqeyi tutdu. Çoxlu zirehli texnikanın köməyi ilə almanlar ən müxtəlif istiqamətlərdən 77-ci diviziyanın üstünə hücumu keçdilər. Lakin diviziyanın hissə və bölmələri onların bütün cəhd-

lərini puça çıxardı, tutduqları mövqedən bir addım da geri çəkilmədilər. 14 gün ərzində almanlar hücumlarını 31 dəfə təkrarlayaraq 77-ci diviziyanın müqavimətini qırmağa səy göstərdilər. Lakin bu səylərin heç biri gözlənilən nəticəni vermədi. Əvəzində onlar 2 alay miqdarında piyada itirdilər, 178 ədəd tank və özüyəriyən top qurğuları vurulub sıradan çıxarıldı. 1944-cü il sentyabr ayının 7-də diviziya ön xətdən korpusun ikinci eşelonuna keçirildi. Sonra isə Dobelenin 6 km şərqindəki əraziyə atıldı. Burada diviziya növbəti hücumu qatılmaq üçün ilkin xətdə qərarlaşdı. Sentyabr ayının 26-da diviziya 63-cü korpus komandanlığından aldığı əmrə əsasən dayandığı mövqeləri 267-ci atıcı diviziyasına təhvil verdi. Sonra Jaqare məntəqəsinin cənub-qərb ərazisinə çıxıb 51-ci qvardiya və 154-cü atıcı diviziyalarının müdafiə etdiyi mövqeləri təhvil aldı. Diviziya Vitale-Narsubi-Sau-noray-Dilbini-Stelmaki-Laumenay-Davidzyune xətti üzrə müdafiəni öz üzərinə götürdü. Oktyabr ayının 10-na qədər diviziya tutmuş olduğu müdafiə xəttinin təkmilləşdirilməsi ilə məşğul oldu. Oktyabrın 5-nə keçən gecə diviziya bu mövqelərini 334-cü atıcı diviziyaya təhvil verərək özü səhər saat 6-da İmodeykyay-Reçke rayonunda cəmləndi. Həmin gün başlanan döyüşlərdə ön xətdə yerləşən Sovet birləşmələri almanların müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq olaraq onların təqibini davam etdirdilər. 77-ci diviziya oktyabrın 6-da saat 15-dən Reçke-Tyalşay-Alsedjay-Berkseeras-Platyalyay-Virbalay marşrutu ilə irəliləyərək başlayıb, 1944-cü il oktyabrın 10-da Kubelişki-Virbalay-Ardvale xəttinə çıxdı. Almanlar bu zaman Skoudas məntəqəsində müdafiədə dayanmışdılar və Barta çayının sol sahilində əlverişli plasdarma malik idilər. Alınan əmrə əsasən oktyabrın 11-də diviziya hücumu başladı. Qarşısına qoyulmuş tapşırığa görə diviziya şimal-qərb istiqamətində irəliləməli və Skoudas məntəqəsini ələ keçirməli idi. Lakin bu elə də asan bir tapşırıq deyildi. Almanlar da geri çəkilmək niyyətində deyildilər və buna görə öz mövqelərini yeni qüvvələrlə möhkəmləndirirdilər. Bununla belə, üç gün davam edən döyüşlərdən sonra diviziya, nəhayət ki, qarşıya qoyulan tapşırığı yerinə yetirdi və Skoudas məntəqəsini bütünlüklə öz nəzarəti altına aldı. [17]

1945-ci il yanvar ayının 24-də 63-cü atıcı korpus komandirinin şifahi əmrinə əsasən 77-ci diviziya 10-cu atıcı korpusun əməliyyat tabeliyinə verildi. Elə həmin gün də diviziya Dije-Qramzda-Skolini marşrutu üzrə 34 km-lik marş həyata keçirdi və Birkstala çayı üzərindəki dəmir yolu körpüsü Auderi-Şpuri-Mayauşi xətti üzrə ilkin mövqelərə çıxdı. Sonrakı gün səhər saat 9-da diviziya dayandığı ilkin mövqelərdən hərəkət edərək saat 10:30-da ön xətdə olan 1175-ci atıcı alayını və 347-ci atıcı diviziyasını əvəz etdi. Elə həmin gün də diviziyanın ön xətdə olan 324 və 276-cı atıcı alayları döyüşə qatıldılar. Lakin bu döyüşün aparılması üçün diviziyaya konkret vəzifə müəyyənləşdirilməmiş, zəruri hazırlıq aparılmamış, alman qüvvələri haqqında lazımı məlumatlar toplanmamışdı. Verilmiş tapşırıq 42.9 yüksəkliyinin ələ keçirilməsi idi. Döyüş yaxşı hazırlanmadığı üçün verilmiş bu tapşırığa da vaxtında əməl etmək mümkün olmadı. Bu döyüş yanvarın 31-dək davam etdi və müəyyən itkilər verəndən sonra yüksəklik almanlardan təmizləndi. [18] 1942-ci il fevralın 4-nə keçən gecə diviziya dayandığı mövqeləri 279-cu atıcı diviziyasına təhvil verib, Ciqramzda rayonunun şimal-qərbindəki meşəyə toplandı. Qısa müddət üçün diviziya plana uyğun döyüş hazırlığının aparılması imkanı əldə etdi. Döyüş hazırlığı başlıca olaraq möhkəmləndirilmiş düşmən mövqelərinin keçilməsinə həsr edilmişdi. Təlim-döyüş hazırlığının aparıldığı vaxtda diviziya həm də öz sıralarını bərpa etmək üçün xeyli canlı qüvvə aldı. Fevral ayının 20-də 87-ci və 417-ci piyada diviziyalarının hücumu keçməsi ilə əlaqədar 77-ci diviziya da döyüş tapşırığı aldı. 63-cü korpus komandanlığının əmrinə əsasən diviziyanın iki piyada alayı öz mövqelərindən hərəkət edərək saat 15:30-da Kalibi məntəqəsinin şimalındakı meşəyə gəldi. Fevralın 23-də saat 12:00-da buraya gəlmiş olan 105 və 324-cü piyada alayları almanlarla təmas xəttinə girdilər və Videli-Qarni-Kruqlaya meşəsi istiqamətində hücumu keçdilər. Ərazinin əlverişliliyindən istifadə edərək almanlar bu istiqamətdə güclü müdafiə mövqeləri yaratmışdılar. Müdafiə sistemi əvvəldən hazırlanaraq təchiz olunmuş, pusqulara xüsusi toplar yerləşdirilmiş, çevik fəaliyyət qrupları təşkil edil-

Təslim olmaq istəyənlər diviziya tərəfindən qəbul edilməyə başlandı. Bu proses may ayının 9-11-i arasında davam etdi. Almanlar mənsub olduqları 132-ci piyada diviziyasının maddi-texniki bazasını, silah və sursatını da təhvil verdilər. Həmin diviziyanın 4273 nəfərlik şəxsi heyəti əsir götürüldü. Onların arasında 1 general, 83 ober zabit, 14 nəfər qərargah zabiti, 876 nəfər unter-zabit, 3299 nəfər əsgər var idi. Qənimət götürülən silah və texnika isə aşağıdakılardan ibarət idi: tüfəng – 1140 ədəd, avtomat – 50 ədəd, avtomat-karabin – 60 ədəd, əl pulemyotu – 127 ədəd, dəzgahlı pulemyot – 1 ədəd, 81 mm-lik minaatan – 2 ədəd, 120 mm-lik minaatan – 14 ədəd, 20 mm-lik zenit pulemyot – 2 ədəd, 37 mm-lik top – 3 ədəd, 50 mm-lik top – 3 ədəd, 75 mm-lik top – 4 ədəd, 105 mm-lik top – 5 ədəd, 155 mm-lik top – 8 ədəd, özüyəriyən top qurğusu – 9 ədəd, minik avtomobili – 45 ədəd, yük avtomobili – 165 ədəd, xüsusi avtomobil – 11 ədəd, mütəhərrik elektrostansiya – 1 ədəd, telefon kabeli – 45 km, telefon aparatları – 33 ədəd, kommutator – 3 ədəd, 13r radiostansiyası – 1 ədəd, əleyhqaz – 107 ədəd, benzin – 1850 litr, cütatlı araba – 66 ədəd, cütatlı araba üçün qoşqu təchizatı – 68 dəst, mətbəx – 6 ədəd, yəhər – 7 ədəd. [19]

mişdi. Ona görə də diviziya burada da ağır döyüşlərlə üzləşdi və düşmənin müqavimətinin qırılması üçün hücumların bir neçə gün davam etdirilməsi zərurəti yarandı. Fevralın 27-də diviziyanın hissələri, nəhayət ki, verilmiş tapşırığın öhdəsindən gəldilər və Kruqlaya meşəsi və Dzintari məntəqəsinə qədər irəlilədilər. Lakin ağır döyüşlərdən sonra diviziyanın hücumu davam etdirmək və Bartava çayına çıxmaq cəhdi baş tutmadı. Belə olanda diviziya yenidən döyüşlərdən çıxarıldı, ona tutduğu mövqelərdə müdafiəni möhkəmləndirmək imkanı verildi. Bununla diviziya əslində Böyük Vətən müharibəsindəki döyüşlərini başa çatdırdı. Ancaq diviziya döyüş hazırlığını aparmaq, qarşıda mövqe tutan alman qüvvələrini zərərsizləşdirmək üçün hazırlığını davam etdirdi. 1945-ci il may ayının 8-də, saat 15:30-da almanlar ilkin olaraq Kruqlaya meşəsinin qərbində təslim olmaq üçün ağ bayraq qaldırdılar. Bunun ardınca isə bütün cəbhə xətti boyu almanlar ağ bayraq qaldıraraq təslim olduqlarını ifadə etdilər.

Müharibə illərində iştirak etdiyi döyüşlərdə və əməliyyatlarda 77-ci diviziyanın hissələri almanlar aşağıdakı miqdarda itkilərə məruz qoymuşdular (cədvəl) [20]:

Müharibə ərzində göstərdiyi əsgəri şücaətə görə, diviziyanın şəxsi heyətindən 11237 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdilər. Həmin orden və medallar aşağıdakılardan ibarət idi [21]: Lenin ordeni – 4, Qızıl Ulduz medalı – 2, Qırmızı

Müharibə ərzində göstərdiyi əsgəri şücaətə görə, diviziyanın şəxsi heyətindən 11237 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdilər. Həmin orden və medallar aşağıdakılardan ibarət idi [21]: Lenin ordeni – 4, Qızıl Ulduz medalı – 2, Qırmızı

	105-ci atıcı alay	276-cı atıcı alay	324-cü atıcı alay	Tank alayı	Əlahiddə zenit topçu alayı	cəmi
Əsgər və zabit məhv edilib	8850	6779	8997	4629	629	29884
əsir alınıb	14721	6541	3103	-	-	24365

MƏHV EDİLİB

pulemyot	223	272	336	614	86	1531
tüfəng	22	16	39	219	27	323
müxtəlif çaplı toplar	88	123	130	513	76	930
tank və özüyəriyən top	33	32	27	102	61	255
avtomaşın	481	372	338	1133	163	2487
təyyarə	5	4	8	1	-	18

SIRADAN ÇIXARILIB

dzot və blindaj	30	43	69	277	151	579
pulemyot, minaatan, top, tüfəng, avtomat	11956	11257	6119	764	-	30096
motosiklet	7	19	9	6	2	43
avtomaşın	-	-	-	-	-	363
əşya və sursat anbarı	23	11	16	11	7	68
dəmir yolu vaqonu	205	437	3133	-	69	3836
paravoz	-	4	2	-	-	6
təyyarə	-	-	8	-	-	8

Bayraq ordeni – 68, III dərəcəli Suvorov ordeni – 15, A. Nevski ordeni – 15, III dərəcəli B. Xmel-nitski ordeni – 1, I dərəcəli Böyük Vətən Müharibəsi ordeni – 101, II dərəcəli Böyük Vətən Müharibəsi ordeni – 238, Qırmızı Ulduz – 1149, II dərəcəli Şöhrət ordeni – 30, III dərəcəli Şöhrət ordeni – 412, İgidliyə görə medalı – 2081, Hərbi xidmətlərinə görə medalı – 1131.

NƏTİCƏ

Beləliklə, Böyük Vətən müharibəsi illərində kütləvi işlərin arxasında dayanan ideoloji maraq-

lar Azərbaycan xalqının faşizmə qarşı mübariz mövqeyi ilə birləşdi. Ona görə də bütün Azərbaycan xalqı faşizmə qarşı mübarizəyə qalxdı və ümumbəşəri vəzifəsini ləyaqətlə yerinə yetirdi. Tədqiq olunan dövrün müəyyən vaxtlarında mərkəz Azərbaycanda aparılan hərbi quruculuq işlərində milli elementlərin tətbiqinə icazə vermək məcburiyyətində qalmışdı. Məsələn, 20-30-cu illərdə milli diviziyaların mövcudluğu, Böyük Vətən müharibəsi illərində milli diviziyaların təşkili milli kadrların yetişməsinə müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycanlılardan ibarət milli diviziyaların təşkili, onların keçdikləri uzun və şücaətli döyüş

yolu xalqımızın qəhrəmanlıq salnaməsinin yeni və şərəfli bir səhifəsidir. 77-ci, 223-cü, 416-cı diviziyaların döyüş yolu Avropanın mərkəzlərinə qədər davam etmişdir.

Aparılan təhlillər göstərdi ki, Böyük Vətən müharibəsi dövründə milli diviziyaların yenidən yaradılması, bütünlükdə hərbi quruculuq işlərinə verilən diqqət milli hərbi kadrların formalaşmasına yeni bir təkan verməklə bərabər, azərbaycanlıların döyüş keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına rəvac verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Буниятов З., Зейналов Р. От Кавказа до Берлина. Баку, 1990
2. Краснознаменный Закавказский. М., 1969
3. Буниятов З., Зейналов Р. ... с.32 5.77 Симферопольская. Баку, 1981, 6.77 Симферопольская ...

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ 77-ОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПЕХОТНОЙ ДИВИЗИИ, АНАЛИЗ УЧАСТИЯ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ ВО ВРЕМЯ II МИРОВОЙ ВОЙНЫ А. ШАРИФОВ

В годы Великой Отечественной войны стоящие за массовой работой идеологические интересы включили Азербайджанский народ в борьбу против фашизма.

Поэтому весь Азербайджанский народ поднялся в борьбу против фашизма и с честью выполнил общечеловеческий долг.

В определенное время исследуемого периода центр был вынужден разрешить применение в Азербайджане национальных элементов в делах военного строительства.

Боевой путь 77-ой, 223-й, 416-й дивизий продлился до центра Европы.

Проведенные анализы показали, что повторное создание национальных дивизий в период Великой Отечественной войны и целиком отданное внимание делам военного строи-

тельства, дало новый толчок формированию национальных кадров и ход выявлению боевых качеств азербайджанцев.

SUMMARY

THE 77-TH INFANTRY DIVISION OF THE ESTABLISHMENT, DEVELOPMENT AND ANALYSIS OF PARTICIPATION IN COMBAT DURING II WORLD WAR

A. SHARIFOV

During the Great Patriotic War ideological interests standing for by masswork included the Azerbaijan people in struggle against fascism.

Therefore all Azerbaijan people were stirred to action against fascism and with great honour fulfilled a universal duty.

In certain time of the investigated period the centre was been compelled to resolve application in Azerbaijan national elements in affairs of military building.

The fighting way of 77th, 223rd, 416th, divisions lasted to the centre of Europe.

The carried out analyses have shown that repeated creation of national divisions in the Great Patriotic War and entirely given attention to affairs of military building, was given a new impetus to formation of national cadres and course to revealing of fighting qualities of azerbaijanians.

YENİ PİLOTSUZ UÇAN APARATLAR

“NORTHROP GRUMMAN” ŞİRKƏTİNİN YENİ NƏSİL RQ-180 PUA-sı

Gizli layihə sayılan yeni nəsil “RQ-180” pilotsuz aparat haqqında ilk məlumatlar bu ilin əvvəlində ictimaiyyətə açıqlanıb. Lakin buna baxmayaraq, Amerika hərbiçiləri indiyədək onun varlığını rəsmən qəbul etmir. Yeni nəsil pilotsuz aparatların yaradılması layihəsi 2008-ci ildə “Northrop Grumman” şirkəti tərəfindən başlandı. 2013-cü ilin sonunda isə “RQ-180” pilotsuz uçuş aparatının təcrübi nümunəsinin sınaqları başlandı və bu sınaqlar məşhur “Zona-51” aerodromunda keçirildi. Plana əsasən yeni pilotsuz təyyarə “RQ-180” 2015-ci ilədək tam hazır olmalı idi.

Amerika hökumətinin bəzi təşkilatlarından götürdüyü məlumatlara əsasən, CNN agentliyi məlumat verir ki, pilotsuz təyyarə “RQ-180” 18 kilometr yüksəkliyə (11 mil) qalxmağa və fasiləsiz olaraq 24 saat ərzində fəzada qalmağa qadir olacaq. Pilotsuz təyyarənin bortunda yüksək həs-

saslıqlı avadanlıqlar quraşdırılacaq ki, bu da yuxarıda olan ən xırda detallara belə nəzarət etməyə imkan verəcək. Belə imkanlar pilotsuz təyyarəni süni peyklərin köməyi ilə kəşfiyyat və müşahidə aparan alternativ texnologiyalardan üstün edəcək.

“RQ-180” pilotsuz təyyarənin qanadının uzunluğu “Northrop Grumman” şirkətinin başqa layihəsi olan “X-47b” pilotsuz təyyarənin qanadının uzunluğundan iki dəfə çoxdur. PUA-nın “RQ-180” silahlanmaya qəbul olunandan sonra, 2007-ci ildən Amerika hərbiçilərinin geniş istifadə etdiyi və “Kandaqar Vəhşisi” kimi tanınan “RQ-170” pilotsuz təyyarəsini əvəz edəcək. Uçucu aparat “RQ-180” yüksək sürətli aparatların yeni “gözəgörünməz” seriyasından olan ilk aparatdır. İndi bu seriyanın aparatlarından biri də “Lockheed Martin” şirkəti tərəfindən hazırlanan kəşfiyyatçı-təyyarə “SR-72” olacaq. Kəşfiyyatçı-təyyarə “SR-72” “Qara Qaratoyuq” kimi tanınan kəşfiyyatçı-təyyarə “SR-71” nəsindənndir.

ABŞ HHQ-nin "PREDATOR C PLUS" ADLI YENİ PUA-sı

"General Atomics" şirkəti ABŞ HHQ ilə pilotsuz uçuş aparatının ("Predator C Avenger") gözə çarpmayan üçüncü prototipinin hazırlanması üçün müqavilə bağlamışdı. Bu şirkət iki pilotsuz uçuş aparatı hazırlayıb və daha iki aparat hazırlamağı planlaşdırır. Hazırda bu istehsallardan biri ABŞ hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilir. David Falqhamın (David A. Fulghum) sözlərinə görə, yeni versiya "Avenger" (Qisasçı) 2009-cu ildə buraxılmış ilk iki prototipə nisbətən daha güclü olacaq və daha çox yük daşıya biləcəkdir. İkinci "Avenger"-in ilk uçuşu 2010-cu ilin apreliyində olmuşdu. HHQ ilk təyyarə üçün 15 milyon dollar ayırmışdı, lakin hazırda proqramın dəyərini artıracağı gözlənilir.

"General Atomics" şirkəti HHQ-yə bildirib ki, hərbi hava qüvvələrinin və ya digər dövlət təşkilatlarının PUA sifarişi istehsalın artırılmasını sürətləndirə bilər. Satınalmalar ABŞ HHQ-nin sifarişlərinin operativ şəkildə çatdırılması üçün məsuliyyət daşıyan xüsusi məxfi təşkilat "Big Safari"-nin nəzarəti altında aparılır.

Hərbi Hava Qüvvələri bu təyyarəni Əfqanıstana göndərməyi planlaşdırır. Burada PUA üçün istifadə olunan yeni nəsil ötürücüləri, silahları, taktika, texnika və üsulların qiymətləndirilməsi aparılacaq. Sınaqlar aparatın radiolokasiyaya görünmə dərəcəsinin azalması tələblərini müəyyənəlməyə kömək edəcək.

"Avenger" yüksək sürətli uçuşlar zamanı gizli, çoxfunksiyalı kəşfiyyat aparmaq üçün hazırlanmışdı. O, quruda və dənizdə müşahidə və kəşfiyyat apararaq zərbənin dəqiq vurulmasını təmin edir. "Avenger" daxili bölməsində müxtəlif silahlar daşıya bilər: hədəfi yüksək sərrastlıqla vuran 2000 funtluq "JDAM" bombası,

elektro-optik infraqırmızı ötürücülər, hərəkət edən hədəfləri aşkar etmək üçün ön görünüşlü bort indikatoru. "General Atomics" xəbər verir ki, kəşfiyyat sistemində "Lockheed Martin" korporasiyasının öz istehsalı olan "F-35" gecəgörmə sistemi və video ötürücülər daxildir. Yəqin ki, "Avenger"-in gözə çarpmaması üçün ixtisaslaşdırılmış inteqral, konformal və ya çəkilən asmadan istifadə olunacaq.

MKI-nin Asiyada, Yaxın Şərqdə və Afrikada başladığı beynəlxalq terrorizm mübarizəsində "Predator" ən uğurlu döyüş PUA-sı hesab edilir.

Təkmilləşdirilmiş "Predator C-plus" daha böyük yükqaldırma qabiliyyətinə malikdir. O, bir neçə silahı daşıyaraq düşmənin hava məkanında keçirilən əməliyyat imkanlarını genişləndirə bilər. Falqham xəbər verir ki, HHQ seriyalı dronları alması Pentaqonu yeni proqram "MX" çərçivəsində alış-veriş etmək öhdəliyindən azad edə bilər. "Predator C Avenger"ə "UCLAAS" kimi tanınan gələcək ABŞ dəniz kəşfiyyat platforması kimi də baxılır.

İnternet materialları
əsasında hazırladı:
V. Mustafayev
"Hərbi bilik"

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (2007, 2010, 2013) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində xülasə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edildiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokoluyla çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, təxvilənən məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976

2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 20 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

MƏQALƏNİN ƏVVƏLİNDƏ AŞAĞIDAKILAR GÖSTƏRİLMƏLİDİR:

- məqalənin sərlövəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e – mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

«AZIMUT»

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ
ELMI-NƏZƏRİ BÜLLETENİ

Redaksiyanın ünvanı:
370069 Bakı ş.,
Şofərt Mehdiyev
kütəəsi 146,
tel: 440-99-71

Lisenzia: № 002559
Yığılmağa verilmişdir:
29.05.2016
Çapa imzalanmışdır:
10.06.2016
Fiziki çap vərəqi: 10
Kağız formatı: 60x84 1/8
İndeks: 0317
Tirajı: 100
Sifariş: 249

Bülleten Azərbaycan
Respublikası Müdafiə
Nazirliyinin «Hərbi
Nəşriyyat»-nda ofset
üsulu ilə çap edilib.
Lisenzia: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

NÖMRƏNİN MƏSUL NÖVBƏTÇİSİ:

Vüqar MUSTAFAYEV

KORREKTOR:

Gülzar SƏFƏROVA

SƏHİFƏLƏYİCİ:

Təhməz TƏHMƏZZADƏ

Nömrədə verilmiş
materiallardan istifadə zamanı
«AZIMUT»
bülleteninə istinad
edilməlidir.

İndeks 0317

TERMAL SİLAH DURBİNİ MİNİ-TSD

Yeni nəsillə texnologiyaları ilə hazırlanmış, soyudulmayan, iş parametrləri 8-12 μm olan, yüngül, yağ-cam və ergonomik dizaynı, silah üçün təyin edilmiş termal nişangahlı "Mini-TSD" durbini Türkiyə Müdafiə Sənayesi nəhənglərindən olan "Aselsan" şirkətinin istehsalıdır. Dürbin pis hava şərtlərində belə üstün göstəricilərə malikdir. Dürbinin mexaniki interfeysi MIL-STD-1913 (Picatinny) standartına tam uyğundur. Yeni ləvazimatın lazer markeri, İR (infraqırmızı) işıqlandırıcısı, müxtəlif silahları quraşdırma paneli var. Mütəxəssislər gecə şəraitində də atış, kəşfiyyat və müşahidə üçün çox yararlı olan bu ləvazimatda öz sinfinin ən yaxşı keyfiyyətlərini toplamağa nail olmuşlar. "Mini-TSD"-nin yüksək keyfiyyəti, görüntünün avtomatik optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, görüntünün dondurulması, polyarlığın dəyişdirilməsi (ağ/qara), parlaqlıq və görüntünün, fokus, dioptri və şəbəkə parlaqlığının nizamlanması imkanları ləvazimatın dəyərini daha da artırır. Şəbəkə açma-bağlama, ekranda batareyə səviyyəsi göstəricisi və xaricdən proqram yeniləmə, həmçinin kabelsiz göstərmə blokuna görüntü ötürmək imkanı da ləvazimatın üstün xüsusiyyətlərindəndir. Aşağıda sadalananları da ora əlavə etsək ləvazimatın haqqında tam məlumat əldə etmiş olarıq.

Ətraf mühit şərtlərində çalışma imkanları: işləmə temperaturu -30°C - $+45^{\circ}\text{C}$; saxlama temperaturu -45°C - $+65^{\circ}\text{C}$; su keçirməzlik xüsusiyyəti 1 m, 30 min; ətraf mühit şərtləri standartı MIL-STD-810 G. **Standart aksesuarlar:** göz qoruyucu rezin, daşıma və nəqliyyat çantası; obyektiv və okulyar qoruma qapağı; optik təmizləmə dəsti. **"Mini-TSD" silah durbininin texniki xüsusiyyətləri:** dalğa tezliyi 8-12 μm ; soyudulmayan detektor (keyfiyyət göstəricisi 640x480, piksel imkanları 17 μm x 17 μm); görüş bucağı $10,3^{\circ}$ x $7,7^{\circ}$; böyütmə imkanı 2,5 dəfə; istilik göstəriciləri müəyyən edilə bilməyən fokus mexanizmi; elektron böyütmə 2-4 dəfə; CCIR video çıxışı; işləmə müddəti ≥ 5 saat; dioptri nizamlaması -6/+2; Li-Ion batareyə; çəkisi (aksesuarsız) 650 qr.

“MİNİ-ÖNCÜ”

Əldə daşınan termal kamera “MİNİ-ÖNCÜ” “Aselsan” şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır, yüksək keyfiyyətli, ergonomik, dayanıqlı və fokus tələb etməyən dizayna malikdir. Əsasən sərhəd müşahidəsində, kəşfiyyatda, xüsusi təyinatlı və təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi xüsusiyyətləri: avtomatik görüntü emalı və görüntünün yaxşılaşdırılması, asan dəyişdirilən və doldurulmuş batareya, görüntü linzasının ətrafındakı işıq sızdırmayan göz rezini, yüksək görüntü OLED ekranı, 2 ədəd litium-ion batareya ilə işləmə (CR123 / LR123). Kamera sadalanan mühit şərtlərində də özünü müsbət tərəfdən göstərə bilmişdir: iş istiliyi: -32°C ilə $+50^{\circ}\text{C}$; saxlama temperaturu: -40°C ilə $+65^{\circ}\text{C}$; ətraf şərtləri standartı: MIL-STD-810G.

Standard aksesuarlar: batareya adapter; linzaqoruyucu qapaq; optik təmizləmə dəsti; daşıma çantası.

Texniki xüsusiyyətləri: sensor: 640×480 uzun dalğa ($8-12 \mu\text{m}$); soyudulmayan mikrobolometr

optik böyütmə dərəcəsi: X1; baxış bucağı: $24,7^{\circ} \times 18,6^{\circ}$; e-zum: x2, x4

Fiziki xüsusiyyətləri: çəkisi: $<0,4 \text{ kq}$ (batareya daxil); işləmə müddəti: $> 5,5$ saat

Digər aksesuarlar: xarici video kabeli; kabelsiz baxılma vahidi.

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ BÜLLETENİ “AZİMUT”

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 440-99-71

MINİ “MİUS”

Türkiyə Respublikasının “Aselsan” şirkətinin mütəxəssisləri yığcam və yüngül mini PUA hazırlamışlar. PUA dəstinə avtopilot, faydalı yük və yerüstü nəzarət stansiyası daxildir. “MİUS” PUA-sı kəşfiyyat və müşahidə vəzifələrini uğurla icra etmək qabiliyyətinə malikdir. PUA-nın kamerası (EO/İR) ehtiyaca görə asanlıqla dəyişdirilə bilər. Tamamilə avtonom olan sistem havaya əllə buraxılır, paraşütlə və ya müstəvi üzərinə özü enə bilər və iki nəfər tərəfindən daşınır. “MİUS”-un uçuş mənzili 15 km, uçuş müddəti 2 saat, çəkisi 8 kq-dan çox, qanadlarının ucları arasındakı məsafə 3 m, uzunluğu 1,3 m, faydalı yükü 1,2 kq, ən yüksək uçuş hündürlüyü 5 min m, sürəti 45-130 km/saat-dır.

“MİUS” avtopilot sisteminin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: verilən nöqtənin avtonom təqibi, yüksək həssaslıq; yerüstü idarəetmə stansiyasında asan komanda vermə; avtonom eniş (müstəvi və ya paraşütlə, hava yastığı dəstəklili); uçuş əsnasında tapşırıq planında dəyişiklik imkanı; evə dönüş rejimi. **Yerüstü idarəetmə stansiyası** gerçək zaman kəsimində real/digital video ötürülməsi, hərəkət halında istifadə etmə, tez və asan quraşdırma kimi xüsusiyyətlərə malikdir. **“MİUS”-un avtopilot və yerüstü idarəetmə stansiyası** tamamilə avtonom olmaqla, naviqasiya və eniş qabiliyyətinə malikdir. **Mini faydalı yük** PUA-nın sabit uçuşunu təmin edir. Bütün faydalı yük bölmələrində 2 oxlu asqı stabilizatoru var. Hər bir faydalı yük bölməsi lazer nöqtələyici, sensor, gündüz TV kamerası və ya soyudulmayan İR kamerası ilə təchiz olunmuşdur.